

De redactie die verantwoordelijk is voor deze editie van Literatuur bestaat uit:

Mw. drs. W.B. Hakvoort-Los

Mw. drs. M.H. Karkdijk-Walhout

Mw. drs. J. Pekaar-Westerink

Mw. drs. M.H. Verhoeve-Meeuse

Drs. G.J. van de Wege

Drs. A. van Zanten

Eindredactie

Mw. J.M. Nobel-Eikelboom MA

Projectleiding

Drs. A. van Groningen

Eerste druk, herziene uitgave 2015

© Driestar onderwijsadvies. Gouda, The Netherlands

ISBN: 978 90 8983 084 5

Vormgeving en druk: Vanderperk Groep, Groot-Amers

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, digitalisering of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Middeleeuwen

1.1	Algemene inleiding	8
1.2	Karel ende Elegast	15
1.3	Vanden vos Reynaerde	21
1.4	Beatrijs	29
1.5	Esmoreit	36

Hoofdstuk 2 Vroegmoderne tijd

2.1	Algemene inleiding	44
2.2	Het Wilhelmus, meer dan een geuzenlied	48
2.3	Psalmberijmingen	54
2.4	De Statenvertaling	60
2.5	Joost van den Vondel, Jozef in Dothan	64
2.6	Lyriek: Cats, Revius en Vondel	69
2.7	Verhalen over verre landen	76

Hoofdstuk 3 De verlichting

3.1	Algemene inleiding	86
3.2	Pieter Langendijk, <i>Het wederzijds huwelijksbedrog</i>	92
3.5	Hieronymus van Alphen, <i>Kleine gedichten voor kinderen</i>	108

Hoofdstuk 4 Romantiek

4.1	Algemene inleiding	118
4.2	De historische roman Her- mingard van de Eikenterpen	125
4.3	Hildebrand (Nicolaas Beets)	129
4.4	Willem Bilderdijk	134
4.5	Multatuli	141
4.6	Humoristen in de romantiek	147
4.7	Dominee-dichters	155

Hoofdstuk 5 Een nieuw geluid

5.1	Algemene inleiding	162
5.2	Poëzie van de Tachtigers	166
5.3	Naturalisme: Louis Couperus, <i>De binocle</i>	173
5.4	Frederik van Eeden, <i>De kleine Johannes</i>	178

Hoofdstuk 6 Interbellum

6.1	Algemene inleiding	194
6.2	Expressionisme	201
6.3	Martinus Nijhoff	207
6.4	Bordewijk	212
6.5	Willem de Mérode	216
6.6	A. den Doolaard	220

Hoofdstuk 7 De periode 1940-1980

7.1	Algemene inleiding	228
7.2	Oorlogsliteratuur	234
7.3	De Grote Drie	240
7.4	Christelijke literatuur	247
7.5	De Vijftigers en Ida Gerhardt	251

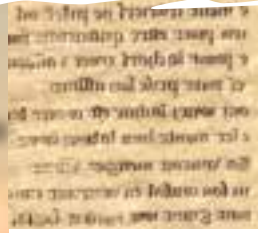
Hoofdstuk 8 De periode vanaf 1980

8.1	Algemene inleiding	260
8.2	Literatuur als verwerking	265
8.3	Het geloof afgeschreven	272
8.4	Het geloof aangeschreven	280
8.5	Literaire non-fictie	287
8.6	Poëzie: postmodern en christelijk	292

Registers

Auteurs	299
Kernbegrippen	300

Bronvermeldingen	302

Middeleeuwen

658 - 739

Willibrord

Verbreiding van het christendom

742 - 814

Karel de Grote

Keizer van het avondland

ca. 1100

Hebban olla vogala

Het Nederlands op schrift

1254 - 1296

Floris V

*Een Hollandse graaf en
ontevreden edelen*

1356 - ca. 1450

De Hanze

*Handelssteden in de
Lage Landen*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

minstreeel

rondreizende kunstenaar die verhalen en liederen dicht en ten gehore brengt

**manuscript of
handschrift**

een middeleeuws, handgeschreven boek

kopiïst

iemand die een handschrift overschrijft, zodat er een kopie ontstaat

miniatuur

met de hand geschilderde afbeelding in een middeleeuws boek

mecenas

iemand die geld beschikbaar stelt voor het maken of behouden van kunst

Diets

Middelnederlands, volkstaal ('driet' betekent volk)

Middelnederlands

verzamelnaam voor de taalvormen en dialecten zoals die tussen circa 1200 en 1550 in de Lage Landen geschreven en gesproken worden

Oudnederlands

verzamelnaam voor de taalvormen en dialecten zoals die vóór 1200 in de Lage Landen gesproken worden

ridderroman

verhalen op rijm over avonturen van ridders

hoofsheid

deugdzaam en charmant gedrag, waarbij agressie beheerst wordt en goede omgangsvormen belangrijk zijn

hoofse ridderroman

ridderroman waarin de hoofse cultuur een belangrijke plaats inneemt, in opvattingen en omgangsvormen. Vrouwen spelen een grote rol. In hun dienst worden heldendaden verricht.

legende

verhaal waarin verteld wordt hoe God of een heilige op wonderlijke wijze de mens bijstaat (legenda = wat gelezen moet worden)

exempel

kort verhaal met een boodschap (letterlijk: voorbeeld)

memento mori

gedenk te sterven

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe de vroegste literatuur overgedragen wordt;
- waarom de periode van 500-1500 'middeleeuwen' heet;
- hoe een middeleeuws boek eruitziet;
- waarom we ons geen volledig beeld van de middeleeuwse literatuur kunnen vormen;
- door wie en waarvoor de volkstaal en het Latijn gebruikt worden;
- wat het oudste zinnetje uit de literatuur is en hoe je dat kunt vertalen;
- in welke drie kringen van de maatschappij literatuur ontstaat;
- hoe de ridderroman ontstaat en welke soorten ridderromans er zijn;
- wat het begrip 'hoofsheid' inhoudt;
- welke drie groepen gelovigen er in de middeleeuwen onderscheiden worden;
- wie geestelijke literatuur in de volkstaal schrijven;
- welke verhalen uit het Latijn in de volkstaal worden vertaald;
- hoe burgers in de stad zich met literatuur bezighouden;
- welke levensvisie de middeleeuwer heeft;
- welke kunstopvatting de middeleeuwer heeft.

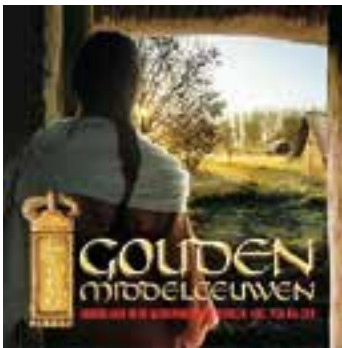
1.1 Algemene inleiding

Anders, maar ook herkenbaar

Weet u, ik heb thuis een boek waarin een riddertoernooi wordt beschreven dat op de veertiende juni 1212 in Montgivray, in Midden-Frankrijk, werd gehouden door de hertog van Dampierre. Als u mij daar nu eens heen flitste? Ik zou dat dolgraag zien.

Het lijkt Dolf Wega, de hoofdpersoon uit *Kruistocht in spijkerbroek* van Thea Beckman, geweldig om een middeleeuws riddertoernooi mee te maken. Waarschijnlijk herkennen veel lezers van Beckmans boek dit wel. Ridders spreken tot de verbeelding. We ontmoeten ze dan ook vaak: als personages in verhalen en films, als strijdende ridderlegers in een game, als Grootste Riddermacht in een bordspel, of 'in levenden lijve' in het Archeon.

De eerste Nederlandse verhalen over ridders worden in de middeleeuwen geschreven. Men luistert in die tijd graag naar deze ridderromans. Het oudst bekende Nederlandse succesverhaal is de ridderroman *Karel ende Elegast*. Ook toen

Tentoonstelling 'Gouden middeleeuwen', Rijksmuseum van Oudheden, 2014.

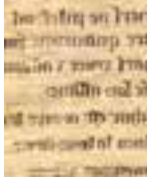
al spraken ridders tot de verbeelding. Burgers in middeleeuwse steden spelen zelfs riddertoernooien na!

'Middeleeuwen' is de benaming die zeventiende-eeuwse geleerden bedenken voor de periode 500-1500, die ze zien als een tijd van onbeschaafde barbaarsheid. Met deze aanduiding geven ze aan dit tijdvak te zien als donkere eeuwen tussen twee perioden van beschaving in. Met de val van het Romeinse rijk beginnen de middeleeuwen, met de herontdekking van de klassieke

cultuur, de renaissance, eindigen ze. Tegenwoordig is het niet meer zo gebruikelijk om dit tijdvak te zien als 'duistere middeleeuwen', maar heeft men een positiever beeld van de middeleeuwen. We onderscheiden de tijd van monniken en ridders (500-1000) en de tijd van steden en staten (1000-1500).

Omdat de wereld waarin de middeleeuwers leefden zo anders was dan onze wereld, kun je verhalen uit de middeleeuwse literatuur niet goed begrijpen zonder uitleg. Maar het is de moeite waard je erin te verdiepen. Middelnederlandse teksten kunnen, na zoveel eeuwen, nog steeds lezers aanspreken. *Vanden vos Reynaerde* wordt ook in onze tijd nog als meesterwerk gezien. En het *Egidiuslied*, een veertiende-eeuws lied over een gestorven vriend, vinden veel moderne lezers heel mooi en aansprekend.

Die oude teksten, die zich afspelen in zo'n andere wereld, zijn soms toch ook heel herkenbaar.

Luisteren naar literatuur

De bewoners van de Lage Landen hebben rond hun kampvuren verhalen verteld en liederen gezongen. Teksten die ons onbekend zijn, want voor zover wij weten, is er niets van opgeschreven. Pas in de twaalfde eeuw zijn er wat verhalen in de volkstaal op schrift gesteld. Een aantal van deze teksten is bewaard gebleven: de oudste ons bekende verhalen. De literatuurgeschiedenis laat men dan ook beginnen aan het begin van de twaalfde eeuw, als de schriftelijke overlevering begint.

In onze tijd is literatuur bedoeld om te lezen. Dat lijkt zo gewoon dat je je moeilijk kunt voorstellen dat het ook anders kan. Maar in de middeleeuwen wordt literatuur voorgedragen. Voordrachtskunstenaars of **minstreels** vertellen of zingen hun verhalen en liederen voor gezelschappen, bijvoorbeeld op een feestavond. De teksten zijn op rijm: dat maakt het gemakkelijker om ze te onthouden.

minstreeel

Ook als in de veertiende eeuw steeds meer edelen en burgers leren lezen en schrijven, blijven verhalen iets om naar te luisteren. Verhalen worden voorgelezen voor een grote groep mensen of in een kleinere kring van bijvoorbeeld twee of drie toehoorders. Zelf een boek lezen is iets voor geestelijken en geleerden, die Latijnse teksten bestuderen. Na de uitvinding van de boekdrukkunst (1450) maakt de luistercultuur langzamerhand plaats voor een leescultuur. Veel teksten op rijm worden dan in proza omgezet. Maar tot in de zestiende eeuw komt het niet vaak voor dat mensen zelf in stilte een boek lezen.

Het boek in de middeleeuwen

Voor de drukpers zijn intrede doet, worden boeken met de hand geschreven en overgeschreven (gekopieerd). Een middeleeuws boek heet daarom een **manuscript** of handschrift.

manuscript

Het kopiëren van een boek kost veel geld. Het perkament waarop geschreven wordt, speciaal bewerkte dierenhuid, is kostbaar. Als er veel perkament nodig is, bijvoorbeeld voor een wat langere ridderroman, betekent dat een behoorlijke kostenpost. Het kost dan al gauw een kudde koeien om aan voldoende materiaal te komen en dan moet dat ook nog bewerkt worden. Ook de inkt is duur. Bovendien moet de **kopiist**, meestal een monnik of non, betaald worden voor het weken-, soms maandenlange werk van het overschrijven. Iedere letter moet zorgvuldig 'geschilderd' worden met de ganzenveer.

kopiist

Miniaturen maken een manuscript extra kostbaar. Vaak zijn deze illustraties

miniatuur

prachtig uitgevoerd, als kleine schilderijtjes, waarin soms bladgoud is verwerkt. Doordat de kosten zo hoog zijn, kunnen alleen welgestelde mensen een boek betalen. De uitvoering en de inhoud van een boek worden aangepast aan degene die het bestelt.

mecenas Een ander gevolg van de hoge kosten is dat een middeleeuws auteur meestal schrijft in opdracht van een rijke opdrachtgever, een **mecenas**. Zo schreef de bekende schrijver Jacob van Maerlant zijn werk *Der naturen bloeme*, een wetenschappelijk naslagwerk met aandacht voor de wonderen van de schepping, in opdracht van Nicolaas van Cats, een edelman uit de omgeving van Floris V.

Wat bleef er van de literatuur bewaard?

Slechts een aantal middeleeuwse handschriften is bewaard gebleven. Sommige handschriften bleven vanwege de waardevol geachte inhoud bewaard in kloosterbibliotheken. Andere bleven zorgvuldig bewaard omdat ze op een andere manier waardevol waren: luxueus uitgevoerde boeken, vroeger eigendom van edelen of rijke burgers. Veel handschriften zijn echter verloren gegaan, door allerlei oorzaken.

Een deel van de middeleeuwse voordrachtsliteratuur is nooit op schrift gesteld en van alles wat wel opgeschreven is, is dus maar een klein deel bewaard. Genoeg om ons een beeld van de middeleeuwse literatuur te kunnen vormen, maar een volledig beeld kan dat nooit zijn.

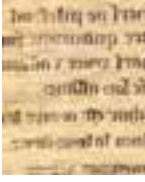
De taal

In de middeleeuwen bestaat het Nederlands als standaardtaal nog niet. Het volk spreekt **Diets**, een verzamelnaam voor de verschillende dialecten. Tegenwoordig gebruiken we hiervoor de term **Middelnederlands**. Geestelijken en geleerden bedienen zich van het Latijn. Zij vormen de groep die de (Latijnse) teksten kan lezen en schrijven. De volkstaal wordt lange tijd alleen als spreektaal gebruikt.

Oudnederlands De oudst bekende tekst in de volkstaal is in het **Oudnederlands** geschreven, rond 1100. Het is de zin *Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu. Wat unbidan we nu?* De betekenis: Zijn alle vogels nesten begonnen, behalve ik en jij? Waar wachten we nog op? In 1934 is dit zinnetje in Oxford ontdekt in een manuscript met Oudengelse preken, op de achterkant van het laatste blad. Op die plaats heeft de Vlaamstalige monnik of non die dit manuscript kopieerde, een 'pennenproef' gedaan, misschien om uit te proberen of de net gepunte ganzenveer goed schreef. Mogelijk wilde de kopiist ook weten of de vers aangemaakte inkt goed bruikbaar was.

Schrijvende monnik.

“De ridderroman betekent de doorbraak van de Middelnederlandse literatuur.”

Na 1200, in de dertiende eeuw, wordt de volkstaal steeds meer gebruikt in alle lagen van de maatschappij. Ambtenaren, geleerden en kerkelijke functionarissen schrijven niet meer alleen in het Latijn, maar ook in het Middelnederlands. Ook verschijnt er dan voor het eerst volop literatuur in de volkstaal.

Literatuur in een standenmaatschappij

De middeleeuwse maatschappij is ingedeeld in drie standen: de adel, de geestelijkheid en de boeren. In de twaalfde eeuw, als de steden aan macht beginnen te winnen, ontstaat er een vierde stand: de burgerij. Hoewel de bestaande verschillen tussen de standen ook wel leiden tot een verschillend omgaan met literatuur, kan de middeleeuwse literatuur toch niet strikt naar de standen ingedeeld worden. Op het gegeven dat de middeleeuwse literatuur ontstaat binnen verschillende bevolkingsgroepen, is de volgende indeling gebaseerd: literatuur voor de elite, literatuur in vrome kringen en literatuur in de stad.

Literatuur voor de elite

In de elfde eeuw dicht men in Frankrijk liederen over heldendaden (in het Frans: chansons de geste). Het zijn verhalen op rijm over Karel de Grote en de ridders aan zijn hof.

Middelnederlandse **ridderromans** zijn vaak vertaald of bewerkt naar zo'n Oudfrans voorbeeld. Het woord 'roman' is overgenomen uit het Frans. Oorspronkelijk betekent het: verhaal in het Romaans, de volkstaal. Met hetzelfde woord 'roman' duidt men in onze streken de ridderverhalen in de volkstaal, hier het Middelnederlands, aan. In de twaalfde en dertiende eeuw verschijnen er veel ridderromans. Ze worden voorgedragen aan de hoven van de adel en later ook in huizen van welgestelde burgers. De ridderroman betekent de doorbraak van de Middelnederlandse literatuur.

ridderroman

Hoofsheid

In de twaalfde eeuw raakt de elite in Europa in de ban van de nieuwe hoofse cultuur, die gebaseerd is op een verlangen naar een beschaafde, verfijnde manier van leven.

In de Franse ridderromans speelt dit hoofse ideaal een grote rol. Via deze Franse literatuur maakt men in heel Europa kennis met de hoofse cultuur. Zo ontstaat

hoofsheid het ideaal van **hoofsheid**: deugdzaam en charmant gedrag, waarbij agressie beheerst wordt en goede omgangsvormen belangrijk zijn.

Onder invloed van de hoofse cultuur wordt liefde het belangrijkste thema van de Europese literatuur, meer dan dood, geloof of strijd. Door de hoofse literatuur laat de adel zich vermaken en tegelijkertijd onderwijzen in hoofsheid. In de Nederlandstalige ridderromans is de hoofsheid meer of minder duidelijk aanwezig. In de Franse literatuur is er een duidelijke onderscheid tussen hoofse en oudere, voorhoofse romans.

In de Middelnederlandse ridderliteratuur spelen verschillende helden een rol.

Koning Karel de Grote en zijn ridders zijn de personages in de Karelromans, waarvan *Karel ende Elegast* (1.2) de bekendste is. In de Karelromans is in beperkte mate sprake van hoofsheid.

De Arthurromans vertellen over de Brits-Keltische koning Arthur en zijn ridders van de Ronde Tafel. In deze romans spelen hoofse omgangsvormen een grote rol. Ridders vechten om indruk te maken op een vrouw of om haar te redden. Daarom worden de Arthurromans ook **hoofse ridderromans** genoemd.

**hoofse
ridderroman**

Andere helden die een rol spelen in de ridderverhalen, zijn bijvoorbeeld Alexander de Grote en Julius Caesar.

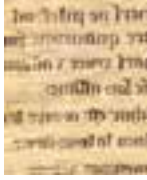

Een hoofse ridder krijgt door een dame zijn toernooihelm aangereikt.

De kerk in de middeleeuwen

In de middeleeuwen is iedereen overtuigd van het bestaan van God. De kerk heeft een belangrijke plaats in de samenleving. Binnen de kerk zijn er leken, wereldgeestelijken en geestelijken die de kloostergeloften hebben afgelegd. Leken zijn gewone kerkleden, niet-geestelijken. Wereldgeestelijken hebben hun taak in de wereld buiten het klooster. De geestelijken die zich teruggetrokken hebben in een klooster, hebben de kloostergeloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid afgelegd en houden zich aan bepaalde kloosterregels.

In de kerk worden de leken onderwezen door geestelijken. De Bijbel wordt alleen in de Latijnse vertaling (de Vulgaat) gelezen en de mis wordt in het Latijn opgedragen. Ook boeken over geestelijke zaken worden in het Latijn geschreven en gekopieerd. Dat gebeurt in de kloosters. Leken kennen geen Latijn en zijn voor kennis van de Bijbel dus volkomen afhankelijk van de geestelijken.

Literatuur in vrome kringen

Vanaf de twaalfde eeuw ontstaan er gemeenschappen van leken die zich terugtrekken uit de wereld om een religieus leven te leiden, maar zich niet willen aansluiten bij een bestaande kloosterorde. Ze schrijven in de volkstaal gedichten, liederen en verhandelingen over de manier waarop een oprecht christen zich dient te gedragen.

Vanaf de veertiende eeuw wordt er ook in kloosters vaker in het Middelnederlands geschreven. Geestelijken zien het belang van de volkstaal in om leken te kunnen onderwijzen in de christelijke leer en levenswandel. Met dat doel worden veel **legenden** en **exempelen** die oorspronkelijk in het Latijn geschreven zijn, vertaald in het Middelnederlands. Oorspronkelijk is een exempel bedoeld als verduidelijkend voorbeeld in een preek. Het is een kort verhaaltje dat bepaalde zonden of ondeugden duidelijk afschildert en er een les aan verbindt. De onderwerpen zijn afkomstig uit de Bijbel, de geschiedenis, de dierenwereld of het dagelijks leven. Bij vertaling in de volkstaal wordt een exempel soms uitgewerkt tot een langer verhaal. voorbeeld daarvan is de legende *Beatrijs*. (1.4). Een legende vertelt over een gebeurtenis rond een heilige, Christus of Maria.

Hoewel er geestelijke literatuur in de volkstaal verschijnt, blijven de kerkelijke autoriteiten de hele middeleeuwen door gereserveerd staan tegenover het gebruik van de volkstaal voor theologische kwesties. Maar veel leken willen op dat gebied graag meer leren en begrijpen, en dus is er vraag naar Middelnederlandse geestelijke literatuur.

Leken hebben ook aangedrongen op een Bijbelvertaling in de volkstaal, schrijft de anonieme Vlaamse monnik die in de veertiende eeuw bijna de hele Bijbel vanuit het Latijn (de Vulgaat) in het Middelnederlands vertaald heeft. Als eerste in Europa maakt hij een bijna complete Bijbelvertaling in de volkstaal. Dat is bepaald niet vanzelfsprekend: de geestelijkheid ziet de Latijnse vertaling als geïnspireerd door de Heilige Geest. Een vertaling in de volkstaal kan daar alleen maar aan afdoen. Bovendien zien geestelijken niet graag dat leken de Bijbel lezen zonder uitleg van hun kant.

legende
exempel

Literatuur in de stad

Ook burgers in de stad houden zich bezig met literatuur. In de veertiende eeuw groeien de steden, en ook kloosters, kerken en vorsten vestigen zich binnen de stad. De stedelingen, de burgers, krijgen steeds meer macht en welvaart. Op marktpleinen en in kroegen, in de huizen van welvarende burgers en wereldgeestelijken zijn voordrachtskunstenaars welkom.

Lezen en schrijven is voor de burgerij heel belangrijk. In een stad wordt handel gedreven en daarbij zijn vaardigheden als lezen, schrijven, rekenen en goede omgangsvormen onmisbaar. Burgerkinderen leren dit alles op de stadsscholen, een nieuwe vorm van onderwijs. Verreweg de meeste stadsbewoners leren lezen en schrijven in hun moedertaal.

Er is in dit nieuwe milieu veel belangstelling voor literatuur. Kopiïstenbedrijven vestigen zich in de stad. Een stroom van handschriften met allerlei teksten in de volkstaal komt op gang. Bij de boekhandelaar in de stad bestellen de burgers boeken, bijvoorbeeld ridderromans, de *Reinaert* en andere dierenverhalen en spannende kronieken.

Burgers organiseren zich in verenigingen die zich bezighouden met het schrijven van literatuur. Ze schrijven gedichten, dragen die voor en bespreken ze, schrijven toneelstukken en spelen toneel. Vaak worden er wedstrijden georganiseerd, onderling of tussen verschillende verenigingen. Als er een feestdag te vieren is, horen daar gedichten of toneel bij.

Zo is er in de veertiende en vijftiende eeuw een bloeiend literair leven in de stad.

Geloof en kunst

In de middeleeuwen is de algemene opvatting dat het leven een reis naar de eeuwige bestemming is. Omdat het leven plotseling afgelopen kan zijn, is het belangrijk te leven naar Gods geboden, zodat er na dit leven een eeuwig leven in de hemel zal zijn. Deze levenshouding wordt samengevat in de leus: **memento mori**. De onzekerheid van het leven is zeker in de middeleeuwen een harde realiteit. De gemiddelde leeftijd is niet erg hoog. Vanaf het midden van de veertiende eeuw volgen verwoestende pestepidemieën elkaar steeds sneller op. Ook woe-den er oorlogen en heerst er hongersnood. In veel vijftiende-eeuwse literatuur komt het memento mori-thema voor, bijvoorbeeld in het toneelstuk *Elckerlyc*. De angst plotseling weggevaagd te kunnen worden, zie je terug in de literatuur.

De kunstopvatting van de middeleeuwen is niet los te zien van hun levenshouding. Kunst dient de mens te wijzen op het goddelijke en hem bewust te maken van de vergankelijkheid van het aardse leven. Daarom bevat middeleeuwse literatuur altijd een les over hoe de mens zich hoort te gedragen in dit leven.

memento mori

1.2 Karel ende Elegast

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

feodale stelsel	leenstelsel, bestuursstelsel waarbij de leenheer een stuk land in leen geeft aan een leenman
leenheer	degene die een stuk land in leen geeft
leenman (vazal)	degene die een stuk land in leen heeft
hofdag	een bijeenkomst van de hoge adel waarbij de koning bepaald beleid aankondigt en rechtspreekt
getallen- en kleurensymboliek	het toeschrijven van een betekenis aan bepaalde getallen en kleuren
godsoordeel	tweegevecht waarin God de overwinning laat toekomen aan wie onschuldig is
proloog	voorwoord

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van *Karel ende Elegast* is;
- wie Karel de Grote is en hoe het komt dat er zoveel gefantaseerde verhalen over hem zijn;
- wat een Karelroman is en welke drie thema's vaak in de Karelromans voorkomen;
- waaraan je kunt zien dat het verhaal voorgedragen werd;
- hoe het feodale stelsel werkt;
- welke vier typisch middeleeuwse elementen in *Karel ende Elegast* te vinden zijn;
- welke twee christelijke elementen erin aan te wijzen zijn;
- wat de voorgeschiedenis van *Karel ende Elegast* is en welke twee sprookjeselementen erin zitten;
- hoe het komt dat middeleeuwse literatuur vaak anoniem is.

Mag ik uw aandacht?

Het is stil in de zaal. Alle aanwezigen wachten gespannen op wat komen gaat. Een prachtig geklede dame loopt gehaast met ruisende rokken naar haar plaats. Het haardvuur brandt. De kaarsen in de kandelaars aan de muur verspreiden hun licht. Daar komt de minstreele. Hij neemt plaats op een hoge kruk en tokkelt wat op zijn instrument. Dan roept hij luid: 'Vrienden, luister naar wat ik u te vertellen heb. Luister naar dit waargebeurde verhaal!'

1	<i>Vraeye historie ende al waer Mach ic u tellen hoort naer Het was op enen avontstonde Dat karel slapen begonde</i>	Ik kan u een betrouwbaar en volstrekt waar verhaal vertellen. Luister ernaar. Het was op een avond dat Karel ging slapen in Ingelheim aan de Rijn.
5	<i>Tengelem op den rijn Dlant was alle gader sijn. Hi was keyser ende coninc mede. Hoort hier wonder ende waerhede Wat den coninc daer ghevel</i>	Het hele land was van hem; hij was keizer en tevens koning. Luister – het is wonderlijk maar waar – naar wat de koning daar overkwam, (velen weten dat nog wel)
10	<i>Dat weten noch die menige wel Tenghelem al daer hi lach Ende waende op den anderen dach Crone draghen ende houden hof Om te meerderen sinen lof</i>	in Ingelheim toen hij daar lag te slapen, en voornemens was de volgende dag z'n kroon te dragen en hofdag te houden om zijn roem te vergroten.
15	<i>Daer die coninc lach ende sliep Een heilich engel aen hem riep So dat die coninc ontbrac Biden woerden die dengel sprac Ende seyde staet op edel man.</i>	Terwijl de koning lag te slapen werd hij door een engel geroepen, zodat de koning wakker schrok van de woorden van de engel. Hij zei: "Sta op, edele man,
20	<i>Doet haestelic u cleeder an Wapent u ende vaert stelen. God die hiet mi u bevelen Die in hemelrike is here Of ghi verliest lijf ende eere</i>	en doe snel uw kleren aan, Bewapen u en ga stelen, (God, de heer van het hemelrijk, gaf me opdracht het u te bevelen) anders verliest u zowel uw leven als uw eer.
25	<i>En steeldi in deser nacht niet So is u evel gheschiet. Ghi sulter omme sterven Ende uwes levens derven Eer emmermeer scheidt dit hof.</i>	Als u deze nacht niet steelt, dan zal u kwaad geschieden: u zult erom sterven en uw leven verliezen nog vóór dit hof uiteengaat."

Vertaling uit: *Karel en Elegast*, samengesteld door Hubert Slings. Amsterdam, 2005

Koning Karel op dievenpad

Tot drie keer toe krijgt koning Karel van een engel de wonderlijke boodschap dat hij 's nachts moet gaan stelen. Na de derde keer gehoorzaamt hij. In het duistere woud ontmoet hij een angstaanjagende zwarte ridder op een zwart paard. Er ontstaat een gevecht, dat door de koning gewonnen wordt. Dan vertelt de ridder wie hij is: Elegast, een verbannen vazal van de koning, die zich nu door stelen in leven moet houden. Karel, die zich voorstelt als 'Adelbrecht', stelt voor om bij de koning, bij hemzelf dus, te gaan inbreken. Elegast reageert uiterst verontwaardigd op dat idee. Hij weet een beter adres: het kasteel van Eggerik van Eggermonde. Elegast vertelt dat deze man, die getrouwd is met Karels zus, een trouweloze verrader is.

Onderweg steelt Karel een ploegijzer, als gereedschap om te kunnen inbreken. Elegast heeft weinig vertrouwen in Adelbrechts inbrekersvaardigheden en gaat dan ook alleen de burcht in. Daar stopt hij wat kruid in zijn mond, waardoor hij hanen en honden kan verstaan. Zo hoort hij dat koning Karel in de buurt is... Hij gaat dat direct aan Adelbrecht vertellen, die hem echter geruststelt. Elegast, die een toverspreuk kent om mensen in slaap te brengen, gaat dan weer naar binnen.

Daar hoort hij Eggerik tegen zijn vrouw vertellen dat hij een samenzwering heeft georganiseerd om binnenkort de koning te vermoorden. Ze zegt nog liever te zien dat Eggerik opgehangen wordt, waarop deze haar hard in het gezicht slaat. Het bloed loopt uit haar neus en mond op de grond. Elegast kruipt er zachtjes naartoe en vangt met zijn handschoen behendig het bloed op. Buiten vertelt hij alles aan Adelbrecht.

Eindelijk begrijpt koning Karel waarom hij moest gaan stelen: nu kan hij een aanslag op zijn leven voorkomen! De volgende dag wordt het complot opgerold. In een tweegevecht verslaat Elegast Eggerik, waardoor diens schuld bewezen is. Elegast wordt volledig in ere hersteld. Als loon voor trouwe dienst krijgt hij van koning Karel de weduwe van Eggerik tot vrouw.

Verhalen over Karel de Grote

Karel de Grote (742-814), koning van de Franken, wordt in 800 in Rome door de paus tot keizer gekroond. Hij bezit zoveel grondgebied dat hij van hof tot hof trekt om zijn land te regeren. Dit verhaal speelt zich af op zijn hof in Ingelheim aan de Rijn.

Het leven van deze machtige koning spreekt enorm tot de verbeelding. Er worden veel verhalen over hem verteld, tot lang na zijn dood. In de loop van de tijd komen de verhalen steeds verder van de werkelijkheid af te staan.

Van deze verhalen is een aantal op schrift gesteld. Deze Karelromans gaan over strijd en trouw, vooral trouw van leenman aan leenheer. Ook de strijd tegen de Saracenen, de ongelovige moslims, is een belangrijk thema. De Karelromans zijn voordrachtsteksten. Dat kun je opmaken uit de rijmende versregels. Ook uit de tekst zelf blijkt dat deze bedoeld is om voor te dragen, bijvoorbeeld uit de eerste twee regels in bovenstaand fragment. Een ander voorbeeld is de laatste regel van het verhaal: *Nu segget "Amen" alle gader!*

Het feodale stelsel

**feodale stelsel
leenheer
leenman
of vazal**

In de middeleeuwse maatschappij in de tijd van Karel de Grote kent men het **feodale stelsel**. Het uitgangspunt hiervan is dat God de eigenaar van heel de aarde is. Hij is de **leenheer**, die een deel van de aarde aan een koning in leen geeft. Deze ziet zichzelf daarom als **leenman** of **vazal** van God. Omdat het land van de koning veel te groot is om alleen te besturen, geeft hij als leenheer delen van zijn land in leen aan de leenmannen, leden van de adel. Zij besturen hun land in naam van de koning. De opbrengsten van het land mogen ze houden. In ruil daarvoor zweren de vazallen levenslange trouw aan hun leenheer. Vazallen zijn door de eed ridders in dienst van hun heer. Ze helpen hem het land te verdedigen tegen vijanden.

hofdag

Op een **hofdag** nodigt de koning al zijn vazallen uit, vertelt wat zijn beleid is voor de komende tijd en spreekt recht. Daarna wordt er feestgevierd. Zo'n hofdag heeft als doel te laten zien wat een machtig en rechtvaardig vorst Karel is.

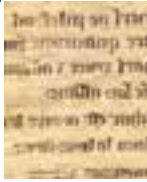
Een echt middeleeuws verhaal

Om *Karel ende Elegast* goed te kunnen begrijpen, is het nodig iets meer te weten van de middeleeuwse cultuur.

- Elegast is een leenman van koning Karel. Als ridder heeft hij gezworen zijn koning te helpen in tijden van nood door militaire steun te verlenen. Nadat Karel hem – ten onrechte – heeft verbannen, zwerft Elegast noodgedwongen rond. Je zou verwachten dat hij als wraak wel bij de koning wil inbreken, maar Elegast wijst dat idee verontwaardigd af. Als onvoorwaardelijk trouwe vazal breekt hij zijn riddereed niet. Deze trouw van de leenman aan zijn leenheer wordt beloofd: God zorgt ervoor dat Elegast in ere hersteld wordt.
- **Getallen- en kleursymboliek**. De angst van Karel voor de zwarte ridder is extra begrijpelijk als je weet dat de kleur zwart in verband wordt gebracht met de hel en met duivels. Ook getallen hebben een bepaalde betekenis: twee is het getal van de duivel. Als Karel voor de tweede keer geroepen wordt, slaat de angst hem om het hart. Drie is een heilig getal: als hij voor de derde keer geroepen wordt, weet Karel zeker dat God hem roept.
- Koning Karel steelt een ploegijzer om te kunnen inbreken. Dat lijkt wel

**getallen-
en kleuren-
symboliek**

handig bedacht. Maar de middeleeuwen zien dat heel anders. Ze weten dat een ploegijzer helemaal niet geschikt is om in een burcht in te breken. Karel toont zich hiermee dus een onhandige dief. Daarbij komt dat het stelen van een ploegijzer in die tijd een zwaar misdrijf is. Als straf daarvoor kun je ter plekke opgehangen worden.

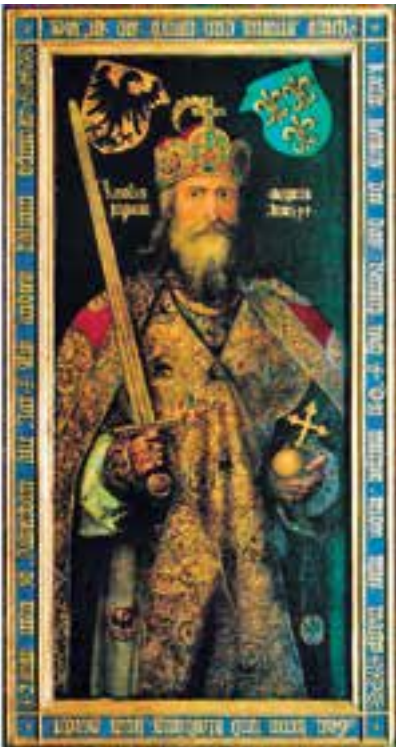

Christelijke boodschap

In *Karel ende Elegast* komen veel elementen voor die te maken hebben met het christelijk geloof. Enkele voorbeelden:

- Als Eggerik van hoogverraad wordt beschuldigd, daagt hij Elegast uit tot een tweegevecht. Karel is daar blij om, want hij is ervan overtuigd dat God de overwinning zal geven aan degene die onschuldig is. Dat wordt een **godsoordeel** genoemd. Het is in de tijd van Karel de Grote in de officiële wetgeving opgenomen.
- Het is God Die koning Karel het leven redt. Door Gods ingrijpen komt Karel tot het inzicht dat hij Elegast ten onrechte heeft verbannen. En door Gods oordeel wordt duidelijk wie er schuldig is. De les is dus dat God alle dingen ten goede kan laten keren voor degenen die hem dienen.

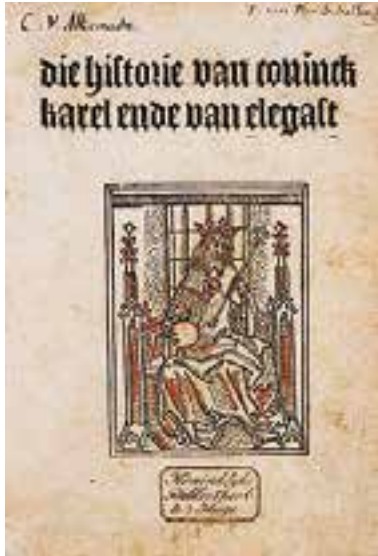
godsoordeel

Oude sprookjeselementen

Karel ende Elegast is een verhaal met een christelijke boodschap. Toch komen er ook oude, heidense sprookjeselementen in voor: Elegast heeft een kruid dat hem in staat stelt honden en hanen te verstaan. Ook kan hij met een spreuk mensen in slaap brengen.

De aanwezigheid van deze sprookjeselementen in het verhaal is te verklaren vanuit de voorgeschiedenis ervan: het verhaal is ontstaan uit een oud, wijdverbreid sprookje over een koning die incognito uit stelen gaat, hulp krijgt van een meesterdief en zo een dreigende staatsgreep ontdekt. Dit volksverhaal wordt op een gegeven moment iets gewijzigd doorverteld. De koning is in de nieuwe versie van het verhaal koning Karel de Grote en de meesterdief is een leenman van de koning.

Het titelblad van de eerste druk van Karel ende Elegast, 1487-1488.

Lang voordat *Karel ende Elegast* opgeschreven wordt, is dit mondeling overgeleverde verhaal over Karel de Grote als dief bekend. Dat blijkt ook uit regel 10:

Dat weten noch die menige wel (velen weten dat nog wel).

De toverkunsten van Elegast zijn onderdeel van het verhaal gebleven, ook toen het werd opgeschreven als *Karel ende Elegast*.

De schrijver is onbekend

Het is niet bekend wie de schrijver van *Karel ende Elegast* is. Van veel Middelnederlandse literatuur weten we niet wie de auteur is.

De oorzaak daarvan kan zijn dat het handschrift niet volledig bewaard is gebleven.

Vaak zijn er van middeleeuwse handschriften maar een paar gedeelten overgebleven

proloog en ontbreekt de **proloog**. Als de naam van de auteur wordt vermeld, is dat nu juist in de proloog.

Maar ook in de proloog wordt lang niet altijd de auteur genoemd. Die anonimiteit past bij de middeleeuwse opvattingen. Verhalen ziet men niet als eigendom van de auteur, maar als gemeenschappelijk eigendom van de maatschappij. Voordat ze opgeschreven worden, zijn verhalen vaak al eeuwenlang doorverteld. Een auteur schrijft in dienst van God voor andere mensen het verhaal op. Het vermelden van zijn eigen naam is daarbij niet zo van belang.

“Verhalen ziet men niet als eigendom van de auteur, maar als gemeenschappelijk eigendom van de maatschappij.”

1.3 Vanden vos Reynaerde

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

dierenepos	middeleeuws dierenverhaal in de vorm van een heldendicht
satire	een tekst waarin bepaalde verschijnselen belachelijk worden gemaakt
parodie	spottende nabootsing, bijvoorbeeld van een gedicht of een verhaal
acrostichon	naamdicht, gedicht waarvan de eerste letters van opeenvolgende regels of strofen een naam vormen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van *Vanden vos Reynaerde* is;
- waarop het verhaal een satire is;
- hoe de auteur de standen te kijk zet;
- hoe de auteur duidelijk maakt dat zijn verhaal een parodie op de ridderroman is;
- wat de auteur wil zeggen met deze parodie op de ridderroman;
- wie de auteur is en wie zijn publiek vormt.

De vos en de beer: oude bekenden

Al eeuwenlang zijn de hieronder afgebeelde dieren bekende personages in de Nederlandse literatuur: de vos Rein, die andere dieren niet zo vriendelijk behandelt, en de beer Bruin, die door zijn domheid gemakkelijk in de val loopt. Beide dieren zijn lid van de Booswichtenclub. Al in de dertiende eeuw spelen de vos Reinaert en de beer Bruun een rol in het verhaal *Vanden vos Reynaerde*. De dieren in dat verhaal worden bijna allemaal het slachtoffer van de hoofdpersoon Reinaert de vos. Zijn karakter lijkt in zo'n acht eeuwen weinig veranderd te zijn.

Het verhaal, meestal kortweg 'de Reinaert' genoemd, is in de middeleeuwen al een geliefd verhaal. En nog steeds wordt *Vanden vos Reynaerde* in Nederland, Vlaanderen en ver daarbuiten, als een meesterwerk gezien. Het wordt zelfs beschouwd als het beste dierenverhaal uit de wereldliteratuur!

De sluwe streken van de vos

Koning Nobel houdt een hofdag, waarop vele dieren hun beklag doen over de afwezigte vos Reinaert. De wolf Isengrijn beschuldigt de vos ervan zijn vrouw en kinderen te hebben lastiggevallen. Het deftige, Franssprekende hondje Courtois klaagt dat Reinaert een worst van hem heeft gestolen. Pancer, de bever, vertelt dat Reinaert heeft geprobeerd de haas Cuwaert te doden.

Dan springt Grimbeert, de das, op om zijn oom Reinaert te verdedigen. Hij weerlegt alle beschuldigingen. Ook de aanklagers hebben volgens hem schuld. Terwijl hij zijn oom verdedigt, nadert er een rouwstoet: de haan Cantecler met zijn familie. Hij vertelt dat zijn dochter, de kip Coppe, net door Reinaert doodgebeten is. Het is duidelijk dat Reinaert niet zo onschuldig is als Grimbeert wil doen geloven. Er zit niets anders op dan Reinaert voor het gerecht te dagen. Bruun, de beer, krijgt de opdracht de vos te gaan halen. Bij de burcht van Reinaert brengt hij de boodschap van de koning over en eindigt met: 'Reinaert, doe wat ik u raad en vertrek met mij naar de hofdag.' De vos speelt in zijn antwoord handig in op Bruuns voorliefde voor honing:

'Uwes goeds raads hebbet dank,
 550 *Here Brune, wel zoete vriend.*
Hij hevet u kwalijk gediend
die u beried dezen gang
ende u dezen berg lang
over te lopene dede bestaan
Ik zoude te hove zijn gegaan,
 555 *al hadde't gij mij niet geraden;*
maar mij es den buik zo geladen
ende in zo uitermate wijze
met eenre vreemder nieuwe spijsze
ik vruchte ik'n zal niet mogen gaan.
 560 *Ik ne mag zitten no gestaan,*
ik ben zo uitermaten zat.'
'Reinaert, wat ates du, wat?'
'Here Brune, ik at kranke have.

Arm man dat en es geen grave;
 565 *dat moogt gij bij mij wel weten.*
Wij arme liede, wij moeten eten,
hadden wij 's raad, dat wij node aten.

Goeder verser honingraten
heb ik koever harde groot.
 570 *Die moet ik eten door den nood,*
als ik el niet mag gewinnen.
Nochtan als ik ze hebbe binnen
heb ik er af pijnne ende ongemak.'
Dit hoorde Brune ende sprak:
 575 *'Helpe, lieve vos Reinaert,*
hebt gij honing dus onwaard?
Honig es een zoete spijsze
die ik voor alle gerechten prijze,
ende voor alle gerechten minne.
 580 *Reinaert, helpt mij dat ik's gewinne*
Edele Reinaert, zoete neve,
alzo lange als ik leve
wil ik u daar omme minnen.
Reinaert, helpt mij dat ik 's gewinne.'

'Bedankt voor uw goede raad,
 heer Bruun, u toont zich een goede vriend.
 Hij heeft u een slechte dienst bewezen,
 die u deze tocht liet ondernemen
 en u helemaal over deze lange helling
 stuurde.
 Ik zou heus wel naar het hof zijn gegaan,
 ook als u het mij niet had aangeraden;
 maar mijn buik is
 op zo'n overdadige wijze gevuld
 met een vreemde, onbekende spijs,
 dat ik bang ben dat ik niet zal kunnen gaan.
 Ik kan niet zitten of staan,
 zo ontzettend vol zit ik.'
 Reinaert, wat heb je dan gegeten, wat was het?
 'Heer Bruun, ik heb iets verschrikkelijks
 gegeten!
 Een arme man is nu eenmaal geen graaf;
 dat is mij wel aan te zien.
 Wij arme mensen, moeten dingen eten
 die wij slechts met tegenzin eten,
 omdat er niets anders is.
 Ik heb een enorme voorraad
 goede, verse honingraten.
 Die moet ik uit pure nood eten
 wanneer ik niets anders te pakken kan krijgen.
 Maar als ik ze eenmaal op heb,
 heb ik er pijn en ongemak van.'
 Toen Bruun dit hoorde, sprak hij:
 'Lieve help, Reinaert, mijn beste vos,
 vindt u honing zo verschrikkelijk?
 Honing is heerlijk voedsel,
 waaraan ik meer dan aan welk ander
 gerecht ook de voorkeur geef.
 Reinaert, help het mij te bemachtigen
 Edele Reinaert, beste neef,
 zo lang ik leef
 zal ik u daarom waarderen.
 Reinaert, help mij het te bemachtigen.

- 585 *'Gewinnen Bruun? Gij houdt u spot.'* 'Te bemachtigen, Bruun?
U houdt mij voor de gek.'
'Ik en doe, Reinaert, zo waar ik zot, 'Nee, echt niet, Reinaert, ik zou wel mal zijn
hield ik spot met u, neen ik niet!' om u voor de gek te houden, dat nooit!
Reinaert sprak: 'Bruun mocht gij 's iet?' Reinaert sprak: 'Bruun, zou u er wat van
lusten?
Of gij honing moget eten, Als u honing wilt eten,
590 *bij uwer trouwen laat mij weten.* laat het me dan eerlijk weten.
Mocht gij 's iet, ik zou es u zaden Als u er wat van wilt, kan ik u er genoeg
van geven.
Ik zal es u zo vele beraden, Ik zal u zoveel voorschotelen
gij ne atet niet met u tienem, dat u het met tien man nog niet op krijgt,
waand'ik u hulde daar met verdienen.' als ik uw steun daarmee kon verdienen.'
595 *'Met mij tienem? Hoe mag dat wezen?'* 'Met tien man? Hoe is dat mogelijk?
Reinaert, houdt u mond van dezen Reinaert, zeg maar niets meer
ende zijt's zeker ende gewes en wees er zeker van dat
had ik al't honing dat nu es wanneer ik alle honing had
tussen hier ende Portegale tussen hier en Portugal
600 *ik at al up t'enen male.'* ik die in een keer op zou eten.'
Reinaert sprak: 'Bruun, wat zegt gij?' Reinaert zei: 'Wat zegt u me daar, Bruun?
Een dorper, heet Lamfroit, woont hier bij Een boer, Lamfroit, die hier in de buurt woont,
heeft honing zo vele te waren heeft zo ontzettend veel honing
gij ne at het niet in zeven jaren. dat u het nooit of te nimmer op zou krijgen.
605 *Dat zoud'ik u geven in u gewoud,* Daar wil ik u wel de beschikking over geven,
heer Brune, wilt gij mij wezen houd heer Bruun, op voorwaarde dat u mij
ende voor mij dingen te hove.' bondgenoot wilt zijn en op de hofdag mijn
kant zult kiezen.

Reinaert de vos, samengesteld door Hubert Slings. Amsterdam, 2004.

Reinaert vertelt Bruun dat er in een gekliefde boom heerlijke honing is te vinden. In zijn gulzigheid raakt de beer beklemd in de boom, waarna hij door de dorpelingen verschrikkelijk afgetuigd wordt. Nadat de beer gewond en zonder vos aan het hof teruggekomen is, wordt Tibeert de kater gestuurd. Reinaert lokt hem naar de schuur van de pastoor, waar muizen zouden zitten. De kater komt in een strop terecht, maar ontsnapt nadat hij de pastoor vreselijk heeft toegetakeld. Ook Tibeert keert gewond terug. De derde bode is Grimbeert. Met hem gaat de vos mee. Onderweg biecht Reinaert quasivroom zijn zonden op. Aan het hof wordt de vos veroordeeld. De beer, de wolf en de kater gaan de galg in orde brengen.

Als deze drie weg zijn, spreekt de vos het koningspaar nog een 'laatste' keer toe. In zijn tweede biecht vertelt Reinaert over de staatsgreep die zou zijn beraamd om Bruun op de troon te helpen. Reinaerts vader had een schat gevonden en zou de staatsgreep daarmee financieren. Reinaert vertelt dat hijzelf door het stelen van de schat de staatsgreep heeft verhinderd. Hiermee speelt hij in op de hebzucht van de koning. Het lukt hem zo om zich toch weer te redden uit zijn schijnbaar hopeloze situatie. Koning Nobel blijkt een rechtvaardige rechtspraak minder belangrijk te vinden dan het in bezit krijgen van de schat. Reinaert wil de koning de vindplaats van

Facsimilé van omslagillustratie van het Comburgse handschrift.

de schat aanwijzen, maar eerst moet hij nog op pelgrimstocht naar Rome. Op zijn verzoek krijgt hij voor de reis een tas, gesneden uit het vel van de beer, en schoenen uit de huid van het wolvenpaar.

De haas Cuwaert en de ram Belijn, de hofkapelaan, vergezellen de vos tot aan zijn kasteel Maupertuus, waar de vos afscheid wil nemen van zijn vrouw en kinderen. Cuwaert mag mee naar binnen. Belijn wacht buiten totdat Reinaert weer naar buiten komt. Hij geeft Belijn de tas mee

en vertelt hem dat er een brief in zit die de koning dringend moet lezen. Belijn moet maar zeggen dat hij de brief zelf geschreven heeft. Goedgemutst neemt de ram de snelste weg terug naar de koning.

De koning is verbaasd als hij ziet dat Reinaert zonder de kostbare tas op pelgrimsreis is gegaan. Hij geeft aan de aap Botsaert, de klerk, de opdracht de tas te openen en de brief voor te lezen. Maar als de kop van Cuwaert uit de tas rolt, beseft de koning dat ook hij door Reinaert is bedrogen.

Dan springt het luipaard, Firapeel, naar voren om tegen de koning te zeggen dat hij zich moet verzoenen met de wolf, de wolvin en de beer: als er onrecht gedaan is, moet het verzoend worden. Belijn de ram moet boeten voor het onrecht dat Cuwaert is aangedaan. De koning keurt het plan van Firapeel goed. De wolven en de beer krijgen twee privileges: ze mogen Belijn en zijn familie achtervolgen en doodbijten tot aan de dag des oordeels én ze mogen Reinaert en zijn verwanten kwaad aandoen en overvallen wanneer ze maar willen. Reinaert wordt vogelvrij verklaard. Maar intussen is de vos er allang met zijn familie vandoor.

**dierenepos
satire**

Maatschappijkritiek

Vanden vos Reynaerde is een **dierenepos** waarin de vos de heldenrol speelt. Maar daarnaast is het verhaal ook een **satire**. De schrijver van de *Reinaert* spot met de middeleeuwse standenmaatschappij, waarin adel, geestelijkheid, burgers en boeren hun eigen plaats hebben.

De adel wordt vertegenwoordigd door koning Nobel, de leeuw, met zijn vazallen Bruun, Isengrijn en Tibeert. Koning Nobel is van plan op de hofdag recht te spreken. Maar door zijn eigen hebzucht komt daar niets van terecht. Aan het eind van de hofdag beseft hij dat de vos hem verschrikkelijk beetgenomen heeft en dat hij voor gek staat voor al zijn onderdanen.

Bruun, Isengrijn en Tibeert vertegenwoordigen de hofadel, de ridders. Bruun is dom en vraatzuchtig, Isengrijn is zelf een schurk en Tibeert denkt alleen maar aan zichzelf. Belijn, de hofkapelaan, en de pastoor zijn vertegenwoordigers van de geestelijkheid. Deze stand wordt ook behoorlijk bekritiseerd. Belijn kan niet schrijven, maar is zo ijdel en onnozel dat hij in de pelgrimstas de kop van Cuwaert als 'zelfgeschreven brief' bij koning Nobel bezorgt. De pastoor is ondanks het celibaat getrouwd. Hij doet alsof hij de kwijtschelding van zonden, de aflaat, naar believen uitdelen kan: als zijn vrouw in het water valt, belooft hij volledige vergiffenis en kwijtschelding van straffen voor alle zonden aan degene die zijn vrouw kan redden.

Ten slotte zijn er de boeren en buitenlui. De schrijver heeft geen goed woord voor hen over. Als dwazen leven deze dorpingen zich uit wanneer Bruun vastzit in de boom. Hun namen zijn veelzeggend: Abelquac (edelfluim), Vuulmaerte (smerige dienstmeid), Bave (kwijl).

De enige groep die niet genoemd wordt, is de burgerij.

Wie is de vos?

De vos, de held van het verhaal, vertegenwoordigt waarschijnlijk geen bepaalde stand. Hij is slim en weet zich uit de meest benarde situaties te redden. Maar niet alles wat *Reinaert* de vos uithaalt, is humoristisch. Hij heeft wrede trekken: *Reinaert* bespot zijn vijanden niet alleen, maar heeft er ook een boosaardig genoeg in om hen te laten lijden. Zo wil hij op zijn pelgrimstocht een tas meenemen die gesneden is uit het vel van de beer. En de schoenen waarmee hij zijn tocht wil aanvaarden, zijn het afgestroopte vel van de poten van het wolvenpaar. Niet alleen zijn vijanden doet hij kwaad, maar ook dieren die hem niets misdaan hebben, bijvoorbeeld Cuwaert. *Reinaert* wordt een *onreyn quaet* genoemd. Hij ziet er niet tegen op om meened te plegen en vertelt leugenverhalen met de dood voor ogen. Op die manier bekeken lijkt de vos een soort duivelsfiguur te zijn. Toch kan het best zijn dat het toenmalige publiek door het masker van kwaad heen een slimme vos zag, waarvoor men uiteindelijk toch bewondering voelde.

Parodie op de ridderroman

Behalve een satire op de standenmaatschappij is *Vanden vos Reynaerde* ook een **parodie** op de ridderroman. De proloog, de hoofse omgangsvormen aan het hof van koning Nobel en de structuur van het verhaal doen denken aan een ridderroman.

parodie

Het begin van *Vanden vos Reynaerde* in het Comburgse handschrift.

De proloog lijkt op die van een ridderroman, waarin de auteur zijn naam vermeldt, titels van werk dat hij eerder schreef en de reden waarom hij dit verhaal schrijft. Ook geeft hij vaak aan dat het schrijven inspanning heeft gekost.

Al deze dingen kun je terugvinden in de proloog van de *Reinaert*, maar dan wel op een andere manier dan in de ridderroman gebruikelijk is. Zo vermeldt de auteur zijn voornaam, Willem, terwijl het gebruikelijk is om de volledige naam te vermelden. Ook vertelt hij dat hij eerder *Madoc* schreef, wat hem nachtrust heeft gekost. Gebruikelijk zou het zijn geweest te zeggen dat er bij het schrijven van de *Reinaert* veel moeilijkheden overwonnen moesten worden.

Door deze afwijkingen van het bekende patroon in een proloog, beseft het publiek al snel: hier komt een bijzonder verhaal, dit is geen gewone ridderroman!

Ook wat de aandacht voor hoofsheid betreft, is er overeenkomst tussen Willems dierenepos en de ridderroman. De auteur van een ridderroman vermeldt meestal dat zijn tekst is bedoeld voor een hoofs publiek. Willem doet dat ook, maar dan op zijn eigen manier: hij richt zich in de proloog tegen de 'boerenkinkels en dwazen', die maar beter niet kunnen luisteren naar het verhaal, want ze zullen het toch niet begrijpen.

Ook spreken de dieren aan het hof van koning Nobel elkaar op een hoofse manier aan, net als in de hoofse ridderromans. Maar in de *Reinaert* blijkt al die hoofsheid maar een dun vernisje van beschaving te zijn!

De opbouw van het verhaal is hetzelfde als die van veel ridderromans: het verhaal begint met een hofdag, vervolgens stuurt de vorst ridders eropuit om de orde te herstellen en vrede tot stand te brengen en ten slotte eindigt het verhaal met een slotfeest aan het hof. Maar in de *Reinaert* is er geen slotfeest: er valt niets te vieren, want orde en vrede zijn ver te zoeken. De machthebbers zelf blijken onbetrouwbaar te zijn. Rechtspraak is door hebzucht en het gericht zijn op eigenbelang onmogelijk geworden.

Openingsminiatuur uit een veertiende-eeuws handschrift van de *Roman de Renart*.

Willem lijkt te willen zeggen dat de hoofse wereld van de ridderroman maar een schijnwereld is. De werkelijkheid is dat de zogenaamd geordende maatschappij door en door bedorven is.

Interpretatie van een voordrachtstekst

De auteur van de *Reinaert* is een taalkunstenaar die veel woordgrappen maakt en rake beschrijvingen geeft. Sommige grappen en toespelingen zijn voor moderne lezers goed te begrijpen. Een voorbeeld: de vrouw van de pastoor heet 'Julocke', wat betekent: 'jou lok ik'. Maar er zal moderne lezers ook veel ontgaan als ze deze middeleeuwse voordrachtstekst lezen. Dat geldt behalve voor de humor, ook voor de dubbelzinnige uitdrukkingen. Zo wil *Reinaert* aan *Cuwaert* het credo, de geloofsbelijdenis, leren. Er zijn aanwijzingen dat 'credo leren' in de middeleeuwen een dubbelzinnige betekenis heeft: het zou ook kunnen duiden op een homoseksuele relatie.

De middeleeuwers horen het verhaal van een voordrachtskunstenaar, die allerlei manieren heeft om duidelijk te maken hoe de tekst geïnterpreteerd moet worden, zoals intonatie, een knipoog of gebaar. Lezers van een tekst moeten het zonder deze aanwijzingen stellen, en zullen ook daardoor minder begrijpen dan het middeleeuwse publiek.

Wie is Willem?

acrostichon

De eerste regels van het verhaal vermelden de auteur: 'Willem die *Madocke* maecte', Willem die ook *Madoc* schreef. Ook aan het slot is zijn naam te vinden. De beginletters van de laatste negen regels vormen een **acrostichon**: BI WILLEME. Willem maakte gebruik van een Franse voorbeeldtekst, de *Roman de Renart*, maar hij bewerkte die op een vrije manier.

Willem zal een intellectueel geweest zijn. Hij kent de Bijbel goed en is drie talen machtig: Frans, Nederlands en Latijn. Uit de tekst blijkt dat hij goed op de hoogte is van de rechtspraak in die dagen. Waarschijnlijk is Willem een soort advocaat of een griffier geweest. Het werk *Madoc* is onbekend. Er is geen verhaal met die titel bewaard gebleven.

De *Reinaert* speelt zich af in de omgeving van Gent. Misschien was Willem zelf afkomstig uit die stad.

Waarschijnlijk schreef hij zijn verhaal voor een adellijk publiek.

Al in de eerste eeuw van zijn bestaan is de *Reinaert* door adel, geestelijkheid en burgerij beluisterd en gewaardeerd en ook in de eeuwen erna is het een algemeen bekend, populair verhaal gebleven.

1.4 Beatrijs

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

Marialegende verhaal waarin verteld wordt hoe Maria op wonderlijke wijze de mens bijstaat

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van de *Beatrijs* is;
- wat de les van de *Beatrijs* is;
- wat het begrip hoofse liefde inhoudt;
- welke opvattingen over hoofse liefde er in de *Beatrijs* te vinden zijn;
- hoe je met drie voorbeelden duidelijk kunt maken dat Beatrijs zich gedraagt zoals past bij haar stand;
- hoe het gedrag van Beatrijs volgens middeleeuwse maatstaven beoordeeld wordt;
- voor welk publiek de *Beatrijs* geschreven is;
- welke twee voorbeelden van getallensymboliek en welk voorbeeld van kleurensymboliek te noemen zijn.

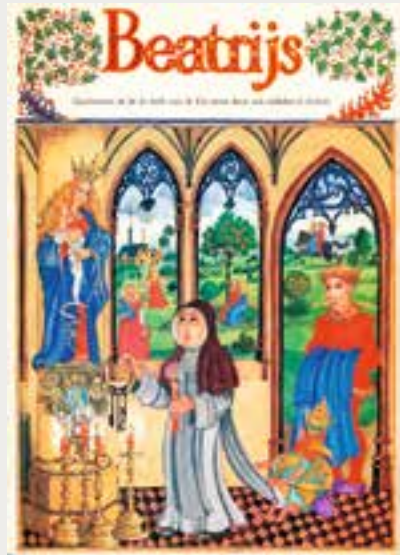
Zo verschrikkelijk verliefd

Ben je wel eens verliefd geweest? Dan weet je hoe het is om dag en nacht te moeten denken aan degene op wie je verliefd bent. Je doet alles om met die persoon in contact te komen. Voortdurend leef je met je hoofd in de wolken. De hoofdpersoon van de *Beatrijs* is ook verliefd. Zo erg dat ze haar werk niet meer goed kan doen. Er is echter een groot probleem: de hoofdpersoon is non in een klooster.

Het verhaal van Beatrijs

Beatrijs, een jonge vrouw uit een adellijke familie, is kosteres in een klooster. Trouw vervult ze haar taken. Zij is echter nog steeds verliefd op een jeugd vriend. Ze vecht tegen deze gevoelens, vast en bidt, maar voelt dat ze het kloosterkleed zal gaan afleggen. Beatrijs besluit haar geliefde een brief te schrijven. Daarin nodigt ze hem uit om te komen praten.

Zodra hij kan, rijdt hij naar het klooster, waar hij voor een tralievenster gaat zitten wachten tot hij haar kan spreken. Na verloop van tijd komt Beatrijs aan het venster. Hij zit buiten, zij binnen en allebei zuchten ze vele malen diep, omdat ze geen woord kunnen uitbrengen. Na een lange tijd van zuchten neemt Beatrijs het woord:

110 *'Ay mi', seitsi, 'aymie,
Vercoren lief, mi es soe wee;
Sprect ieghen mi een wort ofte twee
Dat mi therte conforteert!
Ic ben die troest ane u begheert.*

115 *Der minnen strael stect mi int herte,
Dat ic doghe grote smerte.
In mach nemmermeer verhoghen,
Lief, ghi en hebbet uut ghetoghen*

'Ach lieveling,' verzuchtte zij,
'ik heb er zoveel moeite mee,
toe, zeg me gauw een woordje of twee
dat mij een beetje troosten kan
Ik word er zo wanhopig van,
de liefdesangel in mijn hart
steekt me en geeft me pijn en smart
Ik zal dagelijks moeten lijden
totdat jij me komt bevrijden.'

Omdat Beatrijs de liefde niet kan weerstaan, spreekt ze met haar geliefde af dat hij haar komt halen. Op een nacht verlaat ze in stilte het klooster.

- Na desen ghinc si uten core
Teenen beelde, daer si vore
- 225 *Knielde ende sprac hare ghebede,
Daer Maria stont ter stede.
Si riep Maria onversaghet:
'Ic hebbe u nach ende dach geclaghet
Ontfermelike mijn vernoy*
- 230 *Ende mi en es niet te bat een hoy.
Ic werde mijns sins te male quijt,
Bliovic langher in dit abijt.'
Die covel toech si ute al daer
Ende leidse op onser vrouwen outaer.*
- 235 *Doen dede si ute hare scoen.
Nu hoert watsi sal doen.
Die slotele vander sacristien
Hinc si voer dat beelde Marien,
Ende ic segt u over waer*
- 240 *Waer omme dat sise hinc al daer:
Ofmense te priemtide sochte,
Dat mense best daer vinden mochte.
Hets wel recht in alder tijt,
Wie vore Marien beelde lijt,*
- 245 *Dat hi sijn oghen der waert sla
Ende segge 'Ave', eer hi ga,
'Ave Maria'. Daer omme si ghedinct,
Waer omme dat si die slotel daer hinc.*
- Daarna heeft ze het koor verlaten om met Maria te gaan praten: ze is voor haar klein beeld getreden en knielde daar en heeft gebeden, dat ogenblik van angst bevrijd: 'Dag en nacht heb ik wat ik lijd u toevertrouwd: al mijn verdriet, maar veel geholpen heeft het niet. Ik raak al mijn verstand nog kwijt als ik langer blijf in dit habijt!' Ze trok haar pij uit en legde die daar op het Onze Lieve Vrouwe-altaar. Ze heeft haar sandalen uitgedaan en hoor, hoe dit nu door zal gaan: De sleutels van de sacristie hing ze vlak bij Maria, die daar stond, vlak tegenover haar. Ze hing die zware sleutels daar opdat die in het oog zouden springen als de getijden weer aanvingen. Want iedereen is wel zo goed dat hij Maria even groet. Iedereen kijkt haar toch aan, zegt 'ave', voor weer door te gaan. Dat leek de non een zeker ding, zodat ze daar de sleutels hing.

Vertaling door Willem Wilmink, uit: *Beatrijs, een middeleeuws Maria-mirakel*. Amsterdam, 1995.

Zeven jaar lang leven Beatrijs en haar vriend samen in rijkdom. Ze krijgen twee kinderen.

Als het geld opraakt, laat Beatrijs' vriend haar en de kinderen in de steek. Om aan geld te komen, besluit ze de kost te gaan verdienen als prostituee. In alle ellende blijft ze trouw elke dag tot Maria bidden.

Na zeven jaar krijgt ze berouw. Bedelend trekt ze door het land, tot ze bij toeval in de buurt van het klooster komt. Ze vindt daar onderdak voor de nacht bij een weduwe. Beatrijs vraagt naar het klooster en zegt dat ze gehoord heeft over de verdwijning van de kosteres, veertien jaar geleden. De weduwe reageert daar verontwaardigd op. Die kosteres is er al jaren en doet haar werk prima.

Drie nachten achter elkaar krijgt Beatrijs een visioen. Een stem verzekert haar dat ze naar het klooster kan terugkeren. Ten slotte laat ze haar kinderen achter bij de weduwe om heimelijk en snel, via een zijpoortje, het klooster in te gaan. Tot haar verrassing merkt ze dat Maria al die jaren haar plaats heeft ingenomen. Niemand in het klooster heeft Beatrijs' afwezigheid gemerkt en zo kan zij haar taak als kosteres hervatten. Omdat ze gekweld wordt door schuldgevoelens, biecht ze alles op aan een abt die het klooster bezoekt. Hij scheldt haar alle zonden kwijt. Haar verhaal vertelt hij, als een leerzaam voorbeeld, in een preek, maar zó dat niemand weet dat het over Beatrijs gaat.

Marialegende

Voordat de Middelnederlandse *Beatrijs* gedicht wordt, is de legende over een non voor wie Maria het kostersambt in het klooster vervult, al bekend als Latijns exemplar, een kort verhaaltje dat in een preek gebruikt kan worden.

De dichter van de *Beatrijs* vertelt dat hij het verhaal, het exemplar, gehoord heeft van een oude monnik die het in zijn boeken had gelezen. De onbekende veertiende-eeuwse Brabantse dichter heeft deze verhaalstof bewerkt en behoorlijk uitgebreid tot zijn eigen unieke, aantrekkelijke vertelling. Daarbij heeft hij zich gericht op een publiek van hoofse, aristocratische leken. Uit deze **Marialegende** valt te leren dat Mariaverering het eigen welzijn en zielenheil ten goede kan komen. Ook het belang van berouw en biecht wordt benadrukt.

Marialegende

De hoofse liefde

Bij haar intrede in het klooster heeft Beatrijs drie geloften afgelegd: als bruid van Christus heeft ze beloofd gehoorzaam te zijn, kuis te zijn en in armoede te leven. Het middeleeuwse publiek beseft goed dat Beatrijs een doodzonde begaat door het klooster te verlaten. Maar de kracht van de liefde is te sterk: ze moet er wel aan toegeven.

In de *Beatrijs* spelen hoofse ideeën over de liefde een belangrijke rol. Het ideaal van hoofse liefde was verbonden met de opvattingen over hoofse leven: goede omgangsvormen, zelfbeheersing, deugdzaam en charmant gedrag. Hoofse liefde houdt onder meer in dat de geliefden op een hoffelijke, beschaafde manier met elkaar omgaan. Richtlijnen daarvoor worden onder andere beschreven in een Latijns handboek, de *Verhandeling over de kunst der hoofse minne* (vertaalde titel). Het beantwoordt vragen als: Wat te doen wanneer je verliefd wordt? Hoe moet een edelman een edelvrouw aanspreken? Hoe heeft hij zich te gedragen?

De dichter van de *Beatrijs* kent de opvattingen over hoofse liefde. Dat blijkt uit zijn werk. Hij weet dat een jonkvrouw vanaf haar twaalfde jaar standvastig in de liefde kan zijn: Beatrijs kan haar jeugdvriend niet vergeten. Hij weet dat een

minnaar daar meer moeite mee heeft: Beatrijs' minnaar verdwijnt als het geld op is. De auteur weet ook dat een edele afkomst, zoals van de twee geliefden, een voorwaarde is voor hoofse liefde. Tot slot blijkt uit het verhaal hoe sterk de kracht van de liefde is: Beatrijs zou haar verstand verliezen als ze nog langer in het klooster zou blijven. Ook al weet ze hoe zondig het is om het klooster te verlaten, ze kan niet anders dan dit toch te doen.

Een adellijke, hoofse dame

Beatrijs is uit de hogere kringen afkomstig. Ze gedraagt zich zoals past bij haar adellijke stand en heeft hoofse opvattingen. Om het gedrag en de keuzes van Beatrijs beter te kunnen begrijpen, is het nodig om iets van deze middeleeuwse opvattingen te weten:

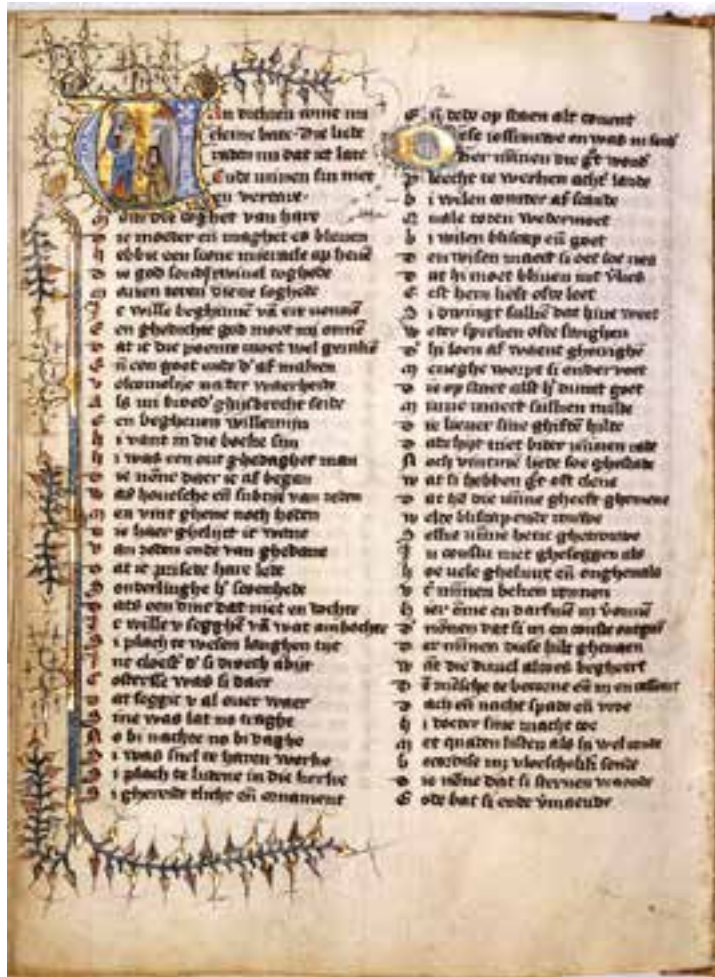
- Als Beatrijs 's nachts de jongeling ontmoet, heeft zij haar habijt bij het beeld van Maria achtergelaten. Zij schaamt zich ervoor in haar onderkleed te staan. Middeleeuwers begrijpen die schaamte goed: iemand die zich als misdadiger boetvaardig vernedert tegenover iemand die hogergeplaatst is, doet dat op blote voeten, blootshoofds en in zijn hemd. Het is dus een vernederende situatie voor Beatrijs. Gelukkig heeft haar geliefde kostbare kleding en sieraden voor haar meegenomen. Een adellijke dame hoort naar haar stand gekleed te zijn en zo gekleed kan Beatrijs met hem meegaan.
- Als ze door een bos rijden, vraagt de jongeling of hij met haar de liefde mag bedrijven. Beatrijs wijst dat voorstel verontwaardigd af: ze noemt hem 'dorper fel' (lompe boer). Ze zou zich schamen om, zoals een hoer, zomaar buiten de liefde te bedrijven. Dat hoort iemand uit de hogere kringen absoluut niet te doen. Zelfbeheersing is een van de belangrijkste hoofse eigenschappen.
- Als het geld op is, blijkt hun hoge komaf voor problemen te zorgen. Ze hebben namelijk geen van tweeën een vak geleerd: voor de adel is het een schande om handarbeid te verrichten zoals de lagere standen. Uiteindelijk moet Beatrijs zichzelf en haar twee kinderen in leven proberen te houden. Noodgedwongen gaat ze geld verdienen door prostitutie, ook al vindt ze dat verschrikkelijk. Dat ze niet kiest voor bedelen, heeft te maken met haar adellijke afkomst. Eer en schande spelen een grote rol in het leven van de adel. Openlijk bedelen is een grote schande. Iedereen ziet dat namelijk. Omdat prostitutie zo veel mogelijk verborgen gehouden kan worden, is de schande minder groot.

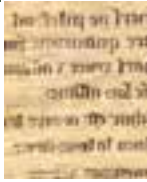
De prachtig uitgevoerde openingsinitiaal.

Overigens krijgt Beatrijs na zeven zondige jaren zoveel berouw, dat ze liever sterft dan nog langer te zondigen. Dan gaat ze, met haar kinderen aan de hand, bedelen. Ze komt tot het inzicht dat ze beter die schande kan verdragen dan door haar zonden het eeuwige leven niet te ontvangen.

Beatrijs is geschreven voor een hoofs-aristocratisch lekenpubliek, dat het gedrag en de keuzes van Beatrijs goed begrepen zal hebben.

Het begin van het Beatrijs-handschrift.

“Ondanks haar zondige bestaan bidt Beatrijs, als een trouwe gelovige, zevenmaal per dag tot Maria.”

Getallen- en kleurensymboliek

Ondanks haar zondige bestaan bidt Beatrijs, als een trouwe gelovige, zevenmaal per dag tot Maria.

Als ze bij de weduwe thuis aan het bidden is, valt ze in slaap en hoort in een visioen een stem: *Mensenkind, je hebt al te lang gekermd, Maria heeft zich over je ontfermd, ga snel naar het klooster terug, daar vind je de deur wijd open!* Pas als ze dit visioen drie nachten achter elkaar krijgt, raapt ze alle moed bijeen en keert ze naar het klooster terug.

De getallen zeven en drie staan symbool voor de volheid en volledigheid. Omdat Beatrijs trouw zeven keer per dag bidt, wordt ze verhoord. Omdat Beatrijs drie keer dezelfde stem hoort, gelooft ze dat het een boodschap van God is. Deze getallensymboliek vind je op verschillende plaatsen in het verhaal terug.

Niet alleen getallen, maar ook kleuren kunnen in de middeleeuwen een bijzondere betekenis hebben. Kleurensymboliek vind je in de beschrijving van de kleding die Beatrijs van haar geliefde krijgt. Deze is hemelsblauw en wit van kleur: de kleuren van Maria's kleding.

Bijzonder manuscript

Het manuscript waarin de *Beatrijs* staat, is bijzonder mooi uitgevoerd. Het perkament is van goede kwaliteit. De initiaal, de letter waarmee het verhaal begint, is prachtig versierd: een miniatuur waarop een non te zien is, die voor een Maria-beeld ligt, met in haar hand een sleutelring en op de achtergrond een klooster. De letters zijn heel zorgvuldig geschreven.

De andere teksten in het veertiende-eeuwse manuscript zijn stichtelijke teksten. Dit kostbare boek zal geschreven zijn in opdracht van een welgesteld iemand, die als leek geïnteresseerd was in geloofszaken, maar niet de officiële kerktaal, het Latijn, kende.

1.5 Esmoreit

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

passiespel	toneelspel waarbij het lijden van Christus wordt uitgebeeld
paasspel	toneelspel waarbij de opstanding van Christus wordt uitgebeeld
wagenspel	een toneelstuk dat op een wagen wordt gespeeld
simultaantoneel	een toneelstuk waarbij de spelers van het ene decor naar het andere lopen, omdat het stuk zich op verschillende plaatsen afspeelt
abele spelen	vier wereldlijke toneelstukken die alle in het handschrift-Van Hulthem staan (abel: mooi; goed, vakkundig gemaakt)
klucht, sotternie	een kort toneelstuk met een grappige inhoud, vaak met grove humor

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van de *Esmoreit* is;
- hoe het geestelijk toneel in de kerk ontstaan is;
- hoe het decor van de *Esmoreit* er zal hebben uitgezien;
- wat de moraal van de *Esmoreit* is;
- in welk handschrift de *Esmoreit* staat;
- wat er na een abel spel volgde;
- wat de inhoud van de klucht *De buskenblazer* is;
- op welke manier de hoofse cultuur een rol speelt in de *Esmoreit*.

Liefdesverdriet

<i>Ay mi, Ay mi, hoe groten last</i>	Ach, wee mij, wat een zware last
<i>Dragic al stille int herte binnen!</i>	draag ik in stilte in mijn hart mee!
<i>Ic ben bevaen met sterker minnen,</i>	Hevige liefde heeft zich van mij meester
	gemaakt,
<i>Die ic heimelijc in mijn herte draghe.</i>	die ik voor iedereen verborgen houd.
...	...
<i>Maer het doet der minnen cracht:</i>	Maar de kracht van de liefde doet dat:
<i>Si heeft mi vast in haerren bant.</i>	Zij heeft mij geheel in haar macht.

Deze klacht uit een verliefd hart is afkomstig van Damiët, de prinses uit het toneelstuk *Esmoreit*. Ze bevindt zich in een wel heel lastige situatie: de jongen op wie ze verliefd is, Esmoreit, verzorgt ze al jaren als haar broertje. Ooit is hij als vondeling in hun gezin gekomen en heeft haar vader haar opgedragen voor het kleine ventje te zorgen.

Het toneelstuk over Esmoreit, een christelijke prins, en Damiët, een heidense prinses, speelt zich afwisselend op Sicilië en in Damast (Damascus) af.

Esmoreit

Het verhaal begint op Sicilië, waar de oude koning en zijn jonge vrouw een zoontje, Esmoreit, hebben gekregen. Robbrecht, een neef van de koning, die tot dan toe troonopvolger was, besluit in boosaardige jaloezie Esmoreit te doden.

In Damast verneemt de koning van de hofastroloog Platus dat er op Sicilië een prins geboren is, die hem zal doden en met zijn dochter zal trouwen. Ze besluiten het kind naar Damast te halen en hem daar als een goed heiden op te voeden.

Op Sicilië heeft Robbrecht het kind in handen gekregen. Juist als hij het doden wil, verschijnt er een Arabische koopman op het toneel, die het kind wil kopen om het mee te nemen naar een ver, heidens land. Robbrecht verkoopt Esmoreit voor duizend pond goud. Als hij daarna aan Esmoreits vader vertelt dat zijn vrouw hun zoontje heeft omgebracht, laat de koning haar in de gevangenis werpen. Robbrecht denkt de troon voor zichzelf gered te hebben. Esmoreit wordt door Platus naar Damast gebracht en daar opgevoed door de dochter van de koning, Damiët.

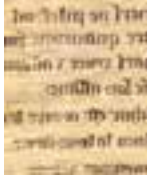
Het volgende bedrijf speelt zich achttien jaar later af. Damiët is, zoals voorspeld, verliefd geworden op Esmoreit. Op een dag hoort hij toevallig hoe Damiët klaagt over haar liefde, waarvan ze niemand durft te vertellen. Tot zijn verdriet hoort hij dan ook dat hij een vondeling is. Hij wil graag met Damiët trouwen, maar niet voordat hij zijn afkomst kent.

Esmoreit gaat op zoek naar zijn ouders en neemt de doek mee waarin hij als baby gewikkeld was. Op zijn zoektocht komt hij al spoedig terecht op Sicilië, juist bij de gevangenis waar zijn moeder al jaren verblijft. Zij herkent de doek, die hij om zijn hoofd draagt:

<i>Ay god, die alle doeghden gheeft, Die moet sijn ghebenedijt! Van herte benic nu verblijdt Dat ic gheleeft hebbe den dach</i> 650 <i>Dat ic mijn kint ane scouwen macht Mijn herte mochte wel van vrouden breken Ic sie mijn kint, ende ic hoert spreken, Daer ic om lide dit swaer torment Sijt wille come wel lieve kint</i> 655 <i>Esmoreit ic ben u moeder Ende ghi mijn kint dies sijt vroeder Want ic maecte metter hant Esmoreit selve dien bant. Daer in soe haddic u ghewonden</i> 660 <i>Esmoreit, doen ghi waert vonden Ende ghi mi ghenomen waert.</i>	God, Die alle vreugden geeft, Die zij geprezen! Ik ben nu van harte verblijd dat ik de dag heb beleefd dat ik mijn kind mag aanschouwen. Mijn hart zou van vreugde kunnen breken: ik zie mijn kind en ik hoor het spreken, om wie ik dit zware lijden nu onderga. Wees welkom, zeer lief kind! Esmoreit, ik ben je moeder, en jij mijn kind, wees ervan overtuigd. Want ik maakte met eigen handen die band, Esmoreit. Daarin had ik jou gewonden, Esmoreit, toen je werd gevonden en jij van me afgenomen werd.

De koningin wordt in ere hersteld. Esmoreit en Damiët worden het nieuwe koningspaar van Sicilië. Esmoreit is dan al christen geworden. Na de regieaanwijzing 'Robbrecht hanctmen hier' volgt de moraal:

<i>Aldus eest menechwerf gesciet: Quade werken comen te quaden loene Maer reine herten spannen croene, Die vol doeghden sijn ende vol trouwen.</i> 1000 <i>Daer omme radic, heren ende vrouwen, Dat ghi u herte in doeghden stelt, So werdi in dinde met gode verselt; Daer boven inden hoghen trone Daer die inghelen singhen scoene.</i> 1005 <i>Des onne ons die hemelsche vader Nu segt: Amen alle gader: Amen.</i>	Zo is het al vaak geschied: De misdaad wordt bestraft, maar een rein hart dat deugdzaam is en trouw, spant de kroon. Daarom raad ik u aan, dames en heren, om de deugd te zoeken. Op die manier zult u uiteindelijk met God verenigd worden, daarboven hoog in de hemel, waar de engelen schoon zingen. Moge de hemelse Vader ons dit vergunnen, en zeg nu al tezamen 'amen': Amen.

Toneel in de middeleeuwen

In de twaalfde eeuw begint men in de kerk Bijbelse verhalen uit te beelden als onderdeel van de kerkdienst. Zo wordt de Bijbelse boodschap voor de leken verduidelijkt. Priesters en koorknapen zingen de Latijnse teksten die bij de verschillende rollen horen, zoals die van Maria, de engelen, de vrouwen bij het graf, de Emmaüsgangers. Zo begint de ontwikkeling van het geestelijk toneel. Er worden bijvoorbeeld **passie- en paasspelen** gespeeld.

Na verloop van tijd wordt er in het toneelspel steeds meer uitgebeeld (bijvoorbeeld geselingen), en ook komen er spelen in de volkstaal. Dit vindt men niet passend in de kerkdienst. Het toneelspel verplaatst zich daarom naar het kerkplein, en al gauw komt er steeds meer spektakel. Uiteindelijk wordt het verboden om in de kerk of op het kerkplein voorstellingen te geven.

In de stad komt het toneel tot bloei: er is voldoende ruimte om toneelstukken op te voeren en er komt veel publiek op af. Er wordt geestelijk en wereldlijk toneel opgevoerd.

passiespel
paasspel

Opvoering van een wagenspel.

Het wereldlijk toneel bestaat dan al eeuwenlang.

Soms wordt een toneelstuk op een wagen gespeeld – daarom heet zo'n stuk een **wagenspel** – die van straathoek naar straathoek trekt. Als een toneelstuk zich op verschillende plaatsen afspeelt, worden er twee decors naast elkaar gebouwd. **Simultaantoneel** heet dat. Spelers lopen van het ene decor naar het andere. In de *Esmoreit* lopen ze dus heen en weer tussen Sicilië en Damast. De gevangenis is een keldergat en verder zal er zeker een galg bij gestaan hebben.

wagenspel
simultaantoneel

Abele spelen en sotternieën

Het wereldlijke toneelstuk *Esmoreit* is in de veertiende eeuw geschreven. Het is een van de vier zogenaamde **abele spelen**, de oudst bekende wereldlijke toneelstukken in Europa. De andere abele spelen zijn: *Lanseloet van Denemerken*, *Gloriant* en *Van den winter ende van den zomer*. Ze staan in het handschrift-Van Hulthem, samen met zes **kluchten (sotternieën)** en nog vele andere teksten. De tekst van de abele spelen is alleen maar in dit handschrift overgeleverd. In de abele spelen is de hoofse liefde een belangrijk thema. De spelen kenmerken zich door een hoofse sfeer.

abele spelen
klucht
(sotternie)

De opvoering van een abel spel wordt gevolgd door de opvoering van een klucht. In de laatste regels van de *Esmoreit* zegt Platus dat ieder rustig op zijn plaats moet blijven zitten, niemand moet naar huis gaan, want: *Ene zotheid zal men u spelen gaan, die kort zal zijn, doe ik u weten*. Kluchten zijn korte, simpele,

Titelpagina van een gedrukte versie van het *Lanseloet van Denemerken*, een van de abele spelen.

komische toneelstukjes. Ze hebben niets met hoofse liefde te maken. Vaak zijn de hoofdpersonen bedrogen of versmadede echtgenoten en bazige vrouwen. Een van die kluchten is *De buskenblazer*. Het gaat over een oudere man. Om indruk op zijn vrouw te maken, koopt hij voor veel geld een busje. Wie in dat busje blaast, ondergaat een verjongingskuur, verzekert de handelaar hem. Hoopvol blaast hij in het busje. Maar als hij thuiskomt, lacht zijn vrouw hem uit om zijn zwarte gezicht: in het busje zat niets dan roet. Als zijn vrouw dan ook nog hoort dat de hele opbrengst van de verkochte koe hieraan besteed is, krijgt hij er flink van langs. En zo eindigt deze klucht op een voor dit genre gebruikelijke manier.

Hoofse cultuur in de *Esmoreit*

De *Esmoreit* kenmerkt zich, net als de andere abele spelen, door een hoofse sfeer. *Esmoreit* en *Damiët* kennen de hoofse omgangsvormen, wat ook blijkt uit de manier waarop ze elkaar aanspreken. Passend bij de hoofse cultuur is ook dat de liefde een belangrijk thema is. Ondanks de moeilijkheden die overwonnen moeten worden, komt hun huwelijk uit liefde toch tot stand. Verder is afkomst belangrijk in een hoofse cultuur: *Esmoreit* wil niet met *Damiët* trouwen voordat hij zijn afkomst kent. Als hij weet dat hij de kroonprins van Sicilië is, kan het huwelijk doorgaan.

Waardering ondanks onwaarschijnlijkheden

Esmoreit hoort toevallig *Damiët's* klacht over haar liefde en verneemt zo ook dat hij een vondeling is. Toevallig komt hij op de zoektocht naar zijn ouders net bij de gevangenis terecht waar zijn moeder gevangen zit. Zij hoort vanuit de gevangenis *Esmoreit's* alleenspraak. Hij zegt dat hij een vondeling is en hoopt van edele afkomst te zijn. *Esmoreit's* moeder roept hem dan naar zich toe. Zo zijn er nogal wat gebeurtenissen die vrij onwaarschijnlijk overkomen.

Er is meer te noemen wat opvalt. *Esmoreit* trouwt met *Damiët*. Er moet een leeftijdsverschil van minstens twaalf jaar tussen hen zijn, maar dat lijkt geen enkele rol te spelen.

Verder komt de voorspelling van Platus, dat de prins uit Sicilië de koning van Damast zal doden en zal trouwen met zijn dochter, maar ten dele uit. De auteur besteedt daar geen enkele aandacht aan.

In onze ogen is een grote mate van toeval en onwaarschijnlijkheid geen aanbeveling voor een toneelstuk. Maar we moeten wel bedenken dat dit een moderne maatstaf is, die voor middeleeuwers waarschijnlijk niet zo belangrijk was.

Tot in onze tijd echter maakt het dichterlijke in de taal van de abele spelen, de poëtische kracht van de verzen, indruk op de lezer.

Hoofdstuk

2

Vroegmoderne tijd

1469 - 1536

Erasmus

Een internationaal humanist

1566

De Beeldenstorm
Godsdienststrijd

1500 - 1558

Karel V

De Nederlanden als bestuurlijke eenheid

1533 - 1584

Willem van Oranje
Van rebelse edelman tot 'vader des vaderlands'

1583 - 1645

Hugo de Groot
Pionier van het moderne volkenrecht

1637

De Statenbijbel
Het boek der boeken

1607 - 1676

Michiel de Ruyter
Zeehelden en de brede armslag van de Republiek

1588 - 1795

De Republiek
Een staatkundig unicum

1500

1550

1600

1650

1700

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

renaissance

kunststroming na de Middeleeuwen die geïnspireerd is op de klassieke oudheid

humanisme

geestelijke stroming geïnspireerd door de Griekse en Romeinse oudheid

reformatie

kerkhervorming binnen het christendom waarbij de protestanten zich afscheiden van de rooms-katholieke kerk

barok

kunststroming die zich kenmerkt door rijke versieringen

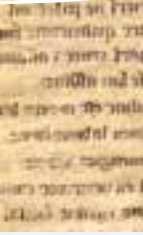
gelegenheidspoëzie

dichtkunst naar aanleiding van een belangrijke gebeurtenis in persoonlijke of publieke sfeer

klassiek drama

het op de Grieken en Romeinen gebaseerde toneel

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je

- waarin de wereld sterk verandert vanaf de 16^e eeuw;
- het verschil tussen middeleeuwen en renaissance duidelijk te maken;
- een overeenkomst en een verschil tussen humanisme, renaissance en reformatie onder woorden te brengen;
- wat belangrijke vormen van de nieuwe letterkunde zijn.

2.1 Algemene inleiding

Een wereld in beweging

In de zestiende eeuw is de hele wereld in beweging. Op religieus, wetenschappelijk en economisch gebied gebeurt er veel. Daarnaast is het ook nog oorlog; hierbij zijn grote delen van Europa betrokken: in 1568 begint de Tachtigjarige oorlog. Eeuwenlang heeft de rooms-katholieke kerk een beroep op de traditie gedaan. Maar in de nieuwe tijd doet de nieuwsgierige en onderzoekende mens zelf waarnemingen; hij hecht hier meer waarde aan dan aan de uitspraken van de kerk. De vaststaande overlevering beslist niet langer wat waar is. Wetenschappers beweren dat niet de aarde het middelpunt van het heelal is, maar de zon. Zo'n bewering is in die tijd revolutionair. Theologen en anderen protesteren hier hevig tegen. Columbus ontdekt bovendien een heel nieuw werelddeel. De aarde blijkt groter dan men dacht. Wereldwijde handel brengt burgers bij andere volken, met wie men kennis maakt en van wie men leert. Handel veroorzaakt grote economische groei. De steden bloeien. Amsterdam wordt het centrum van Europa.

En dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst verspreidt al het nieuws en iedere mening zich zeer snel en in veelvoud.

Sonnet van Petrarca, 1304-1374.

Weerslag in kunst in literatuur

De veranderingen op religieus, wetenschappelijk en economisch gebied vinden hun weerslag in de kunst en in de literatuur. In Italië ontstaat in de grote steden al enkele eeuwen eerder dan in ons land een nieuw levensgevoel. Daar leven begaafde kunstenaars, die niet alleen gedichten schrijven, maar ook schilderen, tekenen, beeldhouwen, gebouwen ontwerpen en wetenschap bedrijven. Hun inspiratiebron is de klassieke oudheid. De nieuwe kunstenaars willen op dezelfde manier te werk gaan als de Romeinen en de Grieken. Misschien lukt het hen zelfs hun voorgangers te overtreffen. Bekende namen zijn Dante, Petrarca, Michelangelo en Da Vinci. De veranderingen binnen de oude kunst, zowel in de Nederlanden als daarbuiten, komen vooral voor rekening van drie belangrijke bewegingen in deze periode: humanisme, renaissance en reformatie.

Renaissance

Deze beweging waarin kunstenaars zich laten inspireren door de klassieke oudheid, noemen we **renaissance**. Als we het over de renaissance hebben, bedoelen we een stroming in de kunst. Soms wordt het woord ook gebruikt als aanduiding voor een tijdperk. Letterlijk betekent renaissance 'wedergeboorte'.

Men beschouwde de tijd van de Middeleeuwen als een tijd van diep verval, die nu gevolgd wordt door een tijd waarin de kunsten uit de klassieke oudheid weer opbloeien. Het gaat dus om een wedergeboorte van de klassieke cultuur. De renaissance toont daarbij een grote waardering voor de aarde en het aardse. Het mooiste en hoogste schepsel is de mens. In de beeldende kunsten zie je dit terug in de voorliefde van kunstenaars om net als in de Griekse en Romeinse beeldhouwkunst naakt af te beelden. Ook in de dichtkunst wordt de schoonheid van de mens bezongen, bijvoorbeeld door de Italiaanse dichter Petrarca die talloze sonnetten schrijft over de schoonheid van de vrouw.

Humanisme

Niet alleen in de kunsten zoekt men inspiratie in de klassieke oudheid. Ook in het **humanisme** worden oude bronnen opnieuw bestudeerd. Uit de literatuur en filosofie uit de oudheid, zo menen de humanisten, kan men leren hoe te leven. Humanisten houden zich vooral met de taal en filosofie bezig. De kunstenaars die behoren tot de renaissance, passen toe wat de humanisten gevonden hebben. De Nederlander Desiderius Erasmus heeft Griekse handschriften onderzocht en er commentaar op gegeven. Wie dit werk doet, vergelijkt ook de verschillende handschriften. Zo is door zijn inspanning de beste bron ontdekt voor de vertaling van het Nieuwe Testament in het Nederlands. Zonder het voorwerk van Erasmus is de vertaling van de Bijbel (Statenvertaling, 1637) ondenkbaar. Mensen als hij heten Bijbelse humanisten.

Erasmus

humanisme

Reformatie

Wie bezig is met de Romeinen en Grieken, maakt kennis met hun goden en met de mythologie. Die leefwereld staat haaks op de **reformatie**, die terug wil naar Gods Woord. Toch zijn er raakvlakken met de renaissance en het humanisme. Wie Gods Woord aan de bron gaat onderzoeken, komt vanzelf terecht bij de oorspronkelijke talen waarin dat Woord geschreven is. Ook hier geldt dat men in de vroegmoderne tijd teruggaat naar de bronnen: *ad fontes*.

Behalve aandacht voor de bronnen van het geloof komt er ook meer aandacht voor het individu. Zoals in de kunst de kunstenaar belangrijker wordt, zo komt er op religieus gebied meer aandacht voor het persoonlijke. In de middeleeuwen was de gemeenschap erg belangrijk; als gelovige geloofde je met de kerk mee, maar nu wordt 'persoonlijk geloof' belangrijker. De vraag die centraal staat bij de reformatie is dan ook: hoe krijg ik een rechtvaardig God?

Maarten Luther is de bekendste reformator. Hij is echter niet de enige die kritiek had op de kerk, dat had Erasmus bijvoorbeeld ook. Erasmus zelf is de rooms-katholieke

reformatie

kerk trouw gebleven, hoe vaak hij ook gespot heeft met de misstanden in de kerk en in de politiek, bij geestelijken en vorsten. Fundamenteel verschilt hij van de reformatoren. Dat heeft te maken met zijn visie op de mens: hij gelooft dat de mens een vrije wil heeft. Voor Luther is de wil als gevolg van de zonde gebonden en niet vrij. Erasmus gelooft in verbetering, Luther ziet de noodzaak van vernieuwing. Hierdoor komen ze lijnrecht en vlijmscherp tegenover elkaar te staan.

Barok

barok

Er zijn in de zestiende en zeventiende eeuw veel aanvallen uitgevoerd op de rooms-katholieke kerk. Reactie blijft niet lang uit. Het is heel opvallend dat de kunststroming **barok** het meest voorkomt in rooms-katholieke landen. Deze stroming kun je typeren als kunst met veel versieringen. Een verklaring hiervoor is dat na de hervorming de rooms-katholieke kerk de tegenaanval inzet. Een van de manieren is door extra nadruk te leggen op het mooie wat de kerk te bieden heeft. De schoonheid van gebouwen, van schilderijen, van letteren moet overal te zien zijn. In de loop van de tijd verspreidt de barok zich echter steeds breder en zo is de stroming uiteindelijk niet altijd meer verbonden met het rooms-katholieke geloof.

Barokke gebouwen zijn herkenbaar aan veel tierelantijnen. Barokke muziek, bijvoorbeeld van Bach, is te herkennen aan allerlei franje rondom het hoofdthema. Barokke schilderkunst is bijvoorbeeld de schilderkunst van Rembrandt met haar lichteffecten. Ook barokke auteurs maken gebruik van scherpe tegenstellingen. Verder vind je veel uitroepen in hun werk. Deze auteurs zijn vooral herkenbaar aan een levendige, realistische weergave van wat er gebeurt. Vondel en Revius kun je typeren als barokke auteurs.

Lyriek

gelegenheids-
poëzie

In de letterkunde heeft vooral de dichtkunst veel aanzien. Daarbij is niet alleen de inhoud van belang, maar ook aan de vorm wordt veel aandacht besteed. Poëzie wordt vaak geschreven naar aanleiding van een belangrijke gebeurtenis. Dat kunnen gebeurtenissen zijn met een persoonlijk karakter, zoals een geboorte, huwelijk of overlijden, maar ook gebeurtenissen in de publieke sfeer, zoals een herdenking of een kroning. We noemen dat **gelegenheidspoëzie**. Deze functie van dichtkunst wordt allerminst als een minderwaardig genre beschouwd, in tegenstelling tot vandaag de dag. Nu zijn gedichten op geboortekaartjes et cetera vaak niet echt literair van karakter.

Een dichter geldt als vakman als hij de regels van rijm en klank toepast. Qua vorm is het sonnet favoriet, dat aan strakke regels moet voldoen. In veel gedichten staan verwijzingen naar de mythologie of naar gebeurtenissen en personen uit het Griekse en Romeinse rijk. De 'ouden' hebben ook voorgehouden dat

Het offer van Abraham, Rembrandt van Rijn, 1606-1669.

overal een les in moet zitten. Die les moet kunstig verpakt worden, vandaar de hoeveelheid beeldspraak en stijlfiguren.

Dramatiek

De hoogste vorm van dichtkunst is het schrijven van een drama. Een **klassiek drama** als een tragedie of treurspel moet aan veel eisen voldoen, zowel wat de inhoud als de vorm betreft. De onderwerpen komen vaak uit de mythologie, de geschiedenis of de Bijbel. *Jozef in Dothan* van Joost van den Vondel is een voorbeeld van zo'n klassiek drama.

Een andere belangrijke vorm van klassiek drama is het blijspel, een vermakelijk stuk. Dat wordt in de zeventiende eeuw minder hoog gewaardeerd dan de tragedie. Toch

hebben verschillende grote schrijvers zich aan het genre gewaagd, zoals P.C. Hooft die *Warenar* heeft geschreven.

klassiek drama

Translatio – imitatio – aemulatio

Binnen alle literaire genres baseren schrijvers zich op de klassieke oudheid. Om het vak te leren, moet men eerst de klassieken vertalen (*translatio*). De volgende stap bestaat uit het imiteren van een groot voorbeeld (*imitatio*). Het hoogste doel is de *aemulatio*: het overtreffen van de klassieke vaders. Veel auteurs beschouwen het als *aemulatio* wanneer zij een klassiek voorbeeld 'verchristelijken', door een christelijke variatie te schrijven op een klassieke tekst, met behoud van alle literaire vormeisen.

2.2 Het Wilhelmus, meer dan een geuzenlied

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

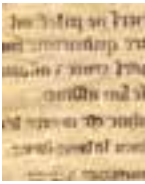
geuzenlied	verzetslied
apologie	verdediging, verweer
propaganda	reclame voor ideeën

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke doelen het Wilhelmus volgens kenners heeft;
- in welke tijd het lied geschreven is;
- welke melodieën bij het lied horen;
- hoe het lied in de loop van de tijd gelezen en gezongen is;
- wat het verschil is tussen de eerste geuzenliederen en die van Valerius;
- welke betekenis Valerius' *Gedenck-clanck* heeft.

Het lied als communicatiemiddel

De wijze waarop men in de zestiende eeuw communiceert, is totaal anders dan in onze tijd. Niet alleen zijn de middelen in de zestiende eeuw veel beperkter, veel mensen zijn ook analfabeet. Wat ze wel kunnen en veel doen, is zingen. Het lied is in deze tijd van grote betekenis. Door middel van een lied kan een boodschap gemakkelijk worden onthouden en doorgegeven.

Na het midden van de 16e eeuw begint de Tachtigjarige Oorlog. De bewoners van de Lage Landen willen bevrijd worden van de Spaanse tirannie. Ook willen ze vrijheid van godsdienst om God te kunnen dienen. Een lied dat deze doelen verwoordt, is het Wilhelmus. Het Wilhelmus is een geuzenlied.

Geuzenliederen

Ons huidige volkslied, het Wilhelmus, is overgeleverd via het geuzenliedboek. Eerst is het op losse blaadjes verspreid, zoals dat ook met andere geuzenliederen gebeurde. Na een aantal jaren zijn die losse vellen gebundeld. Later heeft de uitgever aan herdrukken weer nieuwe liederen toegevoegd.

De kwaliteit van de **geuzenliederen** verschilt. De dichter heeft niet de bedoeling iets moois te maken, maar hij heeft een politiek doel. De liederen functioneren als actualiteitenprogramma.

geuzenlied

Enkele vroege geuzenliederen

De eerste geuzenliederen kenmerken zich door een felle toon. Ze zijn dan ook als het ware midden in de strijd geschreven. Een bekend geuzenlied is *Help nu u zelf, zo helpt u God*. Het lied zet in met een pittige beginregel. De overige regels zeggen: kies nu voor de opstand en kijk niet langer toe. De Spaanse hoogmoed neemt ons Gods Woord af, omdat we de Bijbel volgens de rooms-katholieke leer moeten lezen. Bovendien maakt hij ons arm, nu de tiende penning is ingevoerd. Kijk dus niet langer toe, maar

*Help de herder die voor u strijdt,
Of helpt de wolf die u verbijt,
Wees niet meer neutralisten.
Verniel den tiran, 't is meer dan tijd,
Met al zijn tirannisten.*

De principiële gedachte is ook hier dat verzet tegen de wolf Alva onder leiding van herder Willem van Oranje is gewettigd. De wolf ontnemt ons 't Woord, der zielen voedsel zoet.

Een ouder lied is *Slaat op de trommele van dirredomdeine... Vive le geus is nu de loes* (=Ieus). Met een felle toonzetting wordt in dit populaire lied de vijand zwart gemaakt. De scheldnaam 'geus', nog in het Frans, is al erenaam. Het lied is waarschijnlijk door pastoor Vos gemaakt in 1566. Hij is in 1570 als ketter verbrand.

Valerius

Speciale aandacht verdient een ander werk: *Nederlandsche Gedenck-clanck* (1626). Verschillende vaderlandse liederen komen uit deze bundel. Ze zijn jarenlang op scholen geleerd. Wellicht herken je deze eerste regels: *Wilt heden nu treden voor God den Heere; Merk toch hoe sterk nu in 't werk zich al stelt; Gelukkig is het land; Kom nu met zang van zoete tonen.*

Adriaen Valerius, notaris te Veere en gestorven in 1625, beschrijft de geschiedenis van de opstand en voegt er liederen aan toe. Wat cultuurhistorisch interessant is, is dat hij melodieën uit binnen- en buitenland vermeldt. Bij het eerste vers vind je de melodie en een notatie voor luit en citer.

Als het boek verschijnt, is het Twaalfjarig Bestand voorbij. De strijd moet voortgaan, maar in feite is er al een jonge en bloeiende natie ontstaan. De generatie van nu moet de les van de worsteling van het verleden kennen. God heeft uitkomst gegeven. De oorlog tegen Spanje is een heilige oorlog. God staat borg voor de overwinning. Het volk moet weten wat God voor Nederland en de kerk

gedaan heeft. Dit is de visie en de wens van de calvinist Valerius.

Echte geuzenliederen zijn het niet meer. Ze komen niet uit de strijd voort en missen de felheid; ze zijn meer bespiegeld, becoming commentariënd. Er is afstand in tijd tussen de feiten en de reactie erop. Valerius is meer toeschouwer. Dat merk je ook in het lied. Hij maakt gebruik van veel klank- en stijlmiddelen. Als geschiedkundige levert Valerius geen origineel werk. Hij schrijft over en vat samen uit bestaande boeken.

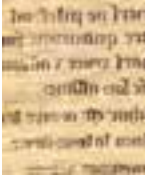

Adriaen Valerius, *Nederlandsche gedenck-clanck*, 1626.

Het Wilhelmus, de inhoud

Het bekendste geuzenlied is natuurlijk het Wilhelmus. Het lied, in de vorm van een acrostichon, heeft vijftien coupletten. De inhoud kan als volgt worden samengevat:

1. Willem van Oranje is de van God gezonden 'verlosser', die de mensen moet verlossen van de tiran Alva. De vergelijking in strofe 8 met David geeft Bijbelse kracht aan dit argument. Niet voor niets noemen sommigen deze strofe de 'hartstrofe': het centrum van het gedicht.

2. De strijd gaat niet in de eerste plaats tegen de koning, die door God gegeven is. Deze opstand is geen revolutie, want wie hooggeplaatst is als prins Willem, heeft het recht een opstand te leiden tegen een vorst die meer wolf dan herder is. Daarom worden de afkomst en de goede eigenschappen van de prins zo nadrukkelijk geëtaleerd in het lied.
3. Het volk moet weten dat Willem niet geldzuchtig of egoïstisch of machtsbelust is. Integendeel, hij heeft veel over voor de bewoners van de Lage Landen. Hij weet zich Gods dienaar en onderwerpt zich aan Gods wil. Zijn geloof blijkt hieruit dat niet alleen de aardse bevrijding lonkt, maar bovenal het eeuwig rijk lokt.

Wanneer is het lied gemaakt?

Het staat vast dat het lied na 1568 geschreven is, want de gebeurtenissen van dat jaar komen erin voor. Het moet ook wel van voor 1572 zijn, want anders had er zeker iets in gestaan over de inneming van Den Briel, een wapenfeit van de geuzen. Het staat ook vast dat het in 1573 al een zekere bekendheid heeft. In een dagboek uit die tijd vermeldt de auteur dat het lied in dat jaar al volop gezongen wordt.

Door wie is het geschreven?

Tot op heden wordt er gediscussieerd over het auteurschap van het Wilhelmus. De meesten denken dat het door Marnix van Sint Aldegonde is geschreven. Hij is dichter en in dienst van de prins. Anderen betwisten dat, omdat de schrijfstijl niet zou passen bij Marnix.

Op welke wijs?

De oorspronkelijke melodie komt van een Frans(talig) rooms lied op Condé, een protestantse strijder, die tevergeefs een aanval had gedaan op de stad Chartres. De schrijver van het Wilhelmus heeft de melodie van dat lied van de tegenstanders gekozen, zoals het opschrift vermeldt. Je kunt op de melodie marcheren. Wij zingen het Wilhelmus op een melodie die op sommige punten is gewijzigd en die veel plechtiger klinkt. De melodie waarop wij het, langzaam, zingen, staat genoteerd in Valerius' *Nederlandsche Gedenck-clanck* (1626).

Doelstelling van het lied

Op de vraag naar de bedoeling van het lied zijn in de loop van de tijd verschillende antwoorden gegeven. Er is gewezen op troost, bemoediging, afscheid, opwekking, **apologie** en **propaganda**. Bij het doorlezen van alle 15 strofen vind je al die elementen wel terug, maar de meeste onderzoekers benadrukken dat het lied een apologie is en propaganda voert. Vooral de propagandagedachte heeft de laatste jaren veel aandacht gekregen. En dat is niet vreemd ook. Willem van Oranje kan namelijk wel wat propaganda gebruiken.

apologie
en
propaganda

Sinds 1568 zijn de Nederlanden al in oorlog met Spanje. Willem van Oranje heeft inmiddels de strijd aangebonden met Alva, de 'ijzeren hertog' die de Nederlanden wel weer zou onderwerpen aan Koning Filips II. Maar de strijd van Willem is niet zo voorspoedig verlopen als hij gehoopt had. De prins heeft sindsdien een slechte naam. Hij zou niet deugen, hij zou laf gevlucht zijn en zijn eigen voordeel zoeken. Nadat hij naar Maastricht gevlucht is, waarover strofe 11 schrijft, moet hij in 1568 nog verder in zuidelijke richting vluchten. Alva ontweek de slag, waarna zijn huurleger door geldgebrek is ontbonden en hijzelf ternauwernood kan ontkomen. Berooid en teleurgesteld gaat hij uiteindelijk terug naar de Dillenburg. Intussen legt Alva in de Nederlanden de duimschroeven aan.

Maar het tij gaat keren. Willem van Oranje maakt plannen om de Nederlanden te hulp te komen. Volgens de 'historicus' P.C. Hooft stuurt de prins pamfletten naar ons land om de bewoners op zijn komst voor te bereiden.

Marnix van Sint Aldegonde draagt Wilhelmus aan Willem van Oranje voor. Jacob Spoel, 1820-1868.

Geschiedenis van het lied

In de loop van de tijd krijgt het Wilhelmus verschillende functies. Oorspronkelijk was het een geuzenlied. Daarna wordt het een echt Oranjelied, waarmee iemand aangeeft dat hij partij kiest voor Oranje. Na de Franse tijd vraagt Nederland, nu het een koninkrijk geworden is, om een eigen volkslied. Er wordt een prijs uitgeschreven voor de beste inzending. De Zuidelijke Nederlanden, die bij de Noordelijke gevoegd zijn, vinden het Wilhelmus veel te protestants. Men kiest uiteindelijk voor: *Wien Neêrlands bloed door d' aderen vloeit, Van vreemde smetten vrij.*

In 1898 bestijgt koningin Wilhelmina de troon.

Zij wil dat het Wilhelmus bij haar inhuldiging gespeeld wordt. In de loop van de 20^e eeuw krijgt het lied steeds meer bekendheid. In 1932 verklaart de regering het Wilhelmus officieel tot volkslied.

Als de dreiging van de Tweede Wereldoorlog toeneemt, neemt ook de belangstelling voor het volkslied toe. Op de scholen moeten de kinderen het Wilhelmus leren. Tijdens de oorlog citeert het verzet er vaak uit.

Blijft het Wilhelmus?

Het is een ingewortelde gewoonte om bij officiële gelegenheden het eerste en zesde couplet te spelen en te zingen. Dit gebeurt de laatste jaren steeds minder, ongetwijfeld omdat de godsdienstigheid van het Nederlandse volk afneemt en

Oudste publicatie van het Wilhelmus (1570).

er minder belangstelling is voor onze vaderlandse geschiedenis. In een multiculturele samenleving deelt niet iedereen de geschiedenis.

Geen wonder dat er regelmatig pogingen gedaan zijn om een nieuw volkslied te maken en in te voeren. *NRC/Handelsblad* heeft het in 1995 geprobeerd. Er waren veel inzendingen. Wat vind je van deze?

*Wilhelmus van Nassouwe,
Als gij niet meer voldoet,
Dan is dat te beschouwen
Als Nederlands bankroet;
Wèl juichen voor Oranje,
Maar niet weten, waarom!
Geschiedenis is maar franje
En het volk blijft liever dom...*

2.3 Psalmberijmingen

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

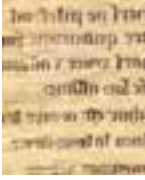
Souterliedekens	een in Antwerpen uitgegeven volledige verzameling Nederlandse psalmvertalingen uit 1540
revisor	corrector

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de ontwikkelingsgang van psalmberijmingen in Nederland is;
- enkele psalmdichters te noemen met hun sterke en zwakke punten;
- over de zangwijze van de psalmen tijdens de kerkdienst.

Grote ontroering

Kun jij je voorstellen dat mensen helemaal van streek raken omdat iedereen in de kerk meezingt? Toch gebeurt dat in de 16e eeuw. Calvijn is uit Genève verdreven en komt in 1538 aan in Straatsburg. Daar leert hij de gemeentezang kennen, als hij de erediensten bezoekt. De gehele gemeente zingt mee. Men zingt er psalmbewerkingen van Maarten Luther. De gemeentezang inspireert Calvijn zodanig, dat hij zelf aan het dichten slaat en enkele psalmen in het Frans berijmt. Buitenlanders die later de diensten in Calvijns gemeente bezoeken, raken door deze nieuwe aanpak diep ontroerd.

Gemeentezang na de Reformatie

Waarom raakten Calvijns gasten zo ontroerd door de gemeentezang? Daarvoor moet je de achtergrondgeschiedenis kennen.

Voor de Reformatie werd de kerkzang uitgevoerd door het koor. Gregorius de Grote – bisschop van Rome rond 600 na Chr. – gaf daar opdracht toe. Het koor zong in het – voor het volk onbegrijpelijke – Latijn en de gemeente luisterde toe. Met deze situatie kregen de reformatoren te maken. In de reformatie wilde men terug naar de bronnen – de Bijbel – maar ook terug naar de kerk van de vroege eeuwen. Voor de liturgie betekende dit: terug naar de gemeentezang. Op de vraag wat er vervolgens gezongen moest worden, sloot Calvijn zich aan bij kerkvader Augustinus, die de voorkeur gaf aan psalmzang. Bovendien waren volgens Calvijn de psalmen al vol van Christus. Daarom beschouwde de reformator het zingen van psalmen als een teken van de eenheid van de kerk. De psalmen, door God zelf gegeven, waren bedoeld voor de kerk van alle eeuwen.

De eerste berijming: *Souterliedekens*

Hoe is het zingen van psalmen en/of geestelijke liederen praktijk geworden in de Nederlanden? Uit de tijd voor de hervorming zijn er al berijmde psalmen of fragmenten ervan bekend. Daarna, in 1540, verschijnen de *Souterliedekens*. Het woord souter is afkomstig van psalter. Voor het eerst staan alle psalmen op rijm. Willem van Zuylen van Nijveld heeft ze in ieder geval gebundeld, maar misschien ook gemaakt. De melodieën zijn afkomstig van wereldse liederen; sommige van die liederen hebben

Titelpagina Souterliedekens.

Souterliedekens

zelfs schunnige teksten. Het is in die tijd heel normaal dat op wereldse verzen en melodieën geestelijke teksten geschreven worden. In een tijd waarin velen niet kunnen lezen draagt zo'n werkwijze bij aan een snelle verspreiding. Dat is dan ook de bedoeling. Vooral jonge mensen heeft men hierbij op het oog.

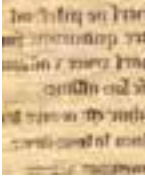

Invloed van Calvijn

Calvijn wil na terugkomst in Genève in zijn vormgeving van de eredienst voortborduren op wat hij in Straatsburg meegeemaakt heeft. Voorop staan de eer van God en de heiligheid van Zijn dienst. Dit vraagt een eigen stijl. Het beste van het beste moet gezocht worden. In die tijd bezoekt Clement Marot, een bekwaam, veelzijdig Frans dichter Genève. Deze heeft een bundeltje met 30 berijmde psalmen uitgegeven en in de dertien maanden van zijn verblijf komen er 19 bij. Calvijn stimuleert ook Beza, zijn opvolger, tot het berijmen van psalmen. Beza heeft dit karwei voltooid, zodat alle 150 psalmen beschikbaar zijn. Voor de muziek zorgen onder anderen Louis Bourgeois en maître Pierre. Enkele melodieën hebben ze overgenomen van lutherse liederen. Ook is er muziek ontleend aan de zangwijzen van de katholieke kerk. Calvijn heeft iets geheel nieuws gebracht. Hij heeft ervoor gezorgd dat alle psalmen op rijm staan en op waardige zangwijzen eenstemmig in de eredienst te zingen zijn.

Van Genève naar de Nederlanden

Maar hoe komen de calvinistische psalmen in Nederland terecht? De vrije godsdienstuitoefening is hier verboden. Als er in 1566 hagenpreken gehouden worden komt er direct behoefte aan berijmde psalmen voor calvinistische kerkdiensten. Jan Utenhove, een edelman uit Gent en ouderling van de Londense vluchtelingengemeente, is de eerste die een Nederlandse berijming maakt voor de eredienst. In ons land wordt de berijming van Petrus Datheen snel populair. Hij heeft bekendheid als hagenprediker en vertaalt in ijltempo de Geneefse psalmen. Als na de hagenpreken de kerken langzamerhand in bezit van de calvinisten komen, moet ook het kerkelijke leven vorm krijgen. Datheen berijmt de Franstalige psalmen in het Nederlands. Dit gebeurt niet altijd nauwkeurig. Er is nog een bezwaar: klemtonen in woorden sporen niet met klemtonen in de melodie. Wel schrijft Datheen een directe taal, dicht bij het hart van mensen, maar hij gebruikt ook veel stoplappen, want de regels moeten rijmen. Het volk maakt zich de verzen van Datheen snel eigen en hecht er grote waarde aan. Dat is geen wonder: eerst was er niets en nu is er deze waardevolle schat, waaruit het troost put tijdens de Tachtigjarige Oorlog, in nood en dood. Hoewel er klachten komen, blijft het volk trouw aan de berijming van Datheen, tweehon-

derd jaar en langer, zelfs meer dan vierhonderd jaar: tot op heden zingen enkele gemeenten uit deze berijming.

Berijming van Marnix van Sint Aldegonde

Er zijn echter ook dichters aan het werk gegaan om psalmen te berijmen. Een van hen komt met een kunstzinnige berijming. Hij berijmt rechtstreeks uit de grondtaal, het Hebreeuws van het Oude Testament. Het is Marnix van Sint Aldegonde. In 1580 verschijnt de eerste uitgave. In latere drukken verbetert hij zijn werk. Toch is deze berijming nooit ingevoerd. Hoewel dit vreemd lijkt, is het toch te verklaren. Datheen raakt met zijn directe taal het hart van het volk, terwijl Marnix met zijn kunstzinnige stijl en moeilijker taalgebruik dat veel minder doet. Wat de mensen ook niet aanstaat: consequent gebruikt Marnix Du en Dij(n) als hij God aanspreekt. Dit is voor hem een principiële kwestie, want de hoge, heilige God noem je niet met het meervoudige Ghij. Voor de gewone mensen was du echter al ouderwets en u gewoon. Er speelt nog iets anders een rol. Er zijn enorme voorraden boekjes van Datheen beschikbaar. Wat moet de boekhandel ermee als er een nieuwe berijming wordt ingevoerd?

Revius probeert te verbeteren

In de 17^e eeuw neemt de kritiek op Datheen toe. De predikant en dichter Jacobus Revius zoekt een compromis. Op het titelblad van zijn uitgave van de psalmen staat:

*De CL Psalmen Davids, Eerst in Nederlantschen dichte gebracht Door Petrum Dathenum,
Ende nu in sin ende rijmen gebetert Door Jacobum Revium.*

Revius weet heel goed dat de gemiddelde kerkganger aan Datheen is gehecht. Als taal- en muziekgevoelig man hoort hij hoe stroef het ritme is, hoe slecht het rijm en hoe erbarmelijk de zang. Hij neemt het goede van Datheen over en verbetert het onacceptabele. Zijn grote kennis van het Hebreeuws steunt hem en hij heeft ook een 'lokkertje': de taal van de nieuwe Bijbel, de Statenvertaling. Hij is als **revisor** nauw bij de totstandkoming van deze vertaling betrokken geweest. Overigens is hij slechts een van de tientallen dichters die een poging doen tot een herziening, al is hij waarschijnlijk van alle zeventiende-eeuwers wel de bekendste.

Revius' berijming is als kerkboek gepubliceerd, zoals blijkt uit de tekst hierboven. Hij zal gehoopt hebben dat zijn berijming zou worden ingevoerd, maar dit is niet gebeurd. De provinciale synode van Overijssel voelt wel voor invoering, maar schuift de beslissing door naar een nationale synode. Die heeft echter in de zeventiende eeuw nooit meer plaatsgevonden.

revisor

Gemeentezang en orgel

De gebrekkige berijming van Datheen leidt tot een steeds slechtere kwaliteit van de gemeentezang. Kerkgangers worden daar elke week mee geconfronteerd. De Geneefse psalmen kennen een afwisselend ritme van lange en korte noten, maar in Nederland worden ze steeds langzamer en op hele noten gezongen. Er zijn schriftelijke bewijzen dat de mannen hard brulden en de vrouwen bijna niet te horen waren.

Tijdens de kerkdienst begint een voorzanger, waarna langzamerhand het publiek volgt. Hoe langzamer de zang, hoe meer drang om met draaien en versieren de tonen te variëren. Bijna niemand beseft meer dat de melodieën een eigen karakter hebben.

In de kerken staan orgels, maar die mogen tijdens de kerkdiensten niet gebruikt worden. De calvinisten zien het orgelgebruik tijdens de dienst als iets rooms. Na de dienst geeft de organist een concert. Soms speelt hij enkele psalmmelodieën, daarna vaak wereldse en zelfs dansmuziek.

Halverwege de 17^e eeuw wordt het orgel begeleidingsinstrument, maar het duurt nog tot de nieuwe berijming van 1773 voordat het instrument echt geaccepteerd wordt in de meeste Nederlandse kerken.

De liturgie is tegenwoordig heel anders dan toen. Nu zoekt elke predikant psalmverzen uit die bij zijn tekst en preek passen. Dat was in de 17e eeuw niet het geval. Er werd één keer gezongen aan het begin, gewoon op volgorde van psalmen. Soms zong de gemeente alle verzen van een psalm. Soms zong ze er een aantal; in de boekjes staat er dan 'pauze'.

Tot op vandaag worden er nieuwe psalmberijmingen geproduceerd, soms op basis van de bekende psalmmelodieën, soms op een hele nieuwe wijs, zoals Psalmen voor Nu.

Jonge vrouw (zingend) bij de wieg,
Nicolaes Maes, 1652 - 1662.

“De calvinisten zien het orgelgebruik tijdens de dienst als iets rooms.”

Psalm 84:1 in verschillende vertalingen

1773

*Hoe lieflijk, hoe vol heilgenot,
O HEER' der legerscharen God,
Zijn mij Uw huis en tempelzangen.
Hoe branden mijn genegenheen,
Om 's HEEREN voorhof in te treen!
Mijn ziel bezwijkt van sterk verlangen;
Mijn hart roept uit tot God, Die leeft,
En aan mijn ziel het leven geeft.*

Datheen

*Hoe lieflijk, o Heer, en hoe rein
Zijn Uwe woningen niet klein;
Lustig zijn z' en schoon bovenmate.
Mijn hart verlangt met allen zeer,
En zucht naar Uwen tempel, Heer!
Mijn ziel en lijf in dezen state
Zijn in den waren God verblijd,
En zeer verheugd tot dezen tijd.*

Aldegonde

*Hoe lief, hoe soet, end' aenghenaem
Sijn dijn woonsteden seer bequaem,
O lieue God Heer der heyscharen!*

*Mijn siel verlangt met grooten lust,
Ja sucht end' steent, end' heeft geen rust,
Om in dijn tempel te vergaren:
Van vreugden 't hert in 't lijf my springt,
Alst op den Heer des levens dinckt.*

Liedboek 1973

*Hoe lieflijk, hoe goed is mij, Heer,
het huis waar Gij uw naam en eer
hebt laten wonen bij de mensen.
Hoe brand ik van verlangen om
te komen in uw heiligdom.
Wat zou mijn hart nog liever wensen
dan dat het juichend U ontmoet
die leven zijt en leven doet.*

Psalmen voor nu

*Wat hou ik van Uw huis
Heer van de hemelse legers.
Ik kan zo sterk verlangen naar
de binnenpleinen van de Heer.
Diep in mijn lijf is zo'n heimwee,
zo'n blijvende schreeuw om de
Levende God.*

2.4 De Statenvertaling

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

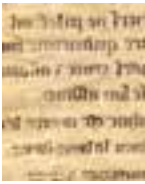
grondtekst	oorspronkelijke tekst
kanttekeningen	aantekeningen in de marge van een geschrift

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de voorlopers van de Statenvertaling zijn;
- waarom de kerkelijke overheid een nieuwe vertaling wenste;
- aan welke vertaalprincipes de Statenvertaling voldoet;
- wat de invloed van de Statenvertaling op de Nederlandse taal is.

Voorlezen uit de Bijbel voor geld!

Het blijspel *Spaanschen Brabander Jerolimo* (1617) van G.A. Bredero speelt zich af in Amsterdam. Midden in het stuk gebeurt het volgende. De knecht Robbeknol heeft zojuist gehoord dat er niet meer gebedeld mag worden. Hij weet zijn maag echter op een andere manier vol te krijgen. Hij besluit de kost te gaan verdienen met zijn Bijbel. Vervolgens ontmoet hij drie spinsters en hij laat hun het opschrift *Nieuwe Testament* zien. Trijn vraagt hem hun voor te lezen. Trijn is rooms-katholiek. Soms gaat ze naar de kerk, maar verder maakt zij zich niet druk om wat de priester in het Latijn zegt, want ze verstaat het toch niet. Maar nu is het anders. Robbeknol kan ze begrijpen. Trijn vindt dat Robbeknol prachtig kan lezen en daarom kan hij een geziene gast worden. Hij wordt beloond met spek en maaltijden.

Wat heeft hij gelezen? Het staat er niet. Uit zijn afscheidsgroet kun je misschien afleiden dat hij de geschiedenis van de wonderbare spijziging gelezen heeft. Uit welke vertaling Robbeknol leest, weten we ook niet. Er is in die tijd een populaire vertaling, de *Deux-Aes*. En uit dit tafereeltje blijkt ook dat de Bijbel in de belangstelling staat, zelfs bij het volk op straat. Over de Bijbel wordt gepraat. En 'voorlezen' is een vorm van bijverdienste.

Drie voorlopers van de Statenvertaling

Soms leeft de gedachte dat er in de middeleeuwen geen belangstelling bestaat voor de Bijbel en dat er geen vertaalde Bijbelgedeelten zijn. Dat is onjuist. Maar pas na de uitvinding van de boekdrukkunst kunnen Bijbels in veelvoud geproduceerd worden. In 1477 wordt het eerste complete boek in de Noordelijke Nederlanden gedrukt: de *Delftse Bijbel* verschijnt in de volkstaal. Deze Bijbel is in onze ogen nauwelijks een Bijbel te noemen, want alleen het Oude Testament is afgedrukt en de Psalmen ontbreken.

Luther heeft zich in Duitsland voor het vertalen van de Bijbel ingezet. De vertaling van Luther vormt de basis voor de zogenaamde *Liesveldt-bijbel* (1526), die genoemd is naar de drukker.

In 1562 verschijnt de *Deux-aes-bijbel*. Het Oude Testament is een bewerking van de Liesveldt-editie van 1535; het Nieuwe Testament is een nieuwe vertaling uit het Grieks. Als na 1566 de kerken voor de calvinisten beschikbaar komen, preken de voorgangers uit deze Bijbel. Snel wordt die vertaling populair bij het volk.

Voorlopers Statenvertaling

Naam	Jaar	Opmerkelijk
<i>Delftse Bijbel</i>	1477	Zonder Psalmen en N.T.
<i>Liesveldt-bijbel</i>	1526	Op basis van vertaling door Luther
<i>Deux-aes-bijbel</i>	1535	Herziening van Liesveldt-bijbel, N.T. uit Grieks vertaald

De Statenbijbel komt eraan

De kerkelijke leiders denken er anders over. Op de synodes rijst steeds de vraag naar een totaal nieuwe vertaling van de grondtekst. De reformatie gaat terug naar de bronnen, in dit geval naar het Hebreeuws en het Grieks. De roep wordt zo sterk, dat dit punt bovenaan op de agenda van de Nationale Synode (1618-1619) te Dordrecht staat. Bij het overlezen van de besluiten valt op hoe eensgezind de afgevaardigden zijn in de besluitvorming. Uiteindelijk wordt de vertaling gemaakt in opdracht en op kosten van de Staten Generaal.

Vertaalprincipes

De vertaling moet gedragen worden door de hoofdgedachte dat Gods Woord door de Heilige Geest Zelf woord voor woord is gedicteerd. Daarom moeten de vertalers zo letterlijk mogelijk vertalen. Als er toevoegingen nodig zijn om een goede zin te kunnen vormen, komen die tussen haken te staan en in een ander lettertype.

grondtekst

De vertalers moeten allereerst vertalen uit de **grondtekst**. Als hulpmiddelen dienen bestaande verklaringen en vertalingen uit binnen- en buitenland en goede woordenboeken. Ook kunnen ze gebruikmaken van deskundige en geleerde buitenstaanders. De vertaler mag niet uitleggen of interpreteren. De uitleg volgt in verhelderende **kanttekeningen**. Deze zijn echt nodig, want de letterlijke vertaling levert niet altijd een duidelijke zin op. In de kanttekeningen komen ook opmerkingen voor over vertaalvarianten. Boven elk hoofdstuk zal bovendien een korte samenvatting staan.

kanttekeningen

De vertalers moeten geleerd én godvrezend zijn en dus bekend staan om hun vrome en heilige levenswandel. Drie theologen zullen het Oude Testament vertalen, drie andere het Nieuwe Testament. Bovendien zullen twee keer zeven revisoren de vertalingen nauwkeurig nazien. Sommige namen zijn tot op de dag van vandaag bekend: Johannes Bogerman was de voorzitter van de synode; hij werkte aan het Oude Testament. Herman Faukelius schreef het catechisatieboekje het *Kort Begrip*; hij vertaalde mee aan het Nieuwe Testament. Jacobus Revius was dichter en tegelijk revisor van het Oude Testament.

Een eerste druk van de Statenvertaling uit 1637 met een stadsgezicht op Leiden.

Het vertaalwerk

De vertalers zijn optimistisch. Ze denken met drie maanden te kunnen beginnen en binnen vier jaar klaar te zijn. Dat pakt heel anders uit. De hele onderneming moet gefinancierd worden: er worden reiskosten berekend, er moet voor onderdak gezorgd worden en voor levensonderhoud. Bovendien kost het overschrijven van de stukken tekst die klaar zijn het nodige geld; er moet vergoeding aangeboden worden voor de arbeid en nog zoveel meer. De Staten-Generaal

nemen dit alles voor hun rekening, maar pas vanaf 1625. Zij wijzen ook aan waar het werk gedaan zal worden: in de academiestad Leiden, want daar zijn de meeste en beste hulpmiddelen voorhanden. In die tijd heerst de pest in Leiden. Opmerkelijk is dat er geen enkele vertaler ziek wordt, terwijl er veel mensen aan deze ziekte overleden. Pas in 1637 wordt aan de Hoogmogende Heren het eerste luxe exemplaar aangeboden.

Invloed op de standaardtaal

In 1637 loopt de Tachtigjarige Oorlog ten einde. Een zelfbewuste, nieuwe natie is bezig het eigen karakter verder te ontwikkelen, ook wat de taal betreft. De taal van de 'verbeterde' Bijbel krijgt gezag. Dat hangt natuurlijk samen met de eerbied voor Gods woorden. Het overal dagelijks en wekelijks horen en lezen ervan maakt dat de taal in de geheugens gegrift raakt. In deze taal wordt gedacht en geformuleerd. Zo is de Statenvertaling een belangrijke bouwsteen geworden voor de vorming van de Nederlandse eenheidstaal.

De taal van de Statenbijbel is een deftige schrijftaal, met Hebreeuwse eigenaardigheden en met Griekse kenmerken. De invloed ervan reikt tot vandaag, ook buiten kerkelijke kringen, vooral met betrekking tot de woordenschat. De Hebreeuwse constructie *Heer der heren* vinden we terug in de naam van de Elfstedentocht *tocht der tochten*. Wie vijftig jaar wordt ziet *Abraham*. Nog steeds geldt: *een goede buur is beter dan een verre vriend*. Ieder heeft er wel eens behoefte aan *zijn hart uit te storten*. Wie wil *paarlen voor de zwijnen werpen* of *aanstoot geven* of *naar iemands pijpen dansen*? Iedereen is het ermee eens dat *de arbeider zijn loon waardig is* en het is *zaliger te geven dan te ontvangen*.

Waardering

Na de Statenvertaling blijft het lang stil. Zo'n driehonderd jaar wordt de Statenvertaling door het protestantse volksdeel gebruikt. Toch verschijnen er in de eeuwen die volgen regelmatig nieuwe vertalingen. Geen enkele is echter zo breed in gebruik als de Statenvertaling. In 1951 verschijnt een vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Langzamerhand wordt de Statenvertaling vervangen door nieuwere vertalingen. Het aspect van de leesbaarheid speelt daarbij een belangrijke rol. De meest gelezen vertaling van dit moment is de nieuwe Bijbelvertaling uit 2004. In 2010 verschijnt de Herziene Statenvertaling. De initiatiefnemers willen graag aan de Statenvertaling vasthouden, maar signaleren dat deze vertaling door velen niet meer wordt begrepen en pleiten voor herziening. De Herziene Statenvertaling wordt gepresenteerd in de stad waar het in 1618 allemaal begon: Dordrecht.

Kist met twee sleutels waar in autografen en drukproeven van Statenvertaling lagen, 1662.

2.5 Joost van den Vondel, Jozef in Dothan

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

klassieken	auteurs uit de Griekse of Romeinse oudheid
bedrijf	hoofdstuk van een toneelstuk
rei	koor van zangers en dansers dat een bedrijf van een toneelstuk afsluit
catharsis	na het zien van de tragedie vindt er bij de toeschouwer een innerlijke loutering plaats
alexandrijn	een versregel die bestaat uit zes keer twee lettergrepen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de aanleiding voor Vondel was om *Jozef in Dothan* te schrijven;
- wat de kenmerken zijn van het klassieke drama, ook tragedie genoemd;
- hoe Vondel ervoor gezorgd heeft dat het hele stuk een eenheid vormt;
- of het stuk verouderd is;
- wie de hoofdpersoon van het stuk is en waarom;
- hoe calvinisten dachten over toneel.

Moordpogingen

In het eerste gezin ter wereld, dat van Adam en Eva, komt ook de eerste ruzie voor. Deze eindigt met moord: Kaïn slaat Abel dood. Hoeveel broers hebben in de loop der eeuwen een andere broer gedood? Een conflict kan klein beginnen: het ene kind wordt verwend, de anderen zijn jaloers.

In de Bijbel staat dat Jozef een prachtige mantel kreeg. Dit maakt zijn oudere broers kregel. Als Jozef bovendien

droomt dat zijn korenschoof in het midden staat en de andere schoven zich buigen én dat de zon, de maan en elf sterren zich voor Jozefs ster neerbuigen, dan weten de broers genoeg. Dit 'verwende jochie' denkt ooit de baas over hen te spelen. Zij zullen dat voorkomen en hem uitschakelen. Hij moet dood. De oudste broer, Ruben, zwakt dit 'vonnis' af door voor te stellen Jozef in een put te gooien. Hij is van plan hem er stiekem uit te halen. Daarna gaat alles anders. We weten de afloop. Uiteindelijk zijn de dromen uitgekomen. Achter alles zit de verborgen wil van God, Zijn niet te doorgronden plan.

Jan Pynas (1583-1631): Jacob wordt de bloedige mantel van Jozef getoond.

Van verhaal naar toneel

Kunstenaars, vooral schilders en dichters, hebben het Bijbelverhaal over Jozef gebruikt om tekeningen, schilderijen, gedichten en toneelstukken van te maken. Toneel geldt in de 17^e eeuw als de hoogste vorm van dichtkunst. Dat geldt zeker als het lijkt op het toneel van de Romeinse en Griekse schrijvers, de **klassieken**. De dichters en de schilders hebben elkaar beïnvloed. De dichters maken 'spreekende' schilderijen en de schilders 'stomme' poëzie.

De schilder Jan Pynas beeldt het moment uit dat vader Jakob de bebloede rok ontvangt. De dichter Joost van den Vondel bekijkt dat heel aandachtig. Wat hij ziet, roept woorden en zinnen op. En het 'beeld' wordt 'woord'.

Het klassieke drama

Als Vondel een stuk gaat schrijven, wil hij aan heel wat eisen voldoen: de eisen die de klassieke tragedie (het treurspel) stelt.

- Hij moet zijn stuk in vijf delen opbouwen. Dat zijn de **bedrijven**.
- Na de eerste vier bedrijven komt een **rei**. De rei is eigenlijk een gezongen stuk. Hierin wordt teruggekeken op wat er gebeurde en vooruitgekeken naar wat er komt. Ook geeft de rei inzicht aan de kijkers. Ze laten zich meeslepen door wat ze zien, maar ze moeten zich realiseren dat er iets achter zit.

klassieken

**bedrijf
rei**

- Alles moet op dezelfde plaats gebeuren. Bovendien moet alles binnen 24 uur gebeuren. Er mogen geen bijkomstige en overbodige zaken in het stuk staan. Het hele stuk vormt een eenheid van tijd, plaats en handeling.
- In het stuk gaat een held tragisch ten onder, maar er gloort aan het eind ook hoop.
- Het gaat niet om de feiten alleen, maar vooral om wat achter de feiten verborgen ligt. De schrijvers wil een algemene waarheid uitdrukken; deze verwoordt hij ook letterlijk in het stuk, meestal aan het begin of aan het einde.
- Het onderwerp dat de dichter kiest, komt uit de geschiedenis, uit de mythologie of uit de Bijbel.

catharsis

De toeschouwers van de opgevoerde tragedie leven mee en trekken er een les uit. Deze les noemen we de **catharsis**. Door het leed heen, wordt de mens gelouterd en vindt hij inzicht en nieuwe kracht om verder te gaan. Daarvoor moet de toneelschrijver ervoor zorgen dat het publiek zich identificeert met de hoofdpersoon, door medelijden en medeleven. Het publiek moet zijn beslissing begrijpen, maar huiveren voor de noodlottige gevolgen die onafwendbaar lijken. De spanning stijgt en dan komt de ontlasting. De emoties worden gevoeld en men begrijpt waarom het fout moest gaan. Het publiek kan nu zelf oordelen en wordt gezuiverd door de levensles van de tragische held.

Vondel gaat aan het werk

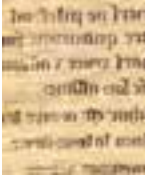
Vondel heeft dus een zware taak. Hij moet Genesis 37:18-31 verwerken in zo'n 1600 regels. Vondel weet dat hij niet mag veranderen wat er staat, dat hij weinig mag zeggen over wat er niet staat en dat hij niets mag zeggen wat strijdig is met het Woord van God. En toch moet hij toevoegen en uitbreiden. Dat doet hij bijvoorbeeld door de rollen van de verschillende broers in te kleuren.

Het is onmogelijk voor Vondel om de hele geschiedenis van Jozef in één stuk te persen. Hij heeft al eens een toneelstuk dat Hugo de Groot geschreven heeft uit het Latijn vertaald. Dat ging over Jozef aan het hof. In 1641 schrijft hij zelf *Jozef in Egypte*. Samen met *Jozef in Dothan* (1640) vormen de stukken een drieluik.

alexandrijn

Vondel schrijft *Jozef in Dothan* in **alexandrijnen**. De regels tellen afwisselend 12 of 13 lettergrepen. De gebruikte maat heet jambe. Hij rijmt gepaard.

“De toeschouwers van de opgevoerde tragedie leven mee en trekken er een les uit.”

Inhoud van *Jozef in Dothan* (1640)

Eerste bedrijf	Jozef gaat naar zijn broers en vertelt hun over zijn afschuwelijke droom.
Tweede bedrijf	De broers willen hem doden, maar Ruben voorkomt dit en ze verzinnen het plan om hem in een droge put te gooien.
Derde bedrijf	Jozef komt nietsvermoedend aan. Hij wordt door zijn broers gegrepen en in de put gegooid, daarvandaan klinkt nu zijn klacht.
Vierde bedrijf	Jozef wordt verkocht aan Arabieren.
Vijfde bedrijf	Ruben is verbijsterd als hij merkt dat Jozef verkocht is. Levi verzint een list zodat Jacob zal denken dat zijn zoon dood is. Ruben blijft achter.

De rei, gezongen door engelen, maakt zich van de feiten los en verwoordt de kern van het stuk: *Ja Vader, laat de mensen ruiken (=zien), hoe Gij de kwaden kunt gebruiken, ten goede van het aards geslacht.* Zo zal iedereen begrijpen welk voorbeeld de beproeving van Jozef geeft.

Een eenheid

Is dat het echte eind: Ruben blijft achter? Nee, nu haalt Vondel een kunststukje uit. Vanwege de eenheden van plaats en tijd kan niet in het stuk voorkomen hoe Jakob de rok ontvangt. Hoe lost Vondel dat op? Hij laat Ruben, die vol zelfverwijt zit omdat hij drie keer verzuimd heeft te handelen, zich voorstellen wat er zich afspeelt als Jakob de rok aanpakt. In andere toneelstukken wordt dit ook vaak creatief opgelost, bijvoorbeeld door een bode aan het woord te laten die komt vertellen wat er elders is gebeurd.

Vondel heeft het Oude en het Nieuwe Testament op elkaar betrokken. Regelmatig merk je dat er verwijzingen zijn naar Christus, naar Petrus en naar Judas. Soms zijn ze heel opvallend, soms bijna verborgen. De rei van engelen besluiten het tweede bedrijf, waarin Jozef zijn broers tegemoet gaat, met het vooruitzicht dat Jozef wacht:

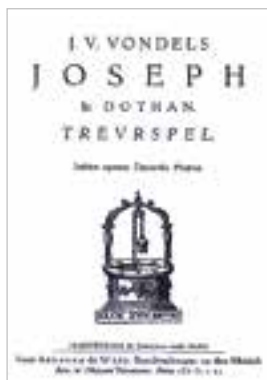
*Hy komt, hy komt, die jonge borst,
Als 't hygent hart, 't welck zijnen dorst
Wil lesschen aen de versche sprongen
Der zilverzuivre koele bron;
Terwijl de jaegers, schuw van zon,
(...) Beloeren het onnozel bloet;
't Welck niemant leedt noch letsel doet.*

De engelen verwijzen in hun zang naar psalm 42, over het verlangen van de mens naar God. Omdat Jozef een voorbode van de Jezus is, kan het publiek de tekst ook zien als een verwijzing naar Christus' gevangenneming in Gethsémané. In een klassiek drama moet de hoofdpersoon iets onbewust verkeerd doen; dit wordt zijn ondergang. Daarna komt hij tot inzicht en aan het eind is er perspectief. In dit stuk is Jozef zonder schuld. Dat is treffend, want zo vertoont hij zich als een prototype van Christus.

De hoofdpersoon

Wie is de hoofdpersoon van dit stuk? Is dat Jozef of Ruben? Sommigen vinden Jozef, maar anderen wijzen Ruben aan. Het stuk eindigt met een lange klacht uit zijn mond, over zichzelf en over de ontroostbare Jakob. Daarna volgen twee slotzinnen, die een algemene waarheid weergeven: *och, d' ouders telen 't kind, en maken 't groot met smart; het kleine treedt op 't kleed; de grote treden op 't hart.*

Vondel is bekend als taalkunstenaar. Hij kon op een mooie manier iets verwoorden. Inmiddels is de taal verouderd, maar het probleem van Ruben is door en door herkenbaar: je weet dat je iets verkeerd doet, maar je bent niet tegen de meerderheid opgewassen, waardoor er een gewetensconflict ontstaat. Het is het doel van een drama dat je je kunt vereenzelvigen met een persoon. Dat lukt moeilijk met Jozef, want hij wordt geïdealiseerd. Ook dat is een reden om Ruben de hoofdpersoon te noemen.

De bronnen voor Jozef in Dothan

De geschiedenissen van Jozef zijn in Vondels tijd een populair thema voor kunstenaars. De schilder Jan Pynas beeldt het moment uit dat vader Jakob de bebloede rok ontvangt. Vondel bekijkt het schilderij aandachtig en verwerkt dit in het vijfde bedrijf.

Het calvinisme, het toneel en Vondel

Het stuk van Vondel wordt niet door iedereen positief ontvangen. Veel calvinisten zijn tegen toneel, om verschillende redenen. Heel vaak worden zonden nagespeeld. Dit heeft iets van verleiding en prikkeling. Als er iets godsdienstigs gespeeld wordt, wordt er bijvoorbeeld geveinsd gebeden; het heilige is te heilig voor een spel. Spelers zijn onwaarsachtig; ze zijn zichzelf niet, want ze spelen een rol. Het is verspilling van kostbare tijd. De omgeving waarin gespeeld wordt, is werelds. Er wordt beweerd dat Vondel constant tegengewerkt is door de calvinisten. Dat is een verzinsel. Niet meer dan drie keer heeft de Amsterdamse kerkenraad officieel geprotesteerd tegen de opvoering van een van Vondels toneelstukken. Alle drie de keren is er een zeer verklaarbare reden voor.

2.6 Lyriek: Cats, Revius en Vondel

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

embleem	symbolische afbeelding met daarbij een korte kernachtige tekst
emblematabundel	bundel met emblemen
puntgedicht	een kort gedicht met een scherpzinnige inhoud
sonnet	een klassieke dichtvorm waarbij het gedicht uit 14 regels bestaat

Leerdoelen

Als je het gedeelte over **Cats** bestudeerd hebt, weet je:

- welke maatschappelijke betekenis Cats had;
- wat een emblematabundel is;
- enkele van Cats' vele spreekwoorden te citeren.

Als je het gedeelte over **Revius** bestudeerd hebt, weet je:

- welk werk Revius gedaan heeft;
- welke bundel hij heeft geschreven en hoe die is opgebouwd;
- welk soort gedichten hij vooral maakte, met een bekend voorbeeld.

Als je het gedeelte over **Vondel** bestudeerd hebt, weet je:

- welke geestelijke ontwikkeling Vondel doormaakte;
- om welk soort gedichten hij nog steeds bekend is.

Naam: Jacob Cats
(Brouwershaven 1577 – Den Haag 1660)

Belangrijke titels:

Sinne- en Minnebeelden (1618)
Trou-ringh (met het beroemde verhaal
'Het Spaans heidinetje') (1637)

Opmerkelijk:

Bekend als 'vader Cats'

PASPOORT: JACOB CATS

Jacob Cats

Hoogst actueel!

*Meer kinders zijn van vreten bedorven,
Dan dat er van honger zijn gestorven.*

De media vragen aandacht voor overgewicht, ook bij kinderen. Welvaart en verkeerde (op)voedingsgewoonten veroorzaken dat kinderen te zwaar zijn. Moet er wat aan gedaan worden? Medici en zorgverzekeraars vinden van wel. Dus komt er media-aandacht in spotjes en campagnes. Het probleem is niet nieuw – het speelde ook in de 17^e eeuw, zo blijkt uit dit citaat. Nederland was behoorlijk welvarend. Duizenden mensen hoorden deze boodschap via het lezen van de gedichten van 'Vader Cats'.

Cats' leven

Jacob Cats wordt geboren in Brouwershaven, waar zijn vader burgemeester is. Zijn moeder sterft als Jacob nog geen twee jaar oud is. Een kinderloze tante voedt hem en de andere drie kinderen op. Jacob heeft de neiging om op rijm te denken en te schrijven.

Jacob studeert rechten. Hij maakt snel carrière als advocaat, stadsadvocaat, pensionaris en uiteindelijk is hij raadpensionaris in Den Haag. Daarmee is hij een van de belangrijkste mannen in de republiek. De laatste tijd van zijn leven brengt hij door in Sorghvliet, een landhuis met een groot landgoed hij heeft laten aanleggen en bouwen.

Cats' dichterschap

Cats gebruikt beelden uit het alledaagse om er een betekenis aan te geven. Zijn gedichten zijn verhalend van aard. Overal geeft hij een morele les aan. Belang-

rijke onderwerpen zijn: erotiek en huwelijk, maatschappij en samenleving, godsdienst en geestelijk leven. Zo wil hij de gereformeerde leer in praktijk brengen. In de nieuwe staat ontwikkelt zich een nieuw soort burgerschap. Cats is de gids. Hij krijgt de bijnaam 'Vader Cats'. Hoe trekt hij de aandacht van de jeugd? Hij laat plaatjes maken die het werk illustreren en aantrekkelijk maken. Zo'n plaatje met een tekst erbij heet een **embleem**. Misschien heeft hij hun aandacht ook getrokken door zijn emblemata over alles wat met seksualiteit en omgang met het andere geslacht te maken heeft. Hij hoopt dat ze verder lezen en ook van de andere onderwerpen kennisnemen.

embleem

Sinne- en Minnebeelden

De eerste bundel van Cats is een zogenaamde **emblematabundel**. Cats schrijft over het totale leven: de liefde, het huiselijke en burgerlijke en het godsdienstige. Cats begint met een motto van twee regels, waaronder de afbeelding staat. Zijn vraag is: wat moet de jeugd leren? Met uien mag je voorzichtig spelen. Als je ze afpelt, loopt het op huilen uit. Hoe bewijs je dat in de liefde? Met een klassiek voorbeeld: een jager bespiedde een zich badende godin. Zij veranderde hem in een hert en hij werd door zijn eigen honden verscheurd. Zijn eerste conclusie luidt: jongelui, je mag heus wel 'spelen', maar doe dat eerbaar.

emblematabundel

De tweede toepassing: een meisje zit een ui te schillen. Hoe komt het toch dat die ui zo scherp ruikt dat haar ogen ervan tranen? Het antwoord luidt: wie alleen uit is op snel seksueel contact, zal dat betreuren, want de praktijk leert dat zulke minnaars een afkeer krijgen van hun geliefde.

14 SENSIM AMOR SENSUS OCCUPAT. VI. PLUTARCHVS. A Mar argui uoi fuisse neque uoluntatem abirentis, quoniam abhominabilem, iure dixit, unquam facie ueretur, decessit, quamuis dicitur: sed sensum ingrediatur ad mullier, memetip, dia in senibus. SENE. L Amour sensim furer in medullas, Et p'p'ol. Legre sensivo popkantz: uenas, Nun habet latam data plaga frontem, Nul' uerit lectis genibus medullas. 1520001	15 *Niet met een, men reuert niet loer. L Aest ghinghick inden hof, daer schreef ick op een linde, Ick sneed in een pompoen den naem van mijn beminde; Het schijft was eenmaal teer, men sach daer anders niet Als, dat het groen ghewas bescheyde mijn verdiet: Maer als ick naderhant hier weder quam gherteden, Doen frontet uyghbeyoyit al wat ick had ghesneden; Dies niep ick overuyt; dus gaeret mette min, Daer komt een groote wond oock van een kleyn begin. Sensim amor, sensus occupat. I nscribo pepuli quousq; tua nomina, Phylli, Littera, cultelli, cuspide facta, leset: Iste, licet sensus, sericem uisceratus arantia, Plovat, et è tenero cortice gustu fluit; Lesa cutis sensum leso si pandit hiatus, Iamque ruitat, Phylli, legenda pates. Exclamo: crevere uote, crevere calores. Isti mihi quot tactis passibus intant amor. Quand il est creu, je le uois, Comment il croist je n'apperois. R etonnant au tillet, ou tu estois eferie, Ma douce Magoton, la lettre n'est petite Comme un peu cy devant: le passager la voit, l'amour s'augmente helas! sans qu'on s'en apperoit. E 1520001

Naam: Jacobus Revius
(Deventer 1586 – Leiden 1658)

Belangrijke titels:

Over-ysselsche Sangen en Dichten
(1630)

Opmerkelijk:

Hij werkte mee aan de Statenvertaling.

PASPOORT: JACOBUS REVIUS

Voor de derde les gebruikt hij een apocrief Bijbelboek. Hij citeert dat menig vriend in voorspoed het laat afweten in tegenspoed. Puntig luidt de conclusie:

*Maar als het kwalijk gaat dan is het uitgemalt;
Men kent de vrienden best wanneer er schade valt.*

Spreekwoorden

Tallose spreekwoorden zijn afkomstig van Cats. Ze zitten boordevol levenswijsheid. Sommige kennen we nog: *eer is teer; kinderen hinderen; gissen is missen*. Een waarschuwing om vooral niet boven je stand te leven: *als apen hoge klimmen willen, dan ziet men straks hun blote billen*. En een aanbeveling voor dagelijks gebruik: *Eet wat gaar is, drink wat klaar is, spreek wat waar is*.

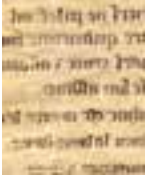
Jacobus Revius

Revius' leven

Ook Revius is een burgemeesterskind. Zijn vader was burgemeester in Deventer. Jacobus is predikant geworden. Omdat het stadsbestuur van Deventer zijn studie heeft betaald, voelt hij zich verplicht er predikant te worden als dat gevraagd wordt. De langste tijd van zijn leven staat hij in Deventer.

Revius is overtuigd contraremonstrant. Hij draagt die overtuiging uit en bestrijdt de remonstranten fel. Vanwege zijn leidinggevende kwaliteiten krijgt hij grote bekendheid. Als de Statenvertaling gemaakt wordt, mag Revius meewerken als revisor. Hij kijkt na of de vertaling en de kanttekeningen juist zijn.

Als predikant is Revius nagenoeg vergeten, maar als dichter heeft hij ook nu nog betekenis. Onlangs is onderzoek gedaan naar het meest bekende godsdienstige gedicht in Nederland. Dat bleek een sonnet van Revius te zijn.

De dichter en zijn werk

Revius is bekend geworden door de bundel *Over-ysselsche sangen en dichten*. Deze bundel is in drieën op te splitsen. Gedichten over het Oude Testament, het Nieuwe Testament en alle andere gedichten, over bijvoorbeeld huwelijken. Revius heeft veel **sonnetten** geschreven, waarvan 'Hij droeg onze smerten' het bekendst is.

sonnet

Hij droeg onze smerten

*'t En zijn de Joden niet, Heer Jezu, die U kruisten,
Noch die verraderlijk U togen voor 't gericht,
Noch die versmadelijk U spogen in 't gezicht,
Noch die U knevelden, en stieten U vol puisten,*

*'t En zijn de krijgslui niet, die met hun felle vuisten
De rietstok hebben of de hamer opgelicht,
Of het vervloekte hout op Golgotha gesticht,
Of over Uwe rok t'saam dobbelden en tuisten,*

*Ik ben 't, o Heer, ik ben 't die U dit heb gedaan,
Ik ben de zware boom die U had overlaân,
Ik ben de taaie streng waarmee Gij gingt gebonden,
De nagel en de speer, de gesel die U sloeg,
De bloedbedropen kroon die Uwe schedel droeg,
Want dit is al geschied, eilaas! om mijne zonden..*

Revius roept trefzeker een beeld van de kruisiging op: de Joden en de krijgslui. Hij vertelt wat ze gedaan hebben. Maar zij hebben het eigenlijk niet gedaan, stelt hij vast. Wie dan wel? Hij komt uit op: *Ik... Ik... Ik... ben 't, want dit is al geschied, eilaas! om mijne zonden.*

In het sonnet kan de dichter zijn gevoelens weergeven, maar hij is gebonden aan een strakke vorm. Hij moet alles in veertien regels stoppen: de beschrijving en waar hij met die beschrijving naartoe wil, wat hij ermee doet. Dat vraagt taalbeheersing. Dit gedicht is een goed voorbeeld van een barok gedicht.

Revius was niet bang voor kritiek. Geheel in stijl had hij een weerwoord, in de vorm van een **punt dicht**:

punt dicht

Naam: Joost van den Vondel
(Keulen 1587 – Amsterdam 1679)

Belangrijke titels:

Joseph in Dothan (1640)

Gijsbrecht van Aemstel (1637)

Opmerkelijk:

Hij wordt de 'prins der poëten' genoemd.

PASPOORT: JOOST VAN DEN VONDEL

Aan de berisper

*Berisper van mijn dicht, dit woord laat ik u weten:
Schaf beter spijs dan ik, en nodig mij te eten,
Of nemet mijn onthaal, zoals het is, in 't goê,
Of laat mij ongemoeid, en houd uw snater toe.*

Joost van den Vondel

Vondels leven

Vondels familie is afkomstig uit Antwerpen; hij wordt geboren in Keulen en groeit op in Amsterdam. Hij komt dus uit een vluchtelingengezin. In Amsterdam heeft hij een winkel waar zijden kousen en stoffen verkocht worden. Dat zijn in die tijd weeldeproducten. Tegelijkertijd studeert hij Latijn, later zelfs Grieks. Van oorsprong is het gezin doopsgezind. Joost maakt er zich van los en heeft sympathie voor de remonstranten. Hij eindigt rooms-katholiek. Heel zijn leven is hij fel anti-calvinistisch.

Vondel neemt geen blad voor de mond. Hij mengt zich snel in politieke kwesties. Hierin is hij soms onmatig partijdig. Dat wordt hem niet altijd in dank afgenomen. Behalve schrijver van tragedies als *Joseph in Dothan* is hij bekend als lyrisch dichter.

Vondels rouwgedichten

Vondel schrijft heel wat gelegenheidspoëzie. Hij maakt gedichten voor trouwe-rijen en bij een sterfgevallen. Hij schrijft over zijn overleden zootje Constantijn. Het jochie kijkt vanuit de hemel neer op de aarde. Hij is blij. Waarom? Dat zal hij aan moeder vertellen. En de vader? Die geeft in de vier laatste regels zijn levens-les: zoek de dingen die blijvend en eeuwig zijn.

Kinderlijk

*Constantijntje, 't zalig kijntje,
Cherubijntje, van omhoog,
D' ijdelheden, hier beneden,
Uitlucht met een lodderoog.
Moeder, zeit hij, waarom schreit gij?
Waarom greit gij, op mijn lijk?
Boven leef ik, boven zweef ik,
Engeltje van 't hemelrijk:*

*En ik blink 'er, en ik drink 'er,
't Geen de schinker alles goeds
Schenkt de zielen, die daar krielen,
Dertel van veel overvloeds.
Leer dan reizen met gepeizen
Naar paleizen, uit het slik
Dezer werrelt, die zoo dwerrelt.
Eeuwig gaat voor ogenblik.*

Vondels hekeldichten

Vondel laat zich hatelijk uit over de gereformeerde theoloog en hoogleraar Gomarus, de tegenstander van Arminius. Prins Maurits kan evenmin goed doen in zijn ogen, want hij is schuldig aan de dood van Oldenbarnevelt. Hij stelt de Amsterdamse predikanten voor als boeven, zuiplappen en huichelaars. Vondel heeft sympathie voor Arminius:

Op Jacobus Arminius

*Dit 's 't aanzicht van Armyn, die 't zij hij schreef of sprak,
Het heilloos noodlot van Calvijn gaf zulk een krak,
Dat Lucifer nog beeft voor 't dond'ren van zijn lessen,
En d' afgrond zwoegt en zweet om stoppen deze bressen.
Stil kraamvrouw, sprak hij, stil schei vrij gerust van hier:
God werpt geen zuigeling in 't eeuwig helse vier.*

Betekenis van de dichters

Drie dichters: Cats, Revius en Vondel. Twee van hen zijn calvinistisch, één van hen is dat beslist niet. Alle drie hebben ze invloed uitgeoefend op onze cultuur. Cats is vooral de opvoeder gebleken. Echte lyriek tref je bij hem niet zo veel aan. Alles staat in dienst van het onderwijs. Revius heeft veel meer lyriek geschreven. Vooral heeft hij de grote werken Gods bezongen in zijn grootse dichtwerk. Vondel heeft zoveel kanten, dat hij moeilijk onder één noemer valt te brengen. Als lyricus is hij bekend gebleven om zijn gedichten over sterfgevallen en om zijn hekeldichten.

2.7 Verhalen over verre landen

Kernbegrippen

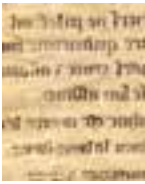
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

Grand Tour	een reis door Europa die menig jongeman uit de hoogste klassen ondernam ter afsluiting van zijn educatie
scheepsjournaal	aantekeningen door gezagvoerders van schepen met van dag tot dag de windrichtingen en positie van het schip
reisbeschrijving	beschrijving van de belangrijkste belevenissen, soms voorzien van uitweidingen over vreemde landen en volken
klimaattheorie	de gedachte dat het klimaat bepalend is voor het uiterlijk, het temperament en de intelligentie van mensen
imaginair reisverhaal	beschrijving van eigen ervaringen vermengd met andere (verzonnen) avonturen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- verschillen te benoemen tussen een scheepsjournaal, een reisbeschrijving en een imaginair reisverhaal;
- hoe deze reisbeschrijvingen als literatuur kunnen worden beschouwd;
- wat een Grand Tour is;
- wat auteurs en uitgevers willen bereiken met reisbeschrijvingen;
- hoe de superioriteit ten opzichte van eigen volk te verklaren is.

Ervaringen delen

Wie tegenwoordig een wereldreis maakt, houdt op zijn minst een blog bij. Die behoefte om ervaringen te delen is niet nieuw. Ook in de zeventiende eeuw worden verre reizen gemaakt, meestal per schip. De verhalen over stormen, ontberingen en exotische bestemmingen spreken achterblijvers aan. En hoewel ze iets langer moeten wachten op berichtgeving dan wij, zijn reisverhalen ongekend populair.

Reislustig

Van oudsher wordt vanuit ons land veel gereisd. In de Middeleeuwen trekken pelgrims naar Rome, Santiago de Compostella en Jeruzalem. Erasmus reist in de zestiende eeuw naar zijn uitgevers in Venetië en Basel. Jongemannen uit de rijke bovenklassen sluiten hun studententijd af met een reis door Europa, vooral door Frankrijk en Italië, een **'Grand Tour'**. En als ons land in de zeventiende eeuw overal ter wereld handelsposten vestigt, trekken ook militairen en ambtenaren eropuit. Vooral nieuwe, verre gebieden zijn populair, omdat daar weinig concurrentie van andere landen is.

Grand Tour

De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) speelt daarbij een belangrijke rol. Deze handelsmaatschappij, opgericht in 1602, heeft het alleenrecht op alle Nederlandse handel met Azië. Producten als specerijen, koffie, thee, textiel en porselein zijn gewild en leveren veel winst op.

Overigens reist men in deze tijd nauwelijks voor zijn plezier, daarvoor is de sterftেকans te groot. Stormen, schipbreuk, besmettelijke ziektes en een onzekere toekomst zorgen ervoor dat veel schepelingen hun tocht eerder als een verbanning ervaren dan als een spannend avontuur.

Reizen op papier

Reisteksten zijn er in soorten en maten. Een **scheepsjournaal** bevat aantekeningen van dag tot dag over windrichtingen en de positie van het schip. Het wordt onderweg bijgehouden door de gezagvoerders van schepen, die op deze manier verantwoording moeten afleggen van hun reis. In een reisdagboek worden dagelijkse belevenissen bijgehouden. Dat zijn vooral zaken die bijzonder en opvallend zijn, en minder officieel dan een scheepsjournaal.

scheepsjournaal

Reisbeschrijvingen zijn meestal achteraf geschreven en vaak meer bewerkt voor het publiek dan journalen en dagboeken. Wat niet spannend genoeg is, wordt weggegelaten en eventueel worden avonturen aangedikt. De auteur is in zo'n tekst meestal wat duidelijker aanwezig, besteedt aandacht aan spectaculaire voorvallen en geeft soms een persoonlijk commentaar op de gebeurtenissen.

reisbeschrijving

Bontekoe

Het bekendste reisverhaal is dat van schipper Willem IJsbrandszoon Bontekoe

die in 1618 vertrekt naar Batavia met zijn schip de Nieuw Hoorn. Echter, voor de kust van Sumatra explodeert zijn schip, nadat het buskruit aan boord heeft brand gevat.

En ik, Willem Ijsbrandtsoon Bontekoe, destijds de schipper, vloog eveneens de lucht in en wist niet beter dan dat ik daar ook zou sterven. Ik stak mijn armen in de lucht en riep: 'Daar ga ik! O Heer, wees mij, arme zondaar, genadig!' Ik dacht dat mijn einde nu echt nabij was, maar toch bleef ik tijdens het opvolgen bij mijn volle verstand. Ik had een licht gevoel in mijn hart; dat leek zelfs met wat vrolijkheid gemengd.

De eigenzinnige en inventieve schipper overleeft samen met een scheepsjongen wonderbaarlijk. Twintig jaar na zijn terugkeer worden zijn spectaculaire belevenissen op de markt gebracht, het Journal of gedenkwaardige beschrijving van de Oost-Indische reis.

De scheepsjongens van Bontekoe

Het verhaal van Bontekoe is nog steeds bekend dankzij Johan Fabricius, die bijna driehonderd jaar later het Journaal bewerkte tot een spannend jeugdboek, *De scheepsjongens van Bontekoe*. In 1924 verscheen de eerste druk en in 2007 is

In Hoorn staan op de kademuur bij de Hoofdtoren standbeelden van de drie scheepsjongens.

het boek zelfs verfilmd. Om de jeugd aan te spreken nemen bij Fabricius de scheepjongens de heldenrol van de schipper over. Zijn boek wordt nog veel populairder dan het oorspronkelijke verslag. Dat is vast de reden dat er van Bontekoe geen standbeeld is, maar wel een van de drie scheepjongens uit de bewerking van Fabricius, aan de haven in Hoorn.

Het behouden huis

De overwintering van Willem Barentsz met zijn bemanning in het Behouden Huis op Nova Zembla is een van de beroemdste verhalen uit de Nederlandse geschiedenis. De zeelieden zijn uit Amsterdam vertrokken voor hun zoektocht naar de noordelijke doorvaart naar Azië. Als het zeilschip vast raakt in het ijs ten noorden van het huidige Rusland bij Nova Zembla, bouwt stuurman Willem Barentsz met zijn bemanning van aangespoelde bomen en delen van het schip een hut, het Behouden Huis. Het leven is er niet zonder gevaar, ze worden voortdurend aangevallen door ijsberen.

Barentsz' mannen vechten met een ijsbeer
(Gerrit de Veer, september 1595).

Toen wij de laatste slee geladen hadden, en in de touwen stonden om ze naar huis te trekken, keek onze schipper eens achterom en zag drie ijsberen vanachter het schip op ons af komen. Hij gaf een snerpende gil om de beesten te intimideren, terwijl wij haastig uit de touwen sprongen om ons zo goed mogelijk te kunnen verweren. (...) Onderweg viel er nog eentje in een scheur van het ijs, wat een huiveringwekkend gezicht was, want we dachten dat de beren op hem af zouden vliegen om hem te verscheuren. Maar God keerde alles ten goede.

Een van de overwinteraars, Gerrit de Veer, schrijft na zijn behouden terugkomst een boek over de barre tocht. Hij besteedt daarbij ook aandacht aan volkeren die ze tegenkomen, zoals de Samoeden, een rondtrekkend volk.

De Samoeden kleden zich als wilden en als zodanig worden ze in Holland ook beschouwd. Maar ze zijn niet echt wild, want ze doen alles met overleg. Ze zijn allemaal van kop tot teen gehuld in rendierhuiden, behalve hun belangrijkste mensen. (...) Ze zijn over het algemeen klein van stuk, hebben brede, platte gezichten, kleine ogen en korte benen met knieën die naar buiten uitsteken. Ze zijn heel snel in hun bewegingen.

Naam: Gerrit de Veer (1555/1566-?)

Belangrijke titels:

Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoor (1598)

Opmerkelijk:

was onderofficier op een schip

PASPOORT: GERRIT DE VEER

Literair

Het literaire karakter van reisteksten verschilt van verhaal tot verhaal. Het hangt samen met de tijd waarin het verschijnt en met de opvattingen van degenen die deze geschriften produceren. Vaak heeft de schrijver niet alleen als doel een feitelijk verslag te construeren, maar wil hij een beeld oproepen van een ideaal dat hij voor ogen heeft, zoals saamhorigheid of doorzettingskracht. Zo heeft Gerrit de Veer zijn boek over de overwintering op Nova Zembla geschreven. Behalve feiten over windrichtingen en weersomstandigheden, vertoont het boek ook literaire trekken. Hij vertelt niet alles en beschrijft de werkelijkheid mooier dan zij is: de stuurman Barentz zet hij uitsluitend neer als heldhaftig en wijs leidsman, terwijl bekend is dat hij ook zeer eigenwijs en opvliegend kon zijn. Daarnaast zet hij literaire technieken in om bij de lezers het gevoel van angstige spanning op te roepen.

Populair en moralistisch

Het gros van de lezers wil graag opwindende verhalen lezen, liefst over rampen, schipbreuken en confrontaties met kannibalen. Uitgevers spelen daar handig op in en laten de reisbeschrijvingen drukken en verspreiden. Sommige boeken hebben enorm succes en worden zelfs in verschillende talen vertaald. Het Journaal van Bontekoe kende zeker zeventig herdrukken, tot het begin van de negentiende eeuw.

Het is echter niet alleen spanning en sensatie, de meeste zeventiende-eeuwse reisteksten passen binnen de vertrouwde traditie van lering en vermaak. Het leven is onzeker en daarom is het verstandig om je niet te erg aan aardse omstandigheden te hechten, maar je te richten op het hemelse. Dat geldt ook voor het verhaal van Bontekoe, waarin de uitgever het verhaal bewerkt om te laten zien dat God over het lot van de mens beschikt en alleen Hij in moeilijke situaties uitkomst kan bieden. ' Telkens wanneer de schipper en zijn bemanning in opperste nood verkeren, roept Bontekoe Gods hulp aan. Op de meest wonder-

Kaart van Nova Zembla uit 1601 met daarop de route van Barentsz.

baarlijke wijzen volgt dan een uitredding. Het verhaal eindigt dan ook met dank aan God:

Het verplicht mij tot eeuwige dankbaarheid dat God mij, te weten met de Hollandia, zo genadig uit zulke op het eerste gezicht benarde toestanden heeft gered en geholpen. Ik bid Hem dat zijn goedheid jegens mij moge voortduren van nu tot in eeuwigheid. Amen.

Een superieure blik

De Nederlandse reizigers worden met andere mensen geconfronteerd, die er een totaal andere levenswijze op na houden. Wederzijds ervaart men elkaar als bijzonder vreemd. De Europeaan is daarbij geneigd om op de volkeren van andere werelddelen neer te kijken. Hij beschouwt zichzelf als de beschaafde christen en de ander als primitieve heiden, minderwaardig en dus dienstbaar. Deze superieure kijk op de medemens heeft een lange voorgeschiedenis en is afgeleid van de Bijbel en de nog oudere **klimaattheorie**. Men ziet zwarte medemensen aan voor nakomelingen van Cham, die door Noach vervloekt was. Op deze manier wordt de slavenhandel gelegitimeerd. De klimaattheorie is in die tijd minstens zo bekend en stamt uit de klassieke oudheid. De gedachte erachter is dat het klimaat bepalend was voor het uiterlijk, temperament en intellectuele vermogen

klimaattheorie

van mensen. Men beschouwt de volkeren in Afrika en Oost-Indië als laffe, listige en wellustige zuiderlingen en rekent zichzelf tot de middenzone, waarbij alle gunstige kwaliteiten verendigd waren.

Feit of fictie

imaginair reisverhaal

Aan het einde van de zeventiende eeuw verschijnen er ook **imaginaire reisverhalen**. Deze verhalen wekken weliswaar een realistische indruk, maar in werkelijkheid is er een ander doel, bijvoorbeeld om de eigen samenleving een spiegel voor te houden. Reizen zijn bij uitstek een middel om je bewust te worden van eigen beperkingen, of van de verschillen tussen de eigen samenleving en andere. Bij het publiek valt dit genre met een combinatie van een aantrekkelijk, vaak sterk verhaal en een zinvolle inhoud in de smaak. Daarbij moeten we wel bedenken dat voor een lezer in die tijd het onderscheid tussen feit en fictie in deze verhalen minder helder is dan voor de hedendaagse lezer. Misschien wonen er in het 'Zuidland', een aanduiding voor Australië, inderdaad mensen die het hoofd op de borst dragen, zoals sommige reisverhalen melden.

“Reizen zijn bij uitstek een middel om je bewust te worden van eigen beperkingen, of van de verschillen tussen de eigen samenleving en andere.”

De verlichting

ca. 1637 - 1863

Slavernij

Mensenhandel en gedwongen arbeid
in de Nieuwe Wereld

17e en 18e eeuw

Buitenhuizen

Rijk wonen buiten de stad

1780 - 1795

De patriotten

Crisis in de Republiek

1744 - 1828

Eise Eisinga

De verlichting in Nederland

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

verlichting

beweging, met name in de achttiende eeuw, waarin mensen zich laten leiden door hun eigen verstand

rationalisme

de overtuiging dat mensen door het gebruik van hun ratio (verstand) de waarheid kunnen vinden

empirisme

de overtuiging dat kennis gebaseerd moet zijn op zintuiglijke waarnemingen

gematigde verlichting

vorm van de verlichting die zoekt naar een verzoening tussen verlichte ideeën en het christelijk geloof

radicale verlichting

vorm van de verlichting die zich afzet tegen religie

tabula rasa

(Latijn voor: onbeschreven blad) uitdrukking die gebruikt wordt om aan te geven dat kinderen 'neutraal' (dus niet zondig) ter wereld komen

pedagogiek

wetenschap van de opvoeding

fysico-theologie

denkwijze waarin gegevens uit de natuurwetenschap gebruikt worden als bewijs voor Gods bestaan

atheïsme

de overtuiging dat er geen God is

deïsme

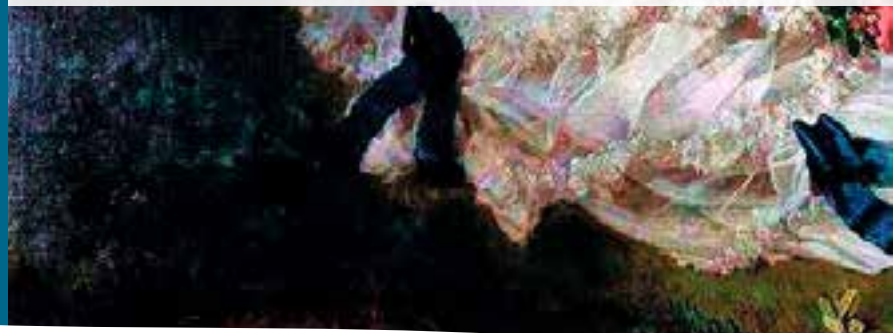
denkwijze waarbij van het christelijk geloof alleen datgene aanvaard wordt wat met de rede overeenstemt

patriot

burger die voor democratisering en tegen de Oranjes is

dichtgenootschap

genootschap ter bevordering van literatuur en dichtkunst

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat bedoeld wordt met de term 'verlichting';
- welke filosofische stromingen samenhangen met de verlichting;
- wat het verschil is tussen de radicale en de gematigde verlichting;
- wat het doel is van een verlichte opvoeding;
- wat het doel is van de fysico-theologie;
- hoe de strijd tussen patriotten en prinsgezinden in de literatuur is terug te zien;
- welke ideeën leden van dichtgenootschappen hadden over literatuur.

3.1 Algemene inleiding

Introductie: Eise Eisinga, een verlichtingsdenker

Er is paniek in Friesland. Op 8 mei 1774 zal er namelijk een unieke samenstand zijn van vier planeten en de maan. De dominee van het dorp Bozum beweert dat de aarde hierdoor uit haar baan geslingerd zal worden en zal vergaan in het laaiende vuur van de zon. Hij waarschuwt: het einde der tijden nadert!

Het planetarium in Franeker.

Eise Eisinga uit Franeker windt zich op over de domheid van de dominee.

Eisinga is een wolkammer uit Franeker, die voor zijn twintigste al boeken over wiskunde en sterrenkunde heeft gepubliceerd. Hij bedenkt een plan om het volk van zijn angst af te helpen. In zijn woonkamer gaat hij een model van het zonnestelsel maken. Dat heet een planetarium. In 1781 is het klaar: de planeten bewegen langzaam om de zon, aangedreven door een slingerklok die een geweldig raderwerk in beweging brengt. Saturnus bijvoorbeeld gaat eens in de 29 jaar helemaal rond – net als in het echt.

Eisinga wil het volk hiermee geruststellen. Hij denkt: als je op de hoogte bent van de wetenschap en gewoon redelijk nadenkt, moet je wel begrijpen dat de dominee van Bozum ongelijk heeft.

Eisinga's planetarium is echt een product van de verlichting. Verlichtingsdenkers gebruiken hun verstand om het op te nemen tegen allerlei vormen van bijge-

loof. Sommigen van hen wijzen ook het complete christelijk geloof af, maar de meeste verlichtingsdenkers blijven gelovig. Christelijke verlichtingsdenkers vinden het wel belangrijk om het christelijk geloof te zuiveren van wat ze zien als bijgelovigheid. Zo ook Eise Eisinga. Hij neemt het op tegen een dominee, maar hij houdt wel vast aan het christelijk geloof.

Verlichting in soorten en maten

verlichting De achttiende eeuw wordt wel de eeuw van de **verlichting** genoemd. Soms kom je ook het Duitse woord *Aufklärung* (opheldering) tegen.

De Duitse filosoof Immanuel Kant probeert in 1784 een antwoord te geven op de vraag wat verlichting eigenlijk is. De kern van zijn antwoord is: dat mensen hun verstand gaan gebruiken zonder de leiding van een ander. Volgens Kant en andere verlichtingsdenkers laten veel mensen zich in hun denken leiden door anderen (misschien de pastoor of de dominee). Kant vindt het echter een goede ontwikkeling dat mensen meer zelfstandig gaan nadenken.

Binnen de verlichting komen verschillende filosofische stromingen voor.

John Locke

Sommige denkers menen dat je door het gebruik van je rede de waarheid kunt vinden. Deze stroming noem je het **rationalisme**. Een andere stroming is het **empirisme**. De Engelse filosoof John Locke, een vertegenwoordiger van deze stroming, stelt: je mag alleen conclusies trekken uit zaken die je met je zintuigen waarneemt. In de zeventiende en achttiende eeuw doen natuurwetenschappers allerlei ontdekkingen. Zaken die mensen eerst niet begrepen, worden nu wel inzichtelijk doordat wetenschappers proeven doen. Zo hadden mensen onweer altijd als een bovennatuurlijk verschijnsel beschouwd, maar in deze tijd toont Benjamin Franklin met een proef aan dat de blik-

rationalisme
empirisme

sem een vorm van elektriciteit is. Verlichte wetenschappers gaan dus niet langer uit van de overgeleverde kennis, maar ze gaan zelfstandig op onderzoek uit. Het voorbeeld van Eise Eisinga laat al zien dat verlichtingsdenkers niet per se onchristelijk zijn. In Nederland blijven de meeste schrijvers en denkers christelijk. Ze proberen verlichte ideeën en het christelijk geloof met elkaar te verzoenen. Ze gaan voor een redelijk, tolerant, vriendelijk christendom. Dit noem je ook wel de **gematigde verlichting**. Aan de andere kant zijn er ook meer radicale filosofen, zoals de Nederlander Baruch de Spinoza, die in heel Europa berucht wordt vanwege zijn vrijzinnige ideeën; sommige Franse denkers worden werkelijk atheïst. Dit noemt men de **radicale verlichting**.

gematigde verlichting

radicale verlichting

De verlichting heeft dus geleid tot een andere manier van denken. Dit had gevolgen op verschillende gebieden, namelijk voor de opvoeding, de wetenschap, de politiek en het sociale leven. Die gevolgen worden in het vervolg van deze paragraaf besproken.

Elektriseermachine in Teylers Museum Haarlem.

“Ze verzetten zich tegen het idee dat een kind zondig ter wereld komt.”

Opvoeding tot deugdzame burgers

De verlichting heeft gevolgen voor de ideeën die mensen hebben over de opvoeding van kinderen en van volwassen burgers. Schrijvers zien het als hun taak om de burgers op te voeden. Veel Nederlandse auteurs in de achttiende eeuw zijn namelijk somber over de toestand van ons land. In de vorige eeuw had Nederland Spanje overwonnen en de wereldzeeën beheerst, maar nu heeft Nederland internationaal nog maar weinig in te brengen. Hoe dat komt? De schrijvers zoeken de oorzaak ervan in een achteruitgang van de moraal. Nederlanders houden zich namelijk het liefst bezig met de Franse mode en het zoeken naar verfijnd genot. Schrijvers zien het daarom als hun taak om de Nederlandse lezers op te voeden tot deugdzame burgers, zodat er weer een welvarende maatschappij kan ontstaan.

Schrijvers richten zich niet alleen op de opvoeding van volwassen burgers, maar ook op de opvoeding van kinderen. Veel verlichte denkers zijn optimistisch, ze geloven in een maakbare wereld. ‘Bouw scholen, dan kun je de gevangenen sluiten.’ Een herstel van de natie begint natuurlijk met de kinderen. In het buitenland schrijven denkers als John Locke en Jean-Jacques Rousseau over de opvoeding van kinderen. Ze verzetten zich tegen het idee dat een kind zondig ter wereld komt. Het pasgeboren kind is volgens hen een **tabula rasa**, een onbeschreven blad. Ook in ons land gaan mensen zich met **pedagogiek** bezighouden. Ook hierbij laten schrijvers van zich horen.

Achttiende-eeuwse mode.

tabula rasa
pedagogiek

fysico-theologie

Fysico-theologie

De verlichting heeft ook invloed op de wetenschap. Binnen de **fysico-theologie** worden gegevens uit natuuronderzoek gebruikt als bewijs voor Gods bestaan.

In de achttiende eeuw doen wetenschappers allerlei ontdekkingen. Veel Europeanen zijn daarom bang voor de opkomst van het **atheïsme** en het **deïsme**. Sommige denkers beweren dat wonderen onmogelijk zijn, of dat er helemaal geen God nodig is om de natuur te laten voortbestaan: daar zorgen de natuurwetten toch voor?

Christelijke schrijvers in de achttiende eeuw reageren op dit soort beweringen. Ze stellen dat uit de wetenschappelijke ontdekkingen juist blijkt dat God er is. Volgens christenen is er naast de Bijbel nog een tweede 'boek' waarin God zich openbaart. Dat is het boek der natuur, waarover bijvoorbeeld de Nederlandse Geloofsbelijdenis (artikel 2) schrijft. Juist uit de nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen blijkt hoe vernuftig die natuur in elkaar zit. Daar moet wel de conclusie uit volgen dat de natuur door een Schepper is gemaakt, die zijn schepping nog steeds bestuurt en in stand houdt. Christenen in de achttiende eeuw gebruiken de nieuwe natuurwetenschap dus om het geloof te verdedigen en het ongeloof aan te vallen. Heel populair wordt de *Kleine katechismus der natuur voor kinderen* (1779), waarin dominee J.F. Martinet uit Zutphen twee kinderen over de natuur laat praten. Steeds maakt hij duidelijk dat de schepselen ons op hun Schepper wijzen. Dit is een voorbeeld over vissen:

atheïsme
deïsme

Heel populair wordt de *Kleine katechismus der natuur voor kinderen* (1779), waarin dominee J.F. Martinet uit Zutphen twee kinderen over de natuur laat praten.

VRAAG Waardoor kan een vis zo snel voortschieten?

ANTWOORD Alleen door de beweging van de staart, die daarom breed gevormd is, om vat op het water te hebben, die ze dan naar de ene, dan naar de andere zijde schielijk wenden, en daardoor voortschnellen.

VRAAG En waartoe dienen de beweegbare vinnen?

ANTWOORD Net als riemen, alleen om te wenden en keren, waarom zij zo fraai met vliezen aan elkaar verbonden zijn.

VRAAG En hoe klimmen of dalen de vissen in het water?

ANTWOORD Zij hebben een sterk wit blaasje in 't lijf, en als ze dat met hun spieren inknijpen, dalen ze, maar wanneer ze de lucht erin laten, wat in hun macht staat, stijgen ze; omdat ze in het eerste geval zwaarder en in het andere lichter dan water zijn.

VRAAG Hoe onderhoudt God de vissen?

ANTWOORD Zij eten planten en insecten, of leven door elkaar te verslinden, waarom God zo'n sterke vermenigvuldiging onder hen heeft vastgesteld, dat uit de kuit van een baars meer dan achtentwintigduizend jongen voortkomen.

Het boek van Martinet wordt internationaal bekend; het is vertaald in het Frans, Duits, Engels en Maleis.

Stadhouders tegenover patriotten

patriot

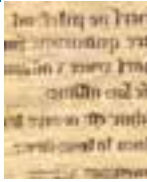
De gevolgen van de verlichting zie je ook terug in de politieke ontwikkelingen. De achttiende eeuw is in politiek opzicht een bewogen periode. Steeds is er in Nederland spanning tussen de rijke, patriottische regenten en het Oranjegezinde volk dat aan de kant van de stadhouders staat. Als Willem III in 1702 overlijdt, blijft de stadhouderlijke zetel tot 1747 leeg. In tijden van crisis roept het volk echter om de Oranjes. Van 1747 tot 1751 is Willem IV stadhouder, in 1766 volgt Willem V hem op. De Nederlandse **patriotten** hebben intussen steeds meer macht gekregen. Ze zijn pro-Frans en ze willen meer democratie. In 1787 verkeert ons land op het randje van een burgeroorlog. Uiteindelijk moet de koning van Pruisen, de zwager van stadhouder Willem V, ervoor zorgen dat de stadhouder zijn plaats in Den Haag weer kan innemen. De vele patriotten vluchten naar het buitenland. Ze komen in 1794 weer terug, samen met de Franse legers. Willem V vlucht naar Engeland en de Bataafse Republiek is een feit.

De verdeeldheid in Nederland zie je terug in wat auteurs in die tijd schrijven. Ons land wordt werkelijk overspoeld met romans, toneelstukken, tijdschriften en kranten waarin de politieke veranderingen worden besproken. De dichter Jacobus Bellamy verzucht in 1785 dat de wereld "een groot gekkenhuis" is geworden. Hij wil zich verre houden van politiek: "'t Begint mij zelfs te walgen om er van te hooren spreken." Door deze politieke verdeeldheid komt er een eind aan veel vriendschappen. Ook in de dichtgenootschappen (zie hieronder) slaat de tweedracht toe.

Een goed voorbeeld van een politiek geschrift is *Aan het volk van Nederland*, een pamflet dat in 1781 's nachts in een aantal steden op straat wordt gegooid. De schrijver ervan is Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Hij klaagt de Oranjes aan wegens machtsmisbruik en schrijft over hen dat ze zich gedragen als koningen en dat ze de rechten van het volk minachten. Alle patriottische burgers moeten zich bewapenen, volgens Van der Capellen. Ook vindt hij dat er een nieuw, democratischer systeem van volksvertegenwoordiging moet komen. De Staten van Holland verbieden het pamflet, maar toch raakt het wijdverspreid.

Wetenschappelijke en literaire genootschappen

Tot slot heeft de verlichting ook invloed op het sociale leven. Mensen vinden het belangrijk om met elkaar van gedachten te wisselen over de nieuwe ideeën. Ze willen bijdragen aan een nationaal herstel. Samen streven ze daarom naar kennisvermeerdering en deugdzaamheid. Zo ontstaan er allerlei soorten georganiseerde gezelschappen. Vaak geven ze een tijdschrift uit of een reeks van verhan-

delingen, om hun activiteiten bij een breder publiek bekend te maken. Veel van dergelijke genootschappen houden zich bezig met de wetenschap. Andere wijden zich aan de literatuur. Zelfs de Maatschappij tot het redden van drenkelingen is in deze tijd opgericht. Een ander voorbeeld is de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in 1784 wordt opgericht. Haar motto is: 'Kennis is de weg naar persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling'. Deze maatschappij streeft naar ontwikkeling van het volk. Ze sticht bijvoorbeeld scholen. Ook komen er bibliotheken, zodat boeken voor een groter publiek toegankelijk worden. Literaire genootschappen noem je ook wel **dichtgenootschappen**. In 1669 richten enkele intellectuelen in Amsterdam het eerste dichtgenootschap op. Zij streven ernaar de dichtkunst te bevorderen en geven het genootschap de naam 'Nil Volentibus Arduum': niets is moeilijk voor hen die willen. Latere dichtgenootschappen heten bijvoorbeeld 'Kunstliefde spaart geen vlijt' en 'Kunst wordt door arbeid verkreegen'. Aan deze namen kun je zien dat de leden van de genootschappen denken dat er door ijver en doorzettingsvermogen goede literatuur kan ontstaan. Natuurlijk moet een dichter talent hebben, maar de dichter moet zijn talent ontwikkelen door studie, oefening en vlijt, vinden zij. De leden bespreken en bekritisieren binnen de genootschappen elkaars gedichten, met als doel een perfect eindresultaat. Latere lezers zijn echter vaak niet zo enthousiast over de literatuur uit de dichtgenootschappen.

dichtgenootschap

Als je een psalmboekje met de berijming van 1773 doorbladert, zie je dat een aantal psalmen gemaakt is door een dichtgenootschap met de naam 'Laus Deo, Salus Populo' (Eer aan God, heil voor het volk). Een van de leden van dat genootschap was de dichteres Lucretia Wilhelmina van Merken. Zij berijmde bijvoorbeeld Psalm 42. Wanneer je dus *'t Hijgend hert, der jacht ontkomen* aanheft, zing je een vers dat uit een dichtgenootschap afkomstig is.

"In 1669 richten enkele intellectuelen in Amsterdam het eerste dichtgenootschap op."

3.2 Pieter Langendijk, *Het wederzijds huwelijksbedrog*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

blijspel of komedie	toneelstuk met een vermakelijk karakter, meestal met een happy ending
Frans-classicisme	literaire stroming die zich baseert op regels voor het toneel die zijn ontleend aan Franse schrijvers
waarschijnlijkheid	toneelregel dat het gedrag van de personages in overeenstemming moet zijn met hun maatschappelijke positie en met hun karakter
drie eenheden	(eenheid van tijd, plaats en handeling) regel dat een toneelstuk zich binnen 24 uur moet afspelen, op één plaats, waarbij er niet meer dan één handeling centraal mag staan

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van het verhaal van *Het wederzijds huwelijksbedrog* is;
- wat de belangrijkste feiten uit het leven van Pieter Langendijk zijn;
- wat de kenmerken van Langendijks taalgebruik zijn;
- hoe *Het wederzijds huwelijksbedrog* aansluit bij de regels van het Frans-classicisme;
- welk doel Langendijk met zijn blijspel heeft.

Introductie: schone schijn

Mensen die graag een relatie willen, zoeken soms op internet naar een partner. Op een datingsite hopen ze iemand te treffen die aan hun verwachtingen voldoet. Natuurlijk probeert iedereen zich op zo'n site op zijn voordeligst te presenteren. Er lijken alleen maar knappe mensen met positieve karaktereigenschappen te zijn. Als de internetdate op een echte ontmoeting uitloopt, valt de werkelijkheid wel eens tegen.

Mensen doen zich graag mooier voor dan ze zijn. In 1714 verschijnt *Het wederzijds huwelijksbedrog* van Pieter Langendijk, een toneelstuk dat laat zien dat dit nooit anders is geweest. *Het wederzijds huwelijksbedrog* is een **blijspel**, waarin de hoofdpersonen zich vooral veel rijker voordoen dan ze in werkelijkheid zijn. Deze **komedie** is een humoristisch stuk, maar Langendijk heeft ermee als doel om de zeden te verbeteren.

blijspel

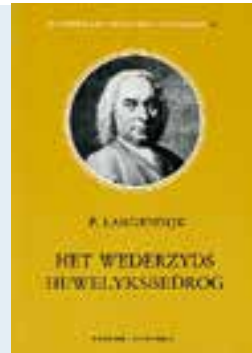
komedie

Het wederzijds huwelijksbedrog

Lodewijk, een vroegere officier in het leger, is na veel tegenspoed straatarm in Utrecht aangekomen. Hij verkeert in het gezelschap van Jan, een verlopen soldaat, die hem helpt om met oneerlijk kaartspel aan de kost te komen. Als Lodewijk op de Maliebaan de mooie Charlotte Adelpoort heeft gezien, denkt hij dat ze steenrijk is. Door een huwelijk met haar zou hij zijn schulden te boven kunnen komen. Zij is echter even arm en ook zij ziet de oplossing van haar geldproblemen in een rijk huwelijk. Daarom heeft ze rondverteld dat ze van een oom een groot kapitaal heeft geërfd.

Lodewijk geeft zich uit voor een edelman uit Polen, de graaf van Habislouw, en zijn knecht Jan speelt voor baron van Schraalenstein. Omdat het bij een gewoon huwelijk zou uitkomen hoe berooid de familie van Charlotte is, stelt de moeder van Charlotte voor dat Charlotte zich laat schaken (ontvoeren). Dan hoeft er geen bruidsschat te worden betaald en geen feest te worden gegeven. Charlotte schrijft een briefje, waarin ze Lodewijk meedeelt dat haar moeder tegen het huwelijk is. Haar dienstmeid brengt hem die brief en geeft hem het advies: *Heer graaf, je moet haar schaken*. Natuurlijk wil Lodewijk niets liever.

Maar dan komt – net op tijd – Charlottes broer Karel met zijn jonge vrouw Sofie in Utrecht aan. Hij herkent in de 'baron' zijn gedeserteerde oppasser Jan. Een half jaar geleden is die er met het paard van zijn heer vandoor gegaan. Nu volgt ook al gauw de ontmaskering van Lodewijk. Uiteindelijk blijkt ook Karel niet helemaal eerlijk te zijn geweest. Ze zijn dus allemaal bedriegers, en daarom heeft niemand het recht de anderen iets kwalijk te nemen. Het stuk eindigt daardoor toch niet in mineur.

Naam: Pieter Langendijk
(Haarlem 1683 – Haarlem 1756)

Belangrijke titels:

*Don Quichot op de bruiloft van
Kamacho* (1711)
Het wederzijds huwelijksbedrog (1714)
Xantippe (1856)

Opmerkelijk:

Laat zich als doopsgezind christen pas op zijn sterfbed dopen.

PASPOORT: PIETER LANGENDIJK

Pieter Langendijk

Het is eigenlijk heel wonderlijk dat Pieter Langendijk zulke vrolijke blijspelen en kluchten heeft kunnen schrijven. Zijn leven verloopt namelijk niet zo heel prettig. Hij verliest al op jonge leeftijd zijn vader, zijn moeder verkwist veel geld. Tot zijn 44e jaar verzorgt hij zijn moeder. Daarna trouwt hij, maar zijn huwelijk lijkt niet heel gelukkig te zijn geweest. Zijn vrouw is verkwistend en ziekelijk. Zelf is hij een zachtaardige en vredelievende man.

Na de dood van zijn vrouw gaat Langendijk werken aan het beschrijven van de stadsgeschiedenis van Haarlem. De burgemeesters van Haarlem besluiten dat hij in het Proveniershuis, een soort verzorgingshuis, mag wonen, waar hij voor de rest van zijn leven gratis kost en inwoning heeft. Als Langendijk sterft, is de geschiedenis waaraan hij schrijft, nog niet voltooid.

Pieter Langendijk is de beste Nederlandse blijspeldichter van zijn eeuw geworden. Vooral vanwege de humor en de verrassende wendingen is men de stukken van Langendijk blijven waarderen én opvoeren.

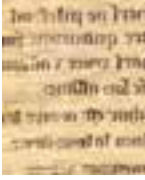
De taal van het stuk

Pieter Langendijk weet zijn personages heel goed te typeren. Hij kiest voor een natuurlijk taalgebruik, dat past bij hun stand. Om dicht bij de werkelijkheid te blijven, zijn de dialogen heel levendig. Langendijk vindt het wel belangrijk dat de taal fatsoenlijk blijft. Hij zet zich af tegen de schrijvers van kluchten die platte taal gebruiken om het publiek te vermaken.

In het volgende fragment is 'Baron' Jan verliefd op Klaar, de meid van Charlotte en haar moeder. Ze hebben een onderonsje. Beiden zijn volkse types (al denkt Klaar dat Jan baron is) en dat merk je aan hun directe taal en gedrag.

“Pieter Langendijk is de beste Nederlandse blijspeldichter van zijn eeuw geworden.”

(...) JAN *Nee, ik ben verliefd op jou.
Ik wou wel, dat je mij een zoentje geven wou.*
Hij zoent Klaar.
KLAAR *Nou, nou, het is zo wel, is dat een mens ook drukken!*
Ei foei! schei uit, Baron; niet meer, hoe zal het lukken?
Ga liever naar 't zalet (salon) en zoen daar jous gelijk.
JAN *Och! och! Me dunkt, dat ik van liefde schier bezwijk.*
KLAAR *Ei, ei, 't is lang genoeg, je zijt een harde zoender,
Je hebt een baard zo scherp gelijk een platte boender,
Mijn wang is al aan bloed.* JAN *'t Komt dat ik je bemin.
Ik heb jou liever als de grootste koningin.*
KLAAR *Ik kan 't wel denken.* JAN *Meid, ik wil het je wel zweren.*
KLAAR *'t Is lang genoeg, mijn heer, met mij de gek te scheren:
't is gans onnodig.* JAN *'k Zeg nog eens, dat ik het meen.
Ik heb jou al bemind toen jij mij eerst verscheen.
Zie daar: dit goudstuk meen ik jou op trouw te geven;
Wij zellen met malkeer in Polen heerlijk leven.*

Volgens de regels?

In Frankrijk ontwikkelt zich in de tijd van de verlichting een cultuur van verfijnde beschaving. Dat is niet alleen te zien in de mode, met zwierige, kleurige kostuums en japonnen en kunstige pruiken, maar ook op het gebied van de kunsten. Er worden allerlei theorieën met bijbehorende regels opgesteld. Toonaangevende kunstenaars stellen de regels op, bewonderaars volgen die na. Deze Franse ideeën worden in de achttiende eeuw het grote voorbeeld voor de Nederlandse auteurs. Vooral het kunstgenootschap *Nil Volentibus Arduum* draagt de nieuwe voorschriften uit. De regels van het **Frans-classicisme** gaan bepalen hoe bijvoorbeeld een toneelspel geschreven moet worden.

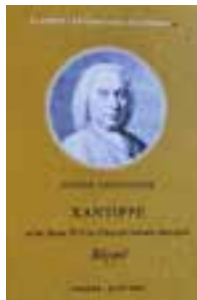
Een belangrijke regel is die van de **waarschijnlijkheid**: het gedrag van de personages moet in overeenstemming zijn met hun rang en stand, maar ook met hun karakter. Een ander voorschrift is dat van de **drie eenheden**: het stuk moet zich binnen 24 uur afspelen, op één plaats, en er mag maar één handeling centraal staan. In de dialoog van Jan en Klaar is al te zien dat Langendijk zich houdt aan de eerste eis: Jan en Klaar praten zoals bij hun afkomst past, al doet Jan of hij echt baron is. Ook de eenheden van tijd en plaats zijn gerespecteerd: *Het wederzijds huwelijksbedrog* speelt zich op een beperkte locatie in Utrecht af, binnen het bestek van een dag. Qua handeling wijkt Langendijk wel van de regels af: niet alleen Lodewijk en Charlotte hebben huwelijkswensen, maar ook Jan en Klaar. Er is dus een dubbele intrige. Dat laat meteen zien dat toneelschrijvers in de achttiende eeuw zich niet slaafs aan de regels van het Frans-classicisme houden.

Frans-classicisme

waarschijnlijkheid
drie eenheden

Moraal

Het wederzijds huwelijksbedrog is geen stuk van eigen vinding. De stof ontleent Langendijk aan een Nederlandse schelmenroman, de *Vermakelijke vrijage van de kale Utrechtse edelman en de niet-hebbende Gelderse juffer, met de Overijsselse broodzoekende kamenier en de arme Franse lakei*, die in 1698 verschenen is. Langendijk maakt er echter een heel eigen verhaal van. In de roman trouwen de twee die eigenlijk niets bezitten, en na het huwelijk gaat het steeds slechter met het stel. Ze ondervinden de gevolgen van het bedrog. Langendijk werkt volgens de regels

langzaam naar een climax toe. In de ontknoping voorkomt hij echter dat het werkelijk tot een huwelijk komt.

Langendijk heeft de Franse blijspel-dichter Molière als voorbeeld. Van hem leert hij een bepaalde ondeugd zo uit te beelden, dat die bespottelijk wordt. Het doel van *Het wederzijds huwelijksbedrog* is om de zeden te verbeteren.

Zelf schrijft Langendijk hierover in de

Voorrede van het stuk: *Lees en aanschouw het tot lering en verfoeiing van een gebrek, dat al te veel bij onze landaard is ingekropen, namelijk kaal en groots te zijn (arm te zijn maar rijk willen lijken), en het laatste door bedrog staande te houden.* Het is natuurlijk de vraag of het publiek *Het wederzijds huwelijksbedrog* toch niet vooral heeft gewaardeerd vanwege de amusementswaarde van het stuk.

“Het doel van *Het wederzijds huwelijksbedrog* is om de zeden te verbeteren.”

3.3 Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

spectatoriaal geschrift	achttiende-eeuws tijdschrift waarin eigentijdse onderwerpen van commentaar worden voorzien
essay	verhandeling waarin de auteur zijn persoonlijke visie geeft op een bepaald onderwerp
vertoog	synoniem van essay; hier vooral: proza dat niet-fictioneel is
moralist	schrijver over de zeden, over morele onderwerpen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke soorten tijdschriften in de achttiende eeuw verschijnen;
- waar het woord 'spectator' voor staat;
- welk karakter *De Hollandsche Spectator* heeft;
- welke opvattingen Van Effen uitdraagt;
- wat de belangrijkste feiten uit het leven van Van Effen zijn;
- hoe Van Effen denkt over fictie en non-fictie;
- welke strekking *Kobus en Agnietje* heeft;
- hoe de spectatoriale tijdschriften aan hun einde komen.

Introductie: komt-ie er al aan?

Er schijnen nogal wat gezinnen te zijn waar de brievenbus op donderdag gretig wordt opengemaakt: dan wordt immers de *Donald Duck* bezorgd – en wie het eerst komt, het eerst maalt. Zo was het in 1734 ook al, maar dan met een ander tijdschrift: *De Hollandsche Spectator*. “De kranten werden achter de bank geworpen, zo haast de *Spectator* kwam. Men zag me maandags en vrijdags altoos op de stoep of voor het venster, om de jongen van Monsieur Uijtwerf [die het blad bezorgde] af te wachten”, schreef een lezer. *De Hollandsche Spectator* werd aan huis bezorgd, werd verkocht in de boekwinkels en lag op de leestafels van koffiehuisen en sociëteiten. Wat was het voor tijdschrift en waardoor werd het zo populair?

Spectatoriale geschriften

Schrijvers in de tijd van de verlichting willen zo veel mogelijk verlichte ideeën uitdragen om daardoor hun landgenoten te beschaven. Maar hoe bereik je als auteur een groot publiek? Het antwoord is: door een tijdschrift te beginnen. Er zijn in de achttiende eeuw verschillende soorten tijdschriften: gewone nieuwsbladen, maar ook geleerdentijdschriften, waarin nieuwe wetenschappelijke boeken worden samengevat. Verder zijn satirische tijdschriften populair; daarin wordt flink de spot gedreven met gebeurtenissen en personen, vaak naar aanleiding van verzonden nieuwsberichten.

spectatoriaal geschrift

Heel populair worden de **spectatoriale geschriften**. Dit soort bladen verschijnt voor het eerst in Engeland. In het begin van de achttiende eeuw beginnen Richard Steele en Joseph Addison met *The Spectator*. *The Spectator* wordt geschreven vanuit het gezichtspunt van een Engelse landedelman, die Londen als een soort toerist gaat bekijken. Hij is dus ‘spectator’, toeschouwer en waarnemer – vandaar de titel van het tijdschrift.

Het succes van *The Spectator* is zo groot, dat het tijdschrift zich verspreidt over het vasteland van Europa. Al spoedig verschijnen er in Frankrijk en in Nederland soortgelijke bladen.

De Nederlandse schrijver Justus van Effen schrijft aanvankelijk in het Frans. Die taal is in die tijd een wereldtaal. Van Effen denkt dat hij zo een groot publiek zal bereiken. Later merkt hij dat het toch beter werkt om in het Nederlands te schrijven. Zo ontstaat *De Hollandsche Spectator*. Door de keuze voor het Nederlands draagt Van Effen bij aan de emancipatie van de landstaal.

“*The Spectator* wordt geschreven vanuit het gezichtspunt van een Engelse landedelman, die Londen als een soort toerist gaat bekijken.”

Hoe functioneert *De Hollandsche Spectator*?

De Hollandsche Spectator verschijnt eerst één, later twee keer per week. Elke aflevering bevat acht pagina's in octavoformaat, te vergelijken met twee in elkaar gevouwen A4'tjes in onze tijd. Iedere aflevering bevat een of meer **essays** over brandende kwesties uit die tijd.

essay

Met het woord 'spectator' is iets bijzonders aan de hand. *De Hollandsche Spectator* is niet alleen de titel van het tijdschrift, maar ook de aanduiding voor de persoon die zorgt voor de inhoud. De spectator is dus een tijdschrift én een man. Lezers die hem een brief schrijven, noemen hem in de aanhef van hun epistel dan ook: 'Geachte heer Spectator'.

De spectator stelt zich voor als een vrijgezel van middelbare leeftijd. Hij heeft veel gereisd en dus veel gezien. Hij is een ontwikkeld man, die goede raad wil geven over allerlei zaken uit het dagelijks leven. Hij blijft anoniem; de lezers weten niet wie 'de heer Spectator' is. Zijn taalgebruik is vaak eenvoudig. Het lijkt erop dat hij op een gezellige toon

wil babbelen over van alles en nog wat. Vaak stuurt hij aan op een discussie met zijn lezers over allerlei godsdienstige en ethische kwesties. Hij vraagt hun te reageren met ingezonden brieven en die komen ook. In volgende afleveringen beantwoordt hij ze dan. Op die manier kan hij een vertrouwelijk gesprek met zijn lezers voeren.

In werkelijkheid is het overgrote deel van de brieven afkomstig van de schrijver zelf. In de achttiende eeuw moet de briefport betaald worden door de ontvanger. Financieel gezien zouden grote aantallen brieven daarom een ramp geweest zijn voor het tijdschrift. Behalve in essays en brieven draagt de schrijver zijn ideeën soms ook uit in de vorm van een verhaal of een gedicht, maar Van Effen deelt zelf mee dat de vorm van het pure **vertoog** zijn voorkeur heeft.

vertoog

Een groot succes

Het tijdschrift van Van Effen wordt erg populair. Door *De Hollandsche Spectator* wordt Van Effen de morele leidsman van de Hollandse natie. Je zou hem kunnen vergelijken met een invloedrijke columnist in de huidige tijd. Van Effen probeert altijd een wijze, gematigd-christelijke middenkoers aan te houden. Over de

Naam: Justus van Effen
(Utrecht 1684 – 's Hertogenbosch 1735)

Belangrijke titels:

Le Misanthrope (Franstalig spectatoriaal tijdschrift) (1711-1712)

De Hollandsche Spectator (1731)

Opmerkelijk:

Is vertaler van Robinson Crusoe van Daniel Defoe (uit het Engels naar het Frans!).

PASPOORT: JUSTUS VAN EFFEN

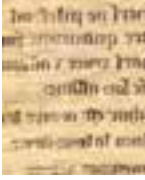
godsdienst schrijft hij bijvoorbeeld dat atheïsten verwerpelijke lieden zijn, maar aan de andere kant heeft hij het ook niet op orthodoxe scherpslijpers zoals de 'fijnen'. Over de opvoeding: je moet niet te toegeeflijk zijn voor je kinderen, maar het is ook niet goed om alleen te verbieden en te straffen. Voor huisvrouwen is een al te grote schoonmaakwoede verkeerd, maar het moet in huis ook geen rommeltje worden.

De Hollandsche Spectator blijkt een groot succes te zijn. Er zijn tweeduizend personen op het tijdschrift geabonneerd, een aantal dat voor die tijd heel hoog is. Steeds als er dertig afleveringen van *De Hollandsche Spectator* uitgekomen zijn, worden die door een uitgever gebundeld en verschijnen ze in boekvorm. De uitgave van het tijdschrift heeft geduurd van 1731 tot enkele maanden voor de dood van de schrijver in 1735. Er zijn dan 360 afleveringen verschenen, met in totaal 2880 bladzijden.

Justus van Effen

Justus van Effen groeit op in een Utrechts officiersgezin. Zijn vader vindt het belangrijk dat zijn zoon een goede intellectuele opvoeding krijgt. Justus is ambitieus en volgt een opleiding tot jurist aan de universiteit. Helaas moet hij de studie al vroeg afbreken, als zijn vader overlijdt. Hij moet dan een bijdrage leveren aan het onderhoud van het gezin en solliciteert daarom naar de functie van gouverneur privéleeraar, bij een adellijke familie. Zulk werk houdt in dat hij gaat inwonen bij het gezin waarvan hij de kinderen onderwijst. Dat levert meestal een wat wonderlijke, eenzame positie op: de gouverneur hoort niet bij het overige huispersoneel, maar hij maakt ook niet echt deel uit van de familie.

Van Effen is gouverneur geweest bij verschillende adellijke families. Soms vragen zijn werkgevers hem om deel uit te maken van een gezantschap: een gezelschap dat een soort staatsbezoek aflegt bij een buitenlands vorstenhuis. Zo bezoekt hij enkele malen Engeland en komt hij ook in Zweden en Duitsland.

Fictie

Van Effen is niet zo gesteld op fictie. Toch zijn het juist de verhalen uit *De Hollandsche Spectator* die tot op de dag van vandaag bij het publiek bekend zijn gebleven. Een daarvan is *Kobus en Agnietje*. Het verhaal lijkt een realistisch tafereeltje te schetsen, maar het gaat de **moralist** Van Effen om de boodschap: ook mensen uit een lagere stand zijn mensen! Een brieveschrijver vertelt aan de heer Spectator dat hij zich eerst niet kon voorstellen hoe mensen zonder ontwikkeling elkaar de liefde kunnen verklaren. Hij is echter tot de ontdekking gekomen dat ook gewone burgermensen ware liefde kunnen voelen en uiten. Hun gedrag en conversatie worden er zelfs beter door. Het verhaal van Kobus en Agnietje illustreert dat.

moralist

De verteller ziet Agnietje, ongeveer achttien jaar oud, op een avond voor de deur van haar huis staan, waarschijnlijk om te wachten op haar moeder. Dan komt Kobus langs, met de vraag of hij zijn pijp mag aansteken; Agnietje heeft namelijk een stoofje met gloeiende kolen bij zich. Als Agnietje zegt dat ze Kobus regelmatig voorbij ziet lopen, ontstaat er een gesprek:

Dat is geen wonder zeker, hervatte de vrijer [Kobus], och ik ben hier meer als honderd maal voorbij gekomen, maar ik heb je nooit durven aanspreken; 't was of ik de koorts op 't lijf kreeg, als ik maar een voet naar je toe wou zetten. Maar ik heb evenwel nou men stoute schoenen aangetrokken; hoor het hoogste woord moet 'er uit. Zonder dat kan ik toch nacht noch dag, om jouwentwil niet rusten, en ik wil hopen, mijn lieve kind, dat je 't me ten beste zult houden, en niet kwaad 'er om tegen me worden, want hoe kan ik het helpen dat ik je zo lief heb, en dat kan immers jou 't minste kwaad niet doen ...

Ei, hoort die malle jongen eens aan, sprak Agnietje hier op, wat kan hij zoet keuzelen (babbelen), zou me niet denken, dat hij 't meende? Kom, kom, jij vrijer, dat pijp aansteken duurt me wat te lang, je hebt de rechte niet voor, vriendje, dat verzekeer ik je. Had ik geweten, dat je hier kwam om de gek wat met me te steken, je zou men test (vuur) niet gehad hebben; kom, lustig jij vrindje, geef jij de test maar gauw weer over, en marcheer maar af naar andere meisjes die zo gek zijn, dat ze aan zulke praatjes geloof slaan.

[Kobus:] *Ik de gek met jou steken? Ik de gek met jou steken? Zie, als ik zulke woorden van je hoor, dan is 't of er een mes deur men hart gaat. Och, mijn Engel, och mijn hartje lief, geloof dat van mij niet, daar is geen ziertje valsheid in men hele hart van onder tot boven; dat zal de hele wereld van me moeten getuigen, mijn alderliefste bekje.*

[Agnietje:] *Kom, kom, talm maar niet, geef me maar aanstonds men test weerom; ik moet in huis gaan; en daarbij, ik heet geen bekje, geen hartje, geen Engeltje, en ik wil niet dat je me die malle namen langer geeft; Agnietje ben ik gedoopt, en zo moet je me noemen als je me wat te zeggen hebt.*

Eind goed, al goed: het verhaal eindigt na enkele verwickelingen met het huwelijk van de twee hoofdpersonen.

Het einde van de spectators

Eén onderwerp vermijdt Van Effen zorgvuldig: de politiek. Als het daarover gaat, raken de gemoederen gemakkelijk verhit en ontstaan er vervelende discussies. Dat zou niet stroken met de gemoedelijke toon die bij de spectatoriale tijdschriften past. In de tweede helft van de achttiende eeuw, en vooral na de Franse Revolutie in 1789, begint het publiek zich te interesseren voor politieke kwesties. Dan gaat het bergafwaarts met de spectatoriale geschriften. Rond 1800 sterft het genre uit.

“Eén onderwerp vermijdt Van Effen zorgvuldig: de politiek.”

3.4 Betje Wolff,

De menuet en de domineespruik

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

polemiek	heftige pennenstrijd, waarbij auteurs vaak gebruikmaken van satirische elementen
speaking name	naam van een personage waardoor zijn karakter wordt uitgedrukt

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van het verhaal van *De menuet en de domineespruik* is;
- waarom *De menuet en de domineespruik* een satire is;
- wat de aanleiding tot het schrijven van *De menuet en de domineespruik* is;
- wat de bedoeling van *De menuet en de domineespruik* is;
- wat de belangrijkste feiten uit het leven van Betje Wolff zijn;
- welk soort boek *Sara Burgerhart* is.

Introductie: satire met de pen

Bij geschiedenis heb je vast wel eens een spotprent bekeken. Vaak worden er politici op afgebeeld. Ze staan er meestal niet op hun voordeligst op. Als ze bijvoorbeeld een opvallende neus hebben, wordt die in een spotprent nóg een stuk groter. Door de werkelijkheid te vertekenen, ontstaat natuurlijk een komisch effect. Maar de tekenaar wil meer dan grappig zijn; hij wil tegelijkertijd een misstand aan de kaak stellen.

Een spotprent is een vorm van satire, waarin op een humoristische manier iets wordt bekritiseerd. Niet alleen tekeningen, ook literaire werken kunnen satirisch zijn. In *De menuet en de domineespruik* (1772) van Betje Wolff zijn dominees het doelwit. Waarom verdienen zij volgens Wolff kritiek?

De menuet en de domineespruik

De respectabele heer Eerriek laat zijn dochter Clorimeen met Damon in het huwelijk treden. Eerriek geeft een prachtig bruiloftsfeest. Een orkestje zet een menuet in en even later is het gezelschap aan het dansen. Na enig aandringen waagt ook Eerriek een dansje.

Enkele predikanten hebben zich hieraan gestoord en besluiten de kwestie voor de kerkenraad te brengen. Eerriek is namelijk ouderling. Volgens de regels uit een oud boek over kerkrecht zal Eerriek ontzet worden uit zijn ambt en mag hij niet meer deelnemen aan het Heilig Avondmaal.

Enkele predikanten komen dat bij hem thuis meedelen. Maar Eerriek heeft hun ook nog iets te melden. Zijn zoon Tirsis heeft voor hem een kopie gemaakt van een passage uit hetzelfde kerkelijk rechtboek over... pruiken. Volgens hetzelfde wetboek mag een dominee helemaal geen pruik dragen! Als hij kaal is, moet hij maar een kalotje (plat mutsje) opzetten. Wil hij zijn pruik ophouden, dan kan hij zijn predikantschap vergeten. Als Eerriek dus gecensureerd moet worden, dan de pruikdragende dominees evenzeer.

Eerriek roept uit:

*Smijt af uw pruiken, dekt uw ezelsooren met
Kalotten, of ik zal U hier wel ras toe dwingen;
Gij meende naar uw zin met mij dus om te springen?
De wet was 't die 't gebod? Wel, volgt die eigen wet!
(..)*

*Maar ik zal uw ban (banvloek) ook tegen u gebruiken,
Indien gijlieden uw almachtig grote pruiken
Niet wisselt tegen een eenvoudige kalot.
'k Zal zorgen, zéér eerwaarde en zéér geleerde heren,*

*Dat geen van u met die heilige wetten spot;
Durft ge om één menuet mij hier wel censureren,
Goed, maar gij zult met mij ook delen in dat lot.*

De bepruikte dominees (Wolff noemt hen spottend ‘pausen’) druipen geschrokken af. Even later komt Tirsis thuis. Met luid gelach van Eerrijk en Tirsis eindigt het verhaal.

Betje Wolff

Als *De menuet en de domineespruik* in 1772 verschijnt, is Elizabeth Bekker al dertien jaar getrouwd met de ruim dertig jaar oudere dominee Wolff.

Hoewel Betje opgroeit in een degelijk gereformeerd gezin in Vlissingen dat tot de ge-goede burgerij behoort, krijgt ze een verlichte opvoeding. Daarbij hoort ook het lezen van filosofische boeken en het onderhouden van een uitgebreide correspondentie met geleerde vrienden door het hele land.

Betje beschikt over een goed verstand en een levendige geest. Ze laat graag merken dat ze veel leest en van veel zaken op de hoogte is. Dat brengt haar soms in botsing met orthodoxe gelovigen, ook uit haar eigen familie.

Op haar zeventiende raakt ze smoorverliefd op Matthijs Gargon, een berooide militair. Ze laat zich door hem schaken, om op die manier haar bekrompen milieu te ontvluchten. Ze krijgt echter spijt en is na enkele dagen weer thuis. Het voorval geeft aanleiding tot veel roddel in Vlissingen, en de kans op een eervol huwelijk in die stad is nu wel verkeken. Dan komt dominee Wolff in haar leven. Vol overgave stort Betje zich na haar huwelijk op het literaire leven. Ze blinkt vooral uit in **polemiek**. De strijd met de pen ligt haar heel goed. Dat blijkt wel uit *De menuet en de domineespruik*. Als ze daarna nog enkele van dat soort werken schrijft, krijgt ze een vermanende brief van een zekere Aagje Deken uit Amsterdam, omdat die bezorgd is over haar zielenheil. Er ontstaat een uitgebreide correspondentie, en Wolff en Deken worden vriendinnen.

Als dominee Wolff sterft, gaan de dames samenwonen. Samen schrijven ze. Hun beroemdste boek is *Sara Burgerhart* (1782), een roman in brieven. Omdat de daden van de personages verklaarbaar zijn uit hun karakter, wordt dit boek wel als

polemiek

Naam: Elizabeth Wolff-Bekker
(Vlissingen 1738 – Den Haag 1804)

Belangrijke titels:

De menuet en de domineespruik (1772)
Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart (1782)
Historie van den heer Willem Leevend (1784-1785)

Opmerkelijk:

Vormt een hecht schrijversduo met Aagje Deken (1741-1804).

PASPOORT: ELIZABETH WOLFF-BEKKER

de eerste Nederlandse psychologische roman beschouwd. Graag werken de auteurs in hun tuinhuisje in Beverwijk. Ze worden zo beroemd dat allerlei mensen hen als een bezienswaardigheid komen bekijken. In november 1804 sterft Betje. Aagje volgt haar na negen dagen.

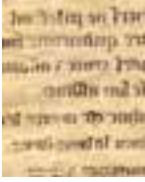
De aanleiding voor de satire

Hoewel de inhoud voor het grootste deel verzonnen heeft, is een concrete gebeurtenis in Groningen de aanleiding geweest om *De menuet en de domineespruik* te schrijven. Een correspondentievriend schrijft haar over het voorval. Het betreft een ouderling, bij wie het op de bruiloft van zijn dochter vrolijk is toegestaan. Een viertal predikanten heeft zich eraan gestoord en weet te bereiken dat de kerkenraad zich ermee gaat bemoeien. Betje dikt deze gebeurtenis aan en laat in haar verhaal de ouderling een menuet dansen.

Wolff giet haar verhaal in de vorm van een satire. Daarin moet de tegenstelling positief – negatief duidelijk tot uiting komen. Dit bereikt ze door in het begin van het verhaal de feestelijkheden rond de bruiloft heel positief uit te beelden. Ook de namen van de personen zijn heel idyllisch: Clorimeen, Dorinde en Tirsis. Dit soort namen komt voor in de zoge-

Het tuinhuisje in Beverwijk.

“Wolff giet haar verhaal in de vorm van een satire.”

naamde herdersspelen, die zich afspelen op het platteland, waar aardige herders en lieve herderinnetjes zich met elkaar vermaken.

Het middendeel is uiterst negatief over predikanten, die namen toebedeeld krijgen als Valseschijn, Dweepziek en Drijfdoor. De vrouw van dominee Endéémaar heet zelfs Kwezelia.

Het einde van het verhaal is dan weer positief door het wijze optreden van de heer Eerrijk, wiens naam in dit verband heel toepasselijk is. Betje geeft veel van haar personages dus een **speaking name**.

speaking name

Betje Wolff wil met *De menuet en de domineespraak* op een grappige manier de ‘tirannie’ van de orthodoxe dominees aan de kaak stellen. Dat doet ze door de feiten flink aan te dikken. Het boek met de oude kerkelijke wetten heeft de schrijfster verzonnen. De groep rond Eerrijk is beschaafd, verlicht, redelijk en tolerant. Voor de predikanten geldt natuurlijk het tegenovergestelde: ze zijn heerszuchtig, achterbaks, kleinzielig, lomp. Ze vallen over een kleinigheid als een menuetje dansen, maar eigenlijk zijn ze gewoon beledigd dat ze niet door Eerrijk op de bruiloft uitgenodigd zijn. Nee, ze zijn niet zo verlicht als Betje wel zou willen:

Want, als 't je blijft, gij moogt geen haar met hen verschelen (verschillen).

Och neen, dat willen zij niet velen (verdragen).

Zij zijn onfeilbaar. Stem maar blind'lings alles toe,

O, dan zijt gij rechtzinnig – 'k weet niet hoe!

3.5 Hieronymus van Alphen, *Kleine gedichten voor kinderen*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

kinderliteratuur	literatuur voor kinderen
aanschouwelijk onderwijs	onderwijs waarbij de leerling te zien krijgt waarover het gaat

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe de ontstaansgeschiedenis van de *Kleine gedichten* verliep;
- wat de belangrijkste feiten uit het leven van Hieronymus van Alphen zijn;
- welke ideeën over de opvoeding Van Alphen had;
- welke twee doelen een verlichte opvoeding had;
- wat het nieuwe is aan de *Kleine gedichten*;
- hoe de vorm en inhoud van de *Kleine gedichten* te typeren zijn.

Introductie: 'k Wou zo graag verstandig wezen

De eenzaamheid

*Denk niet, lieve speelgenoten!
Dat de tijd mij heeft verdrotten,
Toen ik gisteren zat alleen.
Die vermaak heeft in het lezen,
Hoeft geen eenzaamheid te vrezen.
Maar is altoos wel te vreên.*

*Vader zegt, dat brave mensen
Dikwijls naar die uurtjes wenssen;
Dikwijls naar hun kamer gaan,
Om in oude en nieuwe boeken
Wijze lessen op te zoeken:
En dat staat mij wonder aan.*

*'k Wou zo graag verstandig wezen,
En ik worde ook graag geprezen,
'k Zeg, zo als het bij mij leit:
Dient er dan, om veel te weten,
Menig uurtje nog gelezen,
Welkom! welkom! eenzaamheid!*

Het gedicht 'De eenzaamheid' staat in de *Kleine gedichten voor kinderen*, een bundeltje met kinderversjes uit de achttiende eeuw. De Utrechtse advocaat Hieronymus van Alphen schrijft het omstreeks 1780 voor zijn jonge kinderen. Hij wil ze een goed voorbeeld voorhouden: een kind dat graag wijs wil worden en daarom graag leest. De inhoud van het gedicht komt op ons heel braaf over, maar in die tijd is het een modern versje. Het nieuwe erin is dat het gedichtje geschreven is voor een kind en dat de dichter ook geprobeerd heeft om aan te sluiten bij het begripsvermogen van een kind. Typisch een versje uit de tijd van de verlichting.

Proeve van kleine gedichten voor kinderen

In 1778 verschijnt in Utrecht een klein boekje met 24 kindergedichtjes. De bladzijden hebben ongeveer het formaat van een half A4'tje. De schrijver ervan is heel bescheiden. Het eerste woord van de titel is daarom 'Proeve', probeersel. Ook is zijn naam niet op de titelpagina vermeld, en in het Voorbericht merkt hij op dat hij

Naam: Hieronymus van Alphen
(Gouda 1746 – Den Haag 1803)

Belangrijke titels:

Klaagzang (naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw) (1775)

Kleine gedichten voor kinderen (1778)

De ware Volksverlichting (1793)

Opmerkelijk:

Oranjegezind; legt daarom in 1795 zijn hoge overheidsfunctie binnen de Republiek neer.

PASPOORT: HIERONYMUS VAN ALPHEN

met deze gedichtjes weinig roem zal behalen. Maar dat is ook niet de bedoeling. Hij is zelf vader van drie zoontjes en wil andere ouders van dienst zijn. Het bundeltje blijkt een groot succes te zijn. Al in hetzelfde jaar komt er een *vervolg* met 22 gedichten, nu met de naam van de schrijver, Hieronymus van Alphen, op de titelpagina. Die had in beide boekjes graag illustraties gezien, maar de uitgever vond dat een te groot financieel risico. Een andere uitgever geeft de plaatjes los uit. Geïnteresseerde kopers kunnen de illustraties in setjes aanschaffen en die daarna door een boekbinder aan de boekjes laten toevoegen. In die tijd koopt men een boek namelijk niet kant-en-klaar. Het wordt aangeschaft bij een boekhandelaar. Vervolgens laat men het bij een boekbinder afwerken. De gedichtenbundeltjes verkopen zo goed, dat de ene herdruk na de andere verschijnt. In 1782 komt nog een tweede *Vervolg* uit, nu met de illustraties in het bundeltje zelf. Na dit jaar schrijft Van Alphen geen gedichtjes voor kinderen meer. Hij is door zijn kindergedichten inmiddels een beroemd man geworden.

Hieronymus van Alphen, verlicht opvoeder

Tot het verschijnen van het eerste bundeltje heeft Van Alphen niet veel geluk gekend; maatschappelijk niet en privé niet. Als jurist kan hij geen werk vinden en zijn vrouw overlijdt in het kraambed, als in 1775 hun derde zoontje geboren wordt. De weduwnaar besluit de opvoeding van de drie jongetjes zelf ter hand te nemen en die niet over te laten aan een gouverneur, want daarvoor vindt hij opvoeden veel te belangrijk.

Verlichte pedagogen uit het buitenland hebben hun ideeën over de pedagogiek opgeschreven en Van Alphen beschouwt hen als zijn voorbeeld. Zo is het kind volgens de Engelse filosoof John Locke een *tabula rasa*: een onbeschreven blad, dat door de opvoeding ingevuld wordt. Het kan dus nog alle kanten op met het kind. Locke gelooft dan ook niet dat een kind zondig ter wereld komt en dat opvoeders vooral de verkeerde neigingen van het kind moeten intomen. Een ander idee van

Locke is dat een kind vooral spelend leert. Bij Van Alphen zegt een kind dan ook: *Mijn spelen is leren, mijn leren is spelen. En waarom zou mij dan het leren vervelen?* Verder moet er in de opvoeding niet alleen gestraft worden, maar ook beloond. Van opvoedkunde hangt zowel het geluk van het individu als de welvaart in de maatschappij af. Door een goede opvoeding is het karakter van de mens te vormen, maar ook de samenleving. Het opvoedingsideaal van die tijd is: een maatschappij met redelijke en deugdzame burgers. In de bundel van Van Alphen zie je dan ook dat vaderlandsliefde een belangrijk thema is. Na 1782 heeft Van Alphen het maatschappelijk beter: hij heeft inmiddels een baan aan het Utrechtse gerechtshof en is weer getrouwd.

De kleine gedichten: iets nieuws

Er wordt vaak gesteld dat Van Alphen met de *Kleine gedichten* de eerste Nederlandse **kinderliteratuur** geleverd heeft. Dat is niet helemaal juist. Kinderen lazen altijd al boeken die voor hen bestemd waren. Echter, de inhoud van de kinderboeken is vaak niet afgestemd op het kinderlijk begripsvermogen. Vooral de zogenaamde volksboeken gaat men in de achttiende eeuw minder geschikt vinden voor kinderen; dat is begrijpelijk, want er zijn smakelijke beschrijvingen van moord en doodslag, drinkgelagen en hoerenbezoek in te vinden. Vanaf ongeveer 1760 komen er veel meer kinderboeken op de markt. De auteurs houden rekening met de nieuwe pedagogische inzichten. Zo richt Van Alphen zich nadrukkelijk tot jonge kinderen, met een voor hen begrijpelijke, opvoedkundige boodschap. Het uitgangspunt is een voorval uit het dagelijks leven, want de nieuwe pedagogen willen **aanschouwelijk onderwijs** leveren. Vandaar ook de plaatjes.

kinderliteratuur

**aanschouwelijk
onderwijs**

“De moraal van de gedichten is dat een ijverig, oppassend kind niets te vrezen heeft...”

Vorm en inhoud

Van Alphen weet in natuurlijk taalgebruik trefzeker een situatie te schetsen. De vorm van zijn gedichten is opvallend. Zo is er veel verscheidenheid in de regel-lengte en de strofenbouw. Ook de genres zijn heel afwisselend. We komen ver-tellingen, rijmbrieven, samenspraken en lyrische gedichten tegen.

Een voorbeeld van een vertelling is ‘Het gebroken glas’. Keesje krijgt geen straf maar een zoen – omdat hij de waarheid spreekt.

Het gebroken glas

Een vertelling

*Cornelis had een glas (ruit) gebroken
Voor aan de straat.
Schoon hij de stukken had verstoken (verstopt),
Hij wist geen raad.
Hij had een afschrik van te liegen,
Wijl God het ziet:
En zou hij nu Mama bedriegen,
Dat kon hij niet.*

*Hij stond onthutseld en bewogen,
De moeder komt:
Zij ziet de tranen in zijn oogen,
Hij scheen verstomd.
Heeft Keesje, zei ze, wat bedreven?
Wat scheelt er aan?
'k Heb zei hij, moeder lief! zo even
Weer kwaad gedaan.*

*Terwijl ik bezig met paletten (soort tennis)
Bij 't venster was.
Vloog mijn volan (shuttle), door 't fors raketten,
Daar in het glas.
Maar als uw Keesje 't van zijn leven
Niet weder doet,*

*Dan wilt gij 't immers hem vergeven,
Gij zijt zo goed!*

*Kom Keesje lief! hou op met krijten (huilen),
Zei moeder toen:
'k Wil u die misslag niet verwijten,
Hij kreeg een zoen.
'Die altoos wil de waarheid spreken,
Wordt wel beloond.
Die leugens zoekt voor zijn gebreken,
Wordt nooit verschoond (verontschuldigd).'*

Wat de inhoud betreft: alles in de gedichten speelt zich af in de huiselijke kring en bij de mensen die daarbij horen, zoals de tuinman en de verloskundige. Problematischer is de confrontatie met een buitenstaander, zoals een bedelaar. Als het kind de bedelaar ziet, is het dankbaar voor zijn geluk, maar het weet ook dat het behoort tot een hogere stand dan de bedelaar.

De moraal van de gedichten is dat een ijverig, oppassend kind niets te vrezen heeft: niet van vader, die ons liefheeft en onze beste vriend is, en niet van God, Die ons tot geluk geschapen heeft. Ook de dood heeft niets akeligs en de natuur is altijd mooi, ook als het onweert. Er is dus alle reden tot vrolijkheid, dankbaarheid en tevredenheid.

Opmerkelijk in de gedichten is de afwezigheid van godsdienstige leerstellingen. Nergens rept de christen Van Alphen over erfzonde, hemel, hel of verlossing. Hij is van mening dat zulke begrippen in een latere fase van de opvoeding aan de orde moeten komen. Jezus is in zijn kindergedichten de grote kindervriend:

Jesus

Een zangstukje

Claartje en Jantje

te samen

*Jesus is een kindervriend!
Onzer wil hij zich erbarmen.
Hij nam kinders in zijn armen:
Jesus is een kindervriend!*

Claartje alleen

*Ach was Jesus nog op aarde!
Aanstands vloog ik naar hem heen.*

Jantje alleen
Ach was Jesus nog op aarde!
'k Vloog met u naar Jesus heen.

te samen
Zoon van God! die eeuwig leeft!
Hoor ons smeeken,
En vergeeft
Onze stoutheid en gebreken!
Zoon van God! die eeuwig leeft,
Zegen onze jeugd, en geeft,
Dat wij dikwijls van U spreken!

Populariteit

De bundel van Van Alphen wordt geweldig populair. Er verschijnen al snel allerlei navolgingen. Pas in de negentiende eeuw gaat men zich ergeren aan de braafheid van de gedichtjes. Zo schrijft de dichter-dominee P.A. de Génestet kritisch over “de vrome vaerskens van Hieronymus van Alphen”. Volgens De Génestet tref je er geen kinderen in aan, maar “Hieronymusjes”...

“Pas in de negentiende eeuw gaat men zich ergeren aan de braafheid van de gedichtjes.”

Hoofdstuk

Romantiek

1769 - 1821

Napoleon Bonaparte
De Franse tijd

1839

De eerste spoorlijn
De versnelling

1772 - 1843

Koning Willem I
Het koninkrijk van Nederland
en België

1848

De Grondwet
De belangrijkste
wet van een staat

1860

Max Havelaar
Aanklacht tegen wantoe-
standen in Indië

1853 - 1890

Vincent van Gogh
De moderne
kunstenaar

19e eeuw

**Verzet tegen
kinderarbeid**
De werkplaats
uit, de school in

1750

1800

1850

1900

1950

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

romantiek

een reactie op de verlichting. Stroming in de westerse cultuur die ongeveer samenvalt met de negentiende eeuw.

Hoofdkenmerk: onvrede met het hier en nu

Reveil

een internationale opleving van het christelijk denken en handelen.

Men zorgt voor de armen, strijdt tegen alcoholisme, geeft hulp aan verwaarloosde jeugd, prostituees en zwakzinnigen

weltschmerz

wereldpijn, lijden en verdriet om het leven zoals het is

sehnsucht

gevoel van vurig, pijnlijk verlangen

humorcultus

de overdadige toepassing van het humoristische in levenshouding en literatuur gedurende de romantiek. Cultus betekent hier 'cultuur, opzettelijke aankweking'

nationalisme

een ideologie gebaseerd op het idee dat mensen trouw moeten zijn aan de eigen staat, natie of het eigen volk, ook: vaderlandsliefde

chauvinisme

overdreven vaderlandsliefde

realisme

een stroming in de negentiende-eeuwse beeldende kunst, in het theater en in de literatuur, waarin gestreefd wordt naar het weergeven van de werkelijkheid (liever: de waarheid)

lyrisch gedicht

gedicht waarmee dichters hun persoonlijke gevoel uiten

lied, ballade

(in de romantiek) volkslied met een verhalende (epische) inhoud

historische roman

een roman die speelt in een tijd die voor de auteur 'verleden' is

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- over welk tijdperk het gaat en wat de kenmerken daarvan zijn;
- de betekenis en het ontstaan van de romantiek;
- welke kenmerken de literatuur van de romantiek vertoont (inhoud én vorm).

4.1 Algemene inleiding

*Men eet, men drinkt, men slaaft en wroet;
Om geld, om eer, om waan:
En – 't hongren naar een hooger goed,
't Gevoel der nooddrift van 't gemoed
Wordt nergens meê voldaan.*
Bilderdijk

Romantiek?

Een diner bij kaarslicht, een boottochtje over een gladgestreken meer bij maanlicht, een berichtje met 'Ik vind je lief': allemaal zaken waaraan je kunt denken bij het woord 'romantisch'. Je kunt romantisch zijn of romantisch doen, maar je kunt ook spreken van een romantische periode in de literatuur: de romantiek. De term 'romantisch' heeft in de loop der tijd de betekenis gekregen van gevoelig, sentimenteel, emotioneel, erotisch et cetera. Maar als je de boeken van auteurs uit de periode van de romantiek leest, zijn ze niet allemaal gevoelig of sentimenteel. Romantisch in de romantiek betekent meer 'als in een roman' of 'als in een verhaaltje'.

romantiek Het is lastig om precies aan te geven wanneer de romantiek begint en eindigt. Voor het gemak zeggen we dat de **romantiek** gelijkstaat aan de negentiende eeuw.

Tijdsomstandigheden

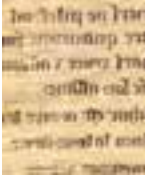
In 1789 breekt de Franse revolutie uit. Die dringt de macht van adel en geestelijkheid terug, het Franse koningshuis wordt afgeschaft en het volk krijgt via een grondwet meer invloed. Er ontstaan conflicten tussen voor- en tegenstanders

van de revolutie en het land raakt in oorlog met buitenlandse mogendheden. De chaos wordt bedwongen door Napoleon, die in 1799 aan de macht komt. Maar Napoleons rijk houdt geen stand.

De geest van revolutie dringt in heel Europa door. De machtsverhoudingen komen onder druk te staan en men spreekt van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Het bestuur van een land berust volgens Franse denkers op onderlinge afspraken tussen mensen. Zij gaan ervan uit dat de mens van nature goed is. Daarom heeft hij geen gezag van hogerhand nodig. Alle mensen moeten in wezen helemaal vrij zijn. Die vrijheid moet echter wel dienstbaar zijn aan het algemeen belang van de gehele samenleving. De ideeën van de verlichting krijgen veel invloed.

In 1815 ontstaat het Koninkrijk der Nederlanden, waar koning Willem I over gaat regeren. De tegenstellingen tussen

“Willem Bilderdijk wordt de vader van het Reveil in Nederland genoemd.”

het protestantse noorden en het roomse zuiden zijn echter groot, op politiek, economisch en godsdienstig vlak. Dit leidt tot de Belgische opstand in 1830. Onder bevel van de kroonprins, de latere koning Willem II, trekken Nederlandse troepen naar het zuiden. Maar de opmars van een Frans leger dwingt

Nederland tot een wapenstilstand en een diplomatieke oplossing van het conflict. Koning Willem I gaat akkoord gaan met de scheiding van het koninkrijk. Een succes voor het Belgische nationalisme.

Ook het gezag van religieuze tradities wordt aangetast. Gezag ziet de revolutionair niet als een door God ingestelde orde. De verwerping van het goddelijk gezag werkt steeds meer door in de negentiende eeuw. Gelukkig zijn er ook mensen die de normen van Gods Woord niet overboord gooien. In 1847 schrijft Groen van Prinsterer zijn werk *Ongeloof en revolutie*, waarmee hij de

grondslag legt voor de protestants-christelijke politiek. Revolutie leidt volgens hem tot tirannie. Als men God eenmaal heeft verloochend, is er geen weg meer terug. Ook Isaïc da Costa wijst op de ‘intolerantie van de tolerantén’ en de gevaren die dreigen voor het christelijk geloof. Zowel Groen van Prinsterer als Isaïc da Costa behoort tot het **Reveil**. Het Reveil (1815-1865) is een internationale opleving (opwekking) van het christelijke denken en handelen in de negentiende eeuw in Europa. Willem Bilderdijk wordt de vader van het Reveil in Nederland genoemd. In 4.4 meer hierover.

Reveil

De verlichting en de wetenschap dringen ook steeds verder door in de kerk. In de achttiende eeuw begint men met Bijbelkritiek op wetenschappelijk niveau. Het christelijk geloof wordt steeds meer bedreigd door de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek. Dit brengt veel mensen tot twijfel en onzekerheid. Reacties blijven niet uit. In 1834 komt de Afscheiding tot stand en in de daaropvolgende jaren ontstaan met de Ledeboeriaanse en Kruisgezinde gemeenten

de voorlopers van de gereformeerde gezindte. Zij maken zich los van het 'Her-
vormd genootschap' en keren terug naar de oude gereformeerde beginselen,
zoals die op de synode van Dordrecht (1618-1619) zijn vastgelegd.

Op economisch en sociaal gebied zijn er eveneens grote veranderingen gaande.
In de loop van de achttiende eeuw verdwijnt de belangrijke positie van Neder-
land als handelsland. Na een inzinking krijgt Nederland in de tweede helft van
de negentiende eeuw weer een belangrijke positie als doorvoerland. Hierbij
profiteert ons land van de opkomst van de industrie in het Ruhrgebied in Duits-
land, die de ontwikkeling van onze havens en infrastructuur (water- en spoor-
wegen) sterk stimuleert.

In de tweede plaats blijkt Nederlands-Indië een belangrijke factor voor de econo-
mie. Hierdoor komt de textielindustrie tot bloei en met de 'Indische baten' legt
Nederland onder andere spoorwegen aan. De keerzijde is dat de Indiërs onder
zware lasten gebukt gaan. Deze koloniale politiek wordt in Nederland in toene-
mende mate bekritiseerd.

Kenmerken van de romantiek in de literatuur

De veranderingen in de maatschappij leiden tot veranderingen binnen de litera-
tuur. De romantische auteurs zetten zich af tegen hun voorgangers. De auteurs
willen zich niet meer aan de klassieke regels houden, ze willen hun voorgangers
niet meer nabootsen en proberen het beter te doen dan zij. Ze willen totaal ande-
re literatuur gaan schrijven.

Daarnaast of daarbij ervaart de romanticus onvrede met het hier en nu. Dat kun-
nen we het hoofdkenmerk van de romantiek noemen. Een mooie term hiervoor
is **weltschmerz**. Het duidt op het lijden aan het bestaan. Dat lijden, die onvrede
met het hier en nu, leidt tot een aantal reacties.

weltschmerz

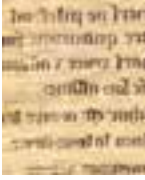
• Sehnsucht

De romanticus probeert dit bestaan te ontvluchten. De romanticus ligt overhoop
met zichzelf en met de wereld om hem heen. Hij voelt zichzelf als een gespleten
mens in een gespleten wereld. Zijn bestaan is tragisch. **Sehnsucht** geeft uitdruk-
king aan zijn verlangen naar betere tijden of plaatsen.

Sehnsucht

*De draad waar uit zich 't leven spint,
Scheen me als een ijzren band.
Geen kabel die om 't anker windt,
Geen hoep als brouw- of perskuip bindt,
Die zoo geweldig spant!*

Bilderdijk

• Verheerlijking van de natuur

Juist als de laatste restjes oerbos en andere natuurlandschappen zijn verdwenen onder invloed van de achttiende-eeuwse beschavingsdrang, lijkt de romanticus door te hebben dat daarmee iets waardevols verloren gegaan is. De natuur beschouwt hij als primitief, ongekunsteld en dus aantrekkelijk, maar ook overweldigend. Overweldigend en verontrustend tegelijk. De onherbergzame natuur brengt hem dicht bij zijn sterfelijkheid. Hij noemt de natuur subliem.

• Verheerlijking van het verleden

Het verleden is al vaker een belangrijk thema geweest in de literatuur. De romantici zien vooral de middeleeuwen als een inspirerende tijd. Maar voor Nederlandse schrijvers is ook de zeventiende eeuw vaak een inspiratiebron, omdat die Gouden Eeuw een bloeitijd voor ons land is geweest.

• Verheerlijking van het religieuze gevoel

In de verlichting ziet men de duisternis als negatief. Maar de romanticus zoekt juist de duisternis weer op. In de nacht voel je de dingen anders aan dan overdag. Er zijn zaken die je wel kunt aanvoelen, maar die je moeilijk onder woorden kunt brengen. De dichter heeft een soort zesde zintuig, mystieke ervaringen, die geïnterpreteerd worden als religieuze gevoelens. Deze zijn lang niet altijd christelijk, al heeft in ons land juist het Reveil gepleit voor de persoonlijke omgang met God. In Vlaanderen schrijft Guido Gezelle prachtige lyriek over de natuur, waarin hij het werk van de Schepper herkent.

*o Hemel, afgrond van Gods wonderen;
o zee, o felgetaalde donderen;
o nacht, o nevel, donker, diep,
hoe heet Hij, zegt me, zegt me spoedig,
de God die u zoo overvloedig,
zoo vol van Zijne grootheid schiept?*

• Gebruik van humor

Humor is voor de romanticus een uitstekend middel om de werkelijkheid te ontvluchten en zich af te zetten tegen de wereld om zich heen. Door de bevrijdende lach die de humor teweegbrengt, kan de romanticus voor een ogenblik zijn lijden aan dit leven vergeten. En door met humor problemen te bespreken, relateert hij de ernst van de problemen en maakt hij problemen of mensen belachelijk. In de negentiende eeuw ontstaat er een ware **humorcultus**.

humorcultus

• Opstand

Niet alle romantici 'lopen weg' voor de onbevredigende situatie waarin zij verkeren. Er zijn er die zich er welbewust en strijdbaar tegen verzetten. Isaac da Costa publiceert in 1823 zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw*. Daarin neemt hij afstand van de geest van de Franse revolutie.

Een ander duidelijk voorbeeld is Multatuli, die in opstand komt tegen de koloniale uitbuiting van Nederlands-Indië (4.5).

• Nationalisme en chauvinisme

**nationalisme
chauvinisme**

De gebeurtenissen op politiek vlak rond 1815 en rond 1830 komen in de literatuur uitvoerig aan de orde. Vooral in gedichten spelen de Hollanders een heldenrol die beslist niet overeenkomt met de werkelijkheid. Dit houdt verband met het sterk opkomende **nationalisme** en **chauvinisme**. Niet alleen schilders, maar ook veel dichters werpen zich op de 'heldendaad' van Van Speyk, die met zijn kanonneerboot 'liever de lucht in' ging. De romanticus ziet het volk als een organische eenheid met een eigen karakter of volksgeest. Er is grote belangstelling voor het nationale verleden.

Realisme

realisme

Romantische schrijvers laten eenzame mensen 's nachts door de onherbergzame, sprookjesachtige natuur lopen. Maar niet alle auteurs uit de romantiek vinden dit echt realistisch; de mens is een sociaal wezen en de samenleving een sociologisch systeem. Wie zal er nu in zijn eentje 's nachts door een donker bos gaan dwalen? Rond 1830 ontstaat er een stroming die je kunt aanduiden met **realisme**: auteurs beschrijven de alledaagse, eigentijdse werkelijkheid met normale personen in de hoofdrol, geen historische helden of gefantaseerde personen.

Het realisme lijkt een soort tegenhanger van de romantiek, maar je kunt het zien als een uitvloeisel van de romantiek. Gevoel en verbeelding blijven belangrijk en humor vind je ook in het realisme. Realisten willen niet slechts de werkelijkheid beschrijven, het gaat hun vooral om de waarheid. Met hun literatuur willen ze de lezers opvoeden en veranderingen in de maatschappij teweegbrengen.

“Wie zal er nu in zijn eentje 's nachts door een donker bos gaan dwalen?”

Vormkenmerken

Ook wat de vorm betreft willen de romantici de vrijheid. Als de literatuur maar voldoet aan de eis van originaliteit.

- Nieuw is het schrijven van **lyrische gedichten** die de gevoelsgesteldheid van de dichter kenbaar maken. Het liefst in de vorm van **liederen, ballades**. Ze verdringen het geestelijke lied, het gedicht ter lering en vermaak, het lied dat de heldendaden van een persoon vertolkt. In verband met het nationalisme worden ook de gevoelsgesteldheid en emoties van het volk vertolkt in gedichten.
- De dichters laten de klassieke regels los. Zo wordt het enjambement een steeds belangrijker stijlmiddel in de negentiende eeuw; de grammaticale zin hoeft niet langer samen te vallen met de versregel.

lyrisch gedicht
lied, ballade

*o Sterren leert het mij in letteren
van vier; o weêrlicht, laat het schetteren,
verre in het hemelbreed gewelf:
wat is Hij, dat niet een bekwame is
te weten hoe en wie zijn name is,
en hoe Hij heet, Hij, - 't Wezen zelf?*

Guido Gezelle

- De roman bestond al in de achttiende eeuw, maar in de nieuwe romans is er veel meer aandacht voor de functie van de natuur, de omgeving en vooral voor de historie. In deze **historische romans** beschrijven de auteurs nauwkeurig en tot in detail het verleden. De historische roman heeft doorgaans een auctoriale verteller, die zich tot de lezer richt met uitleg, vragen en commentaar op gebeurtenissen in het boek. Zo'n roman gaat over geheimzinnige, onbekende personen, het liefst personen met een onbekende afkomst.
- Een ander nieuw genre is het historisch dichtverhaal. Deze korte verhalen in dichtvorm zijn vaak heel dramatisch wat inhoud betreft, vol hartstocht en onheil. Een voorbeeld van zo'n verhaal is *Guy de Vlaming* van Nicolaas Beets.

historische roman

Studeren in de negentiende eeuw.

- Binnen het proza komen er andere manieren van vertellen:
 1. Soms is er de auctoriale, alwetende verteller die commentaar geeft op de gebeurtenissen in het boek. Of die juist vragen stelt.
 2. Daarnaast is er de auctoriale, alwetende verteller die als het ware de verhalen aan elkaar verbindt, zonder commentaar te geven.
 3. En een auteur kan net doen alsof hij het verhaal niet zelf verzonnen heeft: hij heeft een oud manuscript gevonden, dat hij alleen maar bewerkt heeft (manuscriptfictie).

Verlichting tegenover romantiek

De achttiende eeuw wordt vaak de eeuw van het verstand genoemd en de negentiende eeuw die van het gevoel. Ook al lijkt in de negentiende eeuw het gevoel te overheersen, in de wetenschap blijft het verstandelijke element onverminderd van belang. Als we willen spreken van een tegenstelling tussen de verlichting en de romantiek, dan kunnen we die schematisch zo weergeven:

verlichting	romantiek
beheersing/verstand	vrijheid/emotie, intuïtie
cultuur	natuur
het bewuste	het onbewuste
realiteit	droom
aandacht voor klassieke oudheid	aandacht voor eigen land en verleden
navolging van de klassieken	originaliteit
optimisme	pessimisme

4.2 De historische roman Hermingard van de Eikenterpen

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

historische ideeënroman	een roman die in het verleden speelt, maar waarin duidelijk de opvattingen van de auteur naar voren komen
couleur locale	uitgebreide schildering van de omgeving (uiterlijk, spreektrant, kleding, landschap en architectuur)
natuurlijke godsdienst	men gelooft dat God te kennen is door middel van Zijn schepping. Daarmee wordt vaak het idee van de goddelijke openbaring door de Bijbel aan de mens verworpen; de schepping wordt gezien als enige kenbron van God.

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- het ontstaan van de historische roman kort te schetsen;
- welke bedoeling Drost had met zijn roman;
- waarom Hermingard een romantisch kunstwerk is.

Naam: Aarnout Drost
(Amsterdam 1810 – Amsterdam 1834)

Belangrijke titels:

Hermingard van de Eikenterpen (1832)

De pestilentie te Katwijk (1835)

Schetsen en verhalen (1835-1836)

Opmerkelijk:

Ongeveer de eerste literaire criticus.

Richt het literair tijdschrift *De Muzen* op (voorloper van *De Gids*). Jong overleden.

PASPOORT: AARNOUT DROST

“Vaarwel, Marcella! Breng mijn afscheidsgroet – wilde God het nu zo – mijn laatste afscheidsgroet aan Hermingard. Er is een leven na dit leven...” De grijsaard boog ter aarde en bad.

Marcella verliet hem diep ontroerd. Timotheus vergezelde haar, zij deelde hem de maatregelen mee, die voor de veiligheid van de grijsaard beraamd waren. Hij beloofde die in acht te zullen nemen, zijn gevoel was bij het afscheid diep bewogen, maar toch riep hij, toen Marcella aan gene zijde van het moeras de eikenstam neder deed zinken: “Lieve Marcella! Vaarwel! Zorg dat gij om onzentwil niet van voornemen verandert.”

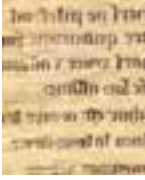
Deze woorden schreef de voortreffelijke Origines eenmaal aan zijn vader, toen deze in de kerker het uur van de laatste martelstrijd verwachtte.

De Romeinse Marcella en de Germaanse Hermingard zijn in de leer geweest bij de grijsaard Caelestius. Hij heeft hun alles verteld van het christendom en Marcella en Hermingard hebben zich laten dopen. Maar hun geheime bezoeken aan de grijsaard zijn aan het licht gekomen en ze zijn bang dat ze hem in gevaar brengen als ze nog langer bij hem op bezoek gaan. Vandaar dit emotionele afscheid.

Dit is een fragment uit *Hermingard van de Eikenterpen*. Deze roman speelt zich af aan het begin van de vierde eeuw in de omgeving van het huidige Arnhem. De hoofdpersonen zijn Hermingard, een jonge Germaanse vrouw, en Marcella. Beide vrouwen kennen veel verdriet en vinden hun troost in de christelijke leer van Caelestius.

Andere belangrijke personen zijn Siegfried, die het Frankische leger in gaat om de strijd aan te binden met het Romeinse leger van keizer Constantijn de Grote, en Paulinus, de zoon van Marcella.

De historische roman

De roman *Hermingard van de Eikenterpen* wordt een historische roman genoemd. Van oorsprong heeft de roman (het genre) een slechte naam. In de achttiende eeuw zorgen de dames Wolff en Deken er met hun zedelijke briefroman *Sara Burgerhart* voor dat de roman wat meer aanzien krijgt. In de negentiende eeuw worden de romans van (Sir) Walter Scott in ons land populair. In zijn historische romans vertelt hij op een levendige manier de geschiedenis van zijn land. Hij geeft een nauwkeurige beschrijving van de werkelijkheid, de verhalen spelen zich af in een historische setting en de hoofdpersoon is een neutraal figuur. De gezaghebbende Amsterdamse hoogleraar geschiedenis David J. van Lennep wijst de Nederlandse schrijvers erop dat ze niet zomaar de romans van Scott moeten navolgen. Ze moeten zich richten op de eigen geschiedenis, de romans laten spelen in een echt Nederlands landschap en daarmee een eigen (Nederlandse) historische roman tot ontwikkeling brengen.

De zoon van Van Lennep (Jacob van Lennep) zal diverse historische romans gaan schrijven, maar de eerste Nederlandse historische roman zoals Van Lennep die voor ogen heeft, wordt in 1829 geschreven door zijn nicht Margaretha Jacobo De Neufville: *De Schildknaap (Iets uit den ouden tijd)*. Een jaar later schrijft Aarnout Drost (een leerling van Van Lennep) ook een historische roman: *Hermingard van de Eikenterpen*. Het is de eerste Nederlandse historische roman die de aandacht trekt van het grote publiek.

Een ideeënroman

Drost wil met zijn **historische ideeënroman** meer bieden dan een spannend verhaal of een beschrijving van de late oudheid. Hij schrijft in de inleiding dat hij zijn roman zelf ziet als een literair kunstwerk dat een visie, een bepaalde idee uitdraagt. De idee die Drost wil uitdragen, is dat het christendom in de beoefening van de liefde de ideale vorm van religie is. Het gaat erom God lief te hebben en je naaste. Deze idee heeft hij uitgewerkt in de personages Hermingard, Marcella en Caelestius.

historische
ideeënroman

Diverse culturen

Gezien het ideële karakter van *Hermingard van de Eikenterpen* moet je geen nauwkeurige beschrijving van een historische werkelijkheid verwachten. Drost heeft wel veel historische elementen ingevoegd, maar die dienen vooral de **couleur locale**. Hij heeft veel bronnen ter beschikking en die gebruikt hij waar hij kan. Hij laat bijvoorbeeld de verteller regelmatig andere auteurs citeren, zoals in het fragment waarin hij Marcella woorden van Origines in de mond legt. Toch gaat het hem er niet om 'geschiedenis en oudheidkunde te onderwijzen. De historie zij slechts het toneel, waarop godsdienstigheid en zedelijkheid zich ontwikkelen'. Hij wil in de eerste plaats een kunstwerk maken dat 'gelijk de schilder van geschiedkundige en gods-

couleur locale

dienstige taferelen, door zijn penseel, gewaarwordingen en zielsgesteldheid uitdrukt, en heimelijk de zuivere snaren van het hart des beschouwers in dezelfde toon stemt’.

De auteur tekent diverse culturen in zijn roman. Allereerst de Germaanse cultuur met zijn ruwe en barbaarse uitingen aan de ene kant en aan de andere kant een (typisch romantische) verheerlijking van het primitieve Germaanse leven. Daarnaast toont hij de Romeinse cultuur: verfijnd, ijdel, maar ook wreed. Het is bekend dat Constantijn de Grote ondanks zijn overgang naar het christendom veel wreedheden heeft begaan. Dat laat Drost ook in deze roman uitkomen. Verder schildert hij de vroegchristelijke cultuur. Voor Drost wordt die gekenmerkt door een ondogmatisch geloof, waarbij het vooral belangrijk is elkaar onvoorwaardelijk lief te hebben.

Een romantisch kunstenaar

De romantische kunstenaar Drost kent grote waarde aan het gevoel toe. Dat blijkt ook uit een uitspraak die hij Hermingard in de mond legt: ‘het is beter ongelukkig dan ongevoelig te zijn’. De waardering voor het gevoel ontstaat in de achttiende eeuw en is van de negentiende-eeuwse kunst een van de voornaamste en duidelijkste kenmerken.

Daarnaast zijn andere romantische kenmerken – verheerlijking van het verleden, de natuur, en religieuze gevoelens – ruimschoots aanwezig. De natuur dient niet alleen om de gevoelens van de hoofdpersonen te weerspiegelen, maar er is ook sprake van een **natuurlijke godsdienst**: Drost laat Hermingard zelfs in de natuur ontdekken dat er een andere God moet bestaan dan zij tot nu toe kende:

natuurlijke godsdienst

Lang bleef men in stille aandacht staan. Hermingard scheen niet te weten, dat zij weende, maar bleef eerbiedig, met tezamen gevouwen handen, alles wat haar omringde, gadeslaan. Eindelijk zweefde een glimlach van verrukking om haar mond, zij sloeg het vochtig oog ten hemel, en lispelde, nauw hoorbaar, maar diep gevoelig: ‘Ach! ach! hoe schoon!’

‘Ja, Goddelijk schoon!’ riep de diepgeroerde Marcella uit.

‘Een weldadige Godheid moet in de natuur wonen,’ hernam Hermingard, ‘zij zal de verscheidenheid daargesteld hebben, welke zich in heerlijke overeenstemming oplost, en ons tot een aanbidding voert, verhevener en verbinderder dan ooit nog mijn ziel in het offeruur vervulde. O Marcella! Het is mij een behoefte, die Godheid te beminnen. [...] Kunt gij mij een Godheid noemen, die ik mijn gloeiende aanbidding toe zal wijden?’

‘De aanblik uwer verrukking, edele vriendin,’ gaf Marcella ten antwoord, ‘verlevendigde dezelfde gewaarwording in mijn ziel; telkens vervult mij dezelve, wanneer ik de natuurpracht mag gadeslaan.’

4.3 Hildebrand (Nicolaas Beets)

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

schets	gedachte die men later kan gebruiken in een van de werken, of zoals hier: kort verhaal, anekdote
ironie	een stijlfiguur waarbij dat wat gezegd wordt, afwijkt van dat wat bedoeld wordt
stichtelijke poëzie	religieuze gedichten voor godsdienstige mensen, met als doel deze mensen te stichten, te laten groeien in het geloof (in tegenstelling tot wereldse poëzie)
domineespoëzie	poëzie geschreven door dominees

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- waarom Hildebrand/Nicolaas Beets zijn boek de titel *Camera Obscura* geeft;
- wie Hildebrand/Nicolaas Beets is en wat hij nog meer geschreven heeft;
- wat voor boek de *Camera Obscura* is en wat er zoal in staat;
- hoe men in verschillende tijden over het werk van Hildebrand/Nicolaas Beets heeft geoordeeld.

Pieter is waratje verliefd, en hoe wij uit spelevaren gaan

De hoofdpersoon (Hildebrand) wordt wakker in dezelfde kamer als Pieter Stastok. Pieter is nogal knorrig naar bed gegaan en Hildebrand weet waarom. Pieter heeft de avond ervoor voortdurend stille blikken in het witte halsje van Koosje, en openlijke blikken op haar gelaat willen werpen. Maar hij heeft weinig bereikt. Koosje heeft de hele avond nauwelijks tegen hem gesproken en hij heeft nauwelijks in haar richting durven kijken.

'Goedemorgen, Pieter'; riep ik toen de keukenmeid de andere morgen om zes uur zoals gewoonlijk haar knokkels op de kamerdeur had laten spelen, zonder dat ik evenwel mijn bedgordijnen openschoof; ik kon genoeg van hem zien.

'Goedemorgen, neef!' zei hij, op de rand van zijn bed in gedachten zittende, en nog zonder bril.

'Ik heb waarlijk van Koosje Van Naslaan gedroomd!'

Pieter bloosde, en bukte om een kous aan te trekken, met zoveel inspanning dat het lijken moest of hij alleen daarvan een kleur kreeg.

'Zo', zei Pieter.

'Ja', zei ik, 't is een heel mooi meisje.'

'Vind je dat?' vroeg Pieter, zijn tweede kous aantrekkende en naar de wastafel gaande. 'Ja, 't is een lief gezichtje; maar zo heel mooi kan ik ze maar niet vinden.'

'Niet?' riep ik verwonderd uit en ging overeind zitten.

'Waratje niet!' zeide hij.

Verliefdheid, die haar voorwerp loochent, verraadt zich ontegenzeggelijk.

'Ik wou dat meisje wel wat nader leren kennen, Piet! Zou er geen kans op zijn, haar tussen nu en overmorgen nog eens te ontmoeten?'

'Ik weet het niet', antwoordde Pieter, de lampetkom óverschenkende; 'ga haar een bezoek brengen.'

'Dat gaat niet, jongen!' zei ik; 'maar weet je er niets anders op?'

'Wel nee!' sprak Pieter.

'Ik dan wel!' zei ik uit bed springende. 'Zeg reis, Piet', ging ik hem sterk aanziende voort; 'hoe komt het dat je je bril vergeten hebt'- Kijk, 't is alledag heerlijk weer: we willen een roeischuitje huren, en we gaan Koosje en nog een andere dame van je kennis, liefst van je familie, vragen om ons de eer aan te doen eens met ons te gaan varen.'

'Varen?' vroeg Pieter op de toon der alleruiterste verbazing.

'Wel ja; varen; dat's om te praten en te minnekozen veel beter dan rijden. Of wou je niet minnekozen? Heidaar! jongen! waarom trek je je pantalon verkeerd aan?'

Dit is een fragment uit het verhaal 'De familie Stastok'. Deze familie bestaat uit een oom, een tante en een neef van Hildebrand. Hildebrand gaat bij zijn familie op bezoek en beschrijft uitvoerig de reis erheen, zijn verblijf bij hen in huis en

“Met de Camera biedt hij ons een doorsnede van de hele maatschappij uit het midden van de negentiende eeuw.”

een paar bijzondere gebeurtenissen, waaronder een gezellig avondje en een uitje. ‘De familie Stastok’ is een van de verhalen uit het boek *Camera Obscura*.

Camera Obscura

In 1839 schrijft Nicolaas Beets onder het pseudoniem Hildebrand een bundel met verhalen (**schetsen**) onder de titel: *Camera Obscura*. Aanvankelijk staat er een tiental kortere en langere verhalen in. De bundel wordt telkens uitgebreid tot meer dan twintig titels. Heel populair zijn de verhalen over de familie Kegge en de familie Stastok.

Een camera obscura (donkere kamer) is een verduisterde doos waarbij in een van de wanden een klein gaatje is aangebracht, soms ook wel een lens. Het hierdoor invallende licht werpt een afbeelding van de buitenwereld op de tegenoverliggende wand.

Voordat de lichtgevoelige plaat wordt ontdekt (rond 1800), is de camera obscura een kermisattractie. Men kan immers de wereld buiten ongezien bespieden. Kunstschilders gebruiken de camera obscura als hulpmiddel om de werkelijkheid nauwkeurig over te kunnen nemen op hun doek.

De verteller Hildebrand kijkt met zo’n camera rond. Met de *Camera* biedt hij ons een doorsnede van de hele maatschappij uit het midden van de negentiende eeuw. Alle rangen en standen worden uitgetekend, van hoog tot laag. Het Diakenhuismanneke Keesje, de banketbakkersdochter Saartje, de parvenu Kegge (hij heeft veel geld, maar hoort door zijn komaf niet thuis in de kring van rijke mensen), de jonge arts Gerrit Witse, en de baron Van Naghel. Hun spraak, hun kleding en dat wat ze leuk en interessant vinden, past heel precies bij de stand die ze vertegenwoordigen. Zo is neef Pieter Stastok een rasechte student: ‘Zijn hele voorkomen sprak collegehouden uit; zijn gehele lichaam dicteerde dictaten. De bleke kleur, het gebogen hoofd, de stalen bril, de theehoekige das, de sluitjas...’. De lezer verwacht niet anders dan dat Pieter niet kan roeien. En nadat hij eindelijk de slag te pakken heeft gekregen (‘Je hoeft de singel niet uit te diepen!’), eindigt hij aan het roer van de roeiboort, omdat hij met puimsteenkleurige glacéhandschoenen wilde roeien, ‘die nu als vellen om zijn vingers hingen en, daar hij de riemen veel te stijf had

Naam: Nicolaas Beets
(Haarlem 1814 – Utrecht 1903)

Pseudoniem: Hildebrand

Belangrijke titels:

Camera Obscura (1839)

Opmerkelijk:

Predikant en hoogleraar in de theologie. Schreef na de *Camera* alleen nog preken, stichtelijke poëzie en andere stichtelijke werken.

PASPOORT: HILDEBRAND

vastgehouden, had hij vrij aanzienlijke blaren in de handen.' Nu zit de schuit vast en probeert het gezelschap met vereende krachten de roeiboot los te krijgen.

'Hoor eens', zei hij (Dolf, een jongen die tegen de zin van Pieter mee was gaan roeien), 'Koojsje! als we hier voor eeuwig blijven moeten, dan trouw ik met jou, hoor!' En hij maakte een beweging om haar de hand te kussen.

*Op dit gewichtig ogenblik was het dat de merkwwaardige Petrus Stastokius Junior een Simsonsverzuchting slaakte, de haak in edele verontwaardiging opnam, tegen de wal zette, en er met zoveel geweld en zo grote inspanning van krachten op neerviel, dat de schuit plotseling losraakte en achteruit stoof, terwijl de edele be-
werker van dit voorval zelf voorover in het water stortte. Daar lag hij; alleen zijn laarzen waren nog aan boord; de panden van zijn jasje zweefden boven de golven, en de merkwwaardige Petrus Stastokius Junior, zich op zijn handen op de bodem des waters ophoudende, hield het beslikte, maar nog altijd bebrilde gelaat niet dan met moeite boven. Zijn hoed dobberde op de ongewisse baren. Het was verschrikkelijk.*

De *Camera Obscura* valt onder het realisme (zie ook 4.1). Het realisme streeft naar een grote natuurgetrouwheid en een nauwkeurige uitbeelding van de werkelijkheid. Het unieke van Beets is dat hij het karakter en het gedachteleven van de figuren laat raden, door hun uiterlijke verschijningsvorm en gedragingen te noteren. Uit wat hij waarneemt, deelt hij precies datgene mee, wat typerend is voor het innerlijk. Hij schrijft toneel in romanvorm. Niet alleen de lezer is hierbij toeschouwer, maar ook de schrijver kijkt als het ware mee. Hij kijkt mee en hij observeert. Het enige wat zijn eigen opinie verraad, is de **ironische** toon.

ironie

Die ironische toon ontstaat doordat hij volstrekt onbenullige dingen beschrijft in een soms lastig te begrijpen, verheven taal. Zo zegt Beets niet dat de toeschouwers alleen nog zijn jasje zien, nee, 'de panden van zijn jasje zweefden boven de golven'. En Beets heeft het er niet over dat hij nog altijd zijn bril op zijn neus heeft, maar hij maakt melding van het nog 'altijd bebrilde gelaat' (zie hierboven).

Stichtelijke poëzie

Als student schrijft Beets romantische gedichten. Op latere leeftijd neemt hij afstand van de sombere en naargeestige verhalende gedichten uit zijn studententijd. Na de *Camera* schrijft Beets talloze preken en gedichten, vriendelijke, **stichtelijke poëzie**. Een bekend gedicht is 'De moerbeitoppen ruisten'.

stichtelijke poëzie

De moerbeitoppen ruisten

*'De moerbeitoppen ruisten;'
God ging voorbij;
Nee, niet voorbij, hij toefde;
Hij wist wat ik behoefde,
En sprak tot mij;*

*Sprak tot mij in de stille,
De stille nacht;
Gedachten, die mij kwelden,
Vervolgden en ontstelden,
Verdreef hij zacht.*

*Hij liet zijn vrede dalen
Op ziel en zin;
'k Voelde in Zijn' vaderarmen
Mij koest'ren en beschermen,
En sluimerde in.*

*De morgen, die mij wekte
Begroette ik blij.
Ik had zo zacht geslapen,
En Gij, mijn Schild en Wapen,
Waart nog nabij*

Waardering

De *Camera Obscura*, het meesterwerk van Beets, kan niet iedereen waarderen. De bekende criticus E.J. Potgieter (1808-1875) heeft het laatsdunkend over 'kopieerlust des dagelijkse levens'. Maar zelfs Potgieter moet bekennen: 'Een hoofdverdienste van het boek hebben wij, onder onze beschouwing der opstellen, herhaalde malen ter loops geprezen; wij moeten er nog eenmaal op terugkomen: het is de stijl, de taal.' Die stijl en die taal weten heel veel mensen te bekoren. Tijdens het leven van de auteur is het boek al 21 keer herdrukt. Zijn **domineespoëzie** levert hem veel kritiek op van de dichters die rond 1880 debuteren (de Tachtigers, zie hoofdstuk 5). 'Stichtelijk gerijmel' vinden ze het. Maar een deel van die poëzie wordt nog regelmatig gezongen in verschillende kerken.

Het Hildebrandmonument.

domineespoëzie

4.4 Willem Bilderdijk

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

homo universalis	kunstenaar die actief en begaafd is op diverse terreinen; persoon die zich op bijna alle wetenschappelijke terreinen ontwikkeld heeft
relativisme	stroming die stelt dat de waarheid relatief is. De waarheid van een uitspraak of theorie is afhankelijk van de mens (het subject, de waarnemer) met zijn specifieke eigenschappen.
sciencefiction	letterlijk wetenschapsfictie, maar meestal gaat het om toekomstbeelden met verzonnen technologische vooruitgang en wetenschappelijke ontwikkelingen
tijdzang	een soort poëzie waarin actuele gebeurtenissen, meestal van politieke of maatschappelijke aard, behandeld worden
contrarevolutionair	iemand die ernaar streeft de gevolgen van een revolutie teniet te doen
antirevolutionair	politicus die zich verzet tegen de beginselen van de Franse revolutie en daar de soevereiniteit van God tegenover plaatst

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie Willem Bilderdijk is;
- wat zijn poëtische ideeën zijn;
- dat Bilderdijk de vader van het Reveil genoemd wordt;
- hoe je die stroming kunt toelichten;
- wie Isaïc Da Costa is;
- wat Da Costa behandelt in zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*.

Fabel

*Ik weet een kleine Fabel
Die ik u zeggen zal:
Ik heb haar eens gelezen;
Gelezen bij geval.*

*Eens ging door een der beemden
van 't zangrig Leeuwendal¹
een ezel zich vermeden²;
vermeden bij geval.*

*De langoor vond een pijpzak³,
die, bij een schapenstal,
een herder had vergeten,
vergeten bij geval.*

*Daar trapt hij op de doedel,
en 't geeft een groot geschal,
een largo⁴ op zijn ezels:
een largo bij geval.*

*'Ai hoor eens,' zei de lomperd -
'Ceci ne va pas mal⁵!'.
Wat praat men dan van ezels?
't Is overloop van gal⁶.*

*Ja, kunst verwekt benijders,
Dat ziet men overal.
'Een ezel weet van spelen!'
Ja, zeker; bij geval.*

'Dit versje kan als bewijs dienen, dat Bilderdijk inderdaad de grappige toon wist te treffen. Vooral dat 'bijgeval' in zijn verschillende toepassingen werkt zacht-komisch', schrijft Willem Kloos in 1911 in een door hem samengestelde bloemlezing met gedichten van Bilderdijk.

Of dit gedicht zacht-komisch bedoeld is, is nog maar de vraag. Tijdgenoten zullen ongetwijfeld geweten hebben wie Bilderdijk met die ezel op het oog heeft. Opmerkelijk is wel dat Bilderdijk een grap in zijn gedicht verwerkt, want hij heeft niet zo'n plezier in het leven. Hij lijdt aan de voor de romantiek zo kenmerkende weltschmerz. Talloze sombere verzen schrijft hij. Bilderdijk heeft meer dan een kwart miljoen rijmende regels op papier gezet. Om een bloemlezing daaruit samen te stellen is 'geen werkje, dat men in een verloren uurtje klaarspeelt'; ook voor Kloos niet.

Willem Bilderdijk

Rond 1830 zijn er drie topauteurs aan te wijzen, die door hun groot literair talent opvallen: Feith, Tollens en Bilderdijk. In 1830 is Rhijnvis Feith al overleden, maar hij heeft met zijn sentimentele geschriften nog steeds invloed.

1 Vondel noemde de Nederlanders
Leeuwendalers.
2 zich (in de natuur) vermaken
3 doedelzak

4 het langzaamste tempo in de muziek
5 Dit gaat niet slecht!
6 Door de lever afgescheiden, bittere vloeistof.

Naam: Willem Bilderdijk
(Amsterdam 1756 – Haarlem 1831)

Belangrijke titels:

Het gebed (1796)

De kunst der poëzy (1809)

De ondergang der eerste wereld (1820)

Opmerkelijk:

Door een ongeluk aan zijn linkervoet moet hij vanaf zijn zesde veel binnenblijven. Hij gebruikt zijn tijd om veel te studeren. De kennis die hij dan opdoet, maakt hem tot een homo universalis. Hij wordt 'vader van het Reveil' genoemd, maar zijn gedrag komt niet overeen met de ideeën van het Reveil: hij scheidt van zijn eerste vrouw (als hij al jaren samenwoont met zijn vriendin), trouwt niet met zijn vriendin, klaagt voortdurend over zijn miserabele leven en is verslaafd aan opium.

PASPOORT: WILLEM BILDERDIJK

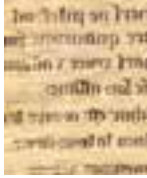
Hendrik Tollens wordt vooral door de burger gewaardeerd; hij schrijft eenvoudig, over alledaagse zaken.

Bilderdijk daarentegen voelt zich nogal 'elitair'. Veel van zijn werk is niet eenvoudig te lezen. En het werk van andere dichters kan hij doorgaans maar matig waarderen. Net als de ezel in het gedicht kunnen ze af en toe een mooi gedicht schrijven, maar dat is dan toch 'bij geval'. Een gedicht produceren staat voor Bilderdijk gelijk aan een religieuze ervaring. Het is een lichamelijk proces. Op een gegeven moment raakt hij in trance en krijgt hij het gevoel dat God als het ware door hem heen blaast. En tijdens dat fysieke proces is hij enorm productief.

Bilderdijk wordt door sommigen de laatste **homo universalis** genoemd: hij is een man van buitengewone belezenheid en kennis. Na zijn rechtenstudie heeft hij zich als advocaat in Den Haag gevestigd. Als vurig Oranjeklant moet hij in 1795 uitwijken naar Engeland. Later zwerft hij enkele jaren door Duitsland. Terug in Nederland wordt hij de leermeester van de (Franse!) koning Lodewijk Napoleon. Onder de regering van koning Willem I ontgaat hem een benoeming tot hoogleraar te Leiden, wat hem heel wat frustratie oplevert. Hij geeft van 1817 tot 1827 privaatscholen in Leiden, waardoor hij invloed uitoefent op vele jonge, begaafde mannen. Velen van hen behoren later tot het Reveil. Een van hen is Isaäc da Costa.

**homo
universalis**

“Het Reveil is in eerste instantie gericht op de persoonlijke vroomheid en de omgang met God.”

Het Reveil

Het Reveil is een opleving van het protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het is onder andere een reactie op het deïsme, het rationalisme en het **relativisme**:

relativisme

- Het deïsme gaat ervan uit dat God wel de Schepper is van het universum, maar nooit ingrijpt in de loop van de geschiedenis. De schepping wordt geregeld door natuurwetten.
- Het rationalisme hecht veel belang aan de rede (het verstand) en laat die heersen over Gods Woord.
- Relativisme predikt verdraagzaamheid; alle godsdiensten zijn in wezen gelijk. Het maakt niet uit welke godsdienst je aanhangt; als je maar volgens de beste inzichten leeft, zul je zeker wel een goede bestemming bereiken.

Het Reveil is in eerste instantie gericht op de persoonlijke vroomheid en de omgang met God. De dichter Willem Bilderdijk wordt gezien als de ‘vader van het Reveil’. Hij geeft tussen 1817 en 1827 colleges in de geschiedenis en de taalkunde. Daardoor krijgt hij invloed op verscheidene studenten, van wie Isaïc da Costa de bekendste is.

In een latere fase treedt het Reveil meer naar buiten. Ds. O.G. Heldring (1804-1876) sticht in 1847 het asiel te Zetten, een toevluchtsoord voor gewezen prostituties, die hier een tweejarige opleiding tot dienstbode kunnen volgen. Ook de politiek komt in de belangstelling; Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) zet zich vooral in voor het christelijk onderwijs. Hij wordt gezien als de grondlegger van de protestants-christelijke politiek.

Het werk van Bilderdijk

Naast dichter is Bilderdijk ook taal- en letterkundige, jurist, historicus, filosoof, theoloog, mathematicus, medicus, botanicus, architect, tekenaar, etsen en portrettist. Maar hij is vooral door zijn gedichten bekend gebleven. In *De kunst der poëzy* schrijft hij wat hij verstaat onder goede poëzie. Hieruit, en uit zijn gedichten, blijkt dat Bilderdijk een echte man van zijn tijd is, een romanticus. Gevoel, originaliteit, onvrede met het bestaan, en zijn doodsverlangen zijn telkens terugkerende thema's. Hij houdt wel vast aan de klassieke versvormen, een strak rijmschema, strakke metra. Beroemd is zijn *Gebed*, dat hij in 1796 schrijft.

Gebed

*Genadig God, die in mijn boezem leest!
Ik vlied tot U, en wil, maar kan niet smeken.
Aanschouw mijn nood, mijn neêrgezonden geest,
En zie mijn oog van stille tranen leken!*

*Ik smeek om niets, hoe kwijnend, hoe bedroefd.
Gij ziet me een prooi van mijn bedwelmde zinnen:
Gij weet alleen hetgeen Uw kind behoeft,
En mint het meer, dan 't ooit zichzelf kan minnen.*

*Geef, Vader, geef aan Uw onwetend kroost,
Hetgeen het zelf niet durft, niet weet te vragen!
Ik buig mij neêr; ik smeek noch kruis, noch troost;
Gij, doe naar Uw ontfermend welbehagen!*

*Ja, wond of heel; verhef, of druk mij neêr:
'k Aanbid Uw wil, hoe duister in mijn ogen:
Ik offer me op, en zwijg, en wens niet meer:
'k berust in U. zie daar mijn enigst pogen!*

*Ik zie op U met kinderlijk ontzag:
Met christen hoop, noch lauw noch ongeduldig.
Ach leer Gij mij, hetgeen ik bidden mag!
Bid zelf in mij: zo is mijn beê onschuldig*

sciencefiction

In 1811 schrijft Bilderdijk een 'Kort verhaal van een aanmerkelijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking', dat in 1813 verschijnt als 'uit het Russisch vertaald'. In het verhaal wordt literatuur gecombineerd met wetenschap. Tegenwoordig noemen we dat **sciencefiction** en daarmee is Bilderdijk zijn tijd ver vooruit. Bovendien laat hij zien dat verstand en gevoel best samengaan: de wetenschap kan de romanticus gebruiken om te reizen, te ontsnappen aan het hier en nu.

Bedrieger van Bilderdijk.

Er is veel onenigheid geweest over het nut van de luchtballon of, om een ander woord te gebruiken, de aërostaat. De ondervinding heeft echter al geleerd, wat voor voordelen in de oorlog deze vliegtuigen opleveren, hetzij om bewegingen van vijandelijke legers te ontdekken of voorbereidingen op de verdediging van steden, hetzij om landstreken te overzien, waar geen topografische kaarten van bestaan. En zodra slechts de wijze van besturing van deze toestellen geen gebreken meer vertoont, en de vaste wind- of luchtstromen in de hogere luchtlagen van de dampkring bepaald zullen zijn, zullen zich talloze ongedachte mogelijkheden voordoen, die voor de onderlinge verstandhouding en gemeenschap van de landen en volken nog onvoorspelbaar zijn. Maar zeker zal de koophandel nieuwe wegen vinden om tot bloei te komen; geheel nieuwe takken van industrie zullen ontstaan; de ligging van een land zal niet langer een voor- of nadeel zijn en de verdediging van grenzen zal vergeefs worden; en het meesterschap ter zee zal niets meer betekenen, wanneer luchtvoloten met soldaten, wapens en goederen in de meest afgelegen delen van de wereld de oorlog kunnen laten ontbranden, zonder land of water aan te doen. Ook al doet zo'n toekomstbeeld van een geregelde luchtvaart de mensen nu schrikken, wat zou die eerste schipper niet gedacht hebben, die zich met zijn vlotje of holle boomstam in het water waagde, als we hem vertelden van onze oorlogsschepen en van de wijze waarop deze wind en golven trotseren om hun doel te bereiken?

Opmerkelijk

Aanhangers van het Reveil hebben oog voor hun medemens. Slaven zijn ook medemens. Toch is Da Costa het niet eens met de afschaffing van de slavernij, een van de opmerkelijkste gebeurtenissen van de negentiende eeuw. In 1823 schrijft Da Costa onder meer:

Ik houd het daarvoor, dat de afschaffing van de slavernij der negers eveneens behoort tot die hersenschimmige menselijke wijsheid, die de Almacht wil vooruitlopen, en niets uit zal richten ten goede, maar veeleer eindeloos veel ten kwade. Terecht zegt een Frans schrijver van veel verstand en naam er het volgende van: 'De wijsbegeerte onzer dagen tracht overal de loop der natuur, zo wel als die der Voorzienigheid om te keren: daarom heeft zij ook met groot geschreeuw de vrijheid der negers geëist, zonder bedenking, zonder voorzorg, zonder onderzoek of deze mensen wel vatbaar of ten minste rijp waren voor die vrijmaking. Wat is het gevolg geweest? Verwoesting der koloniën, moord der planters, volslagen regeringloosheid, bloedige en dodelijke oorlogen.'

Naam: Isaïc da Costa
(Amsterdam 1798 – Amsterdam 1860)

Belangrijke titels:

Bezwaren tegen den geest der eeuw (1823)

Vijf en twintig jaren (1840)

Hagar (1847)

De chaos en het licht (1850)

Opmerkelijk:

Schrijft enkele lange **tijdzangen**.

Staat aan de wieg van het Reveil.

PASPOORT: ISAÏC DA COSTA

Isaïc da Costa

Da Costa is afkomstig uit een familie van Sefardische (of Portugese) joden. Zijn vader is wijnhandelaar en neemt een vooraanstaande plaats in in de synagoge.

Al jong is hij actief in de dichtkunst: hij schrijft zowel in het Latijn als in het Nederlands. Hij promoveert in de rechten en de letteren. Op een gegeven moment bekeert hij zich tot het christelijk geloof. Bij deze bekering spelen twee zaken mee: zijn contacten met Bilderdijk, die hem leert de Bijbel beter te lezen, en zijn belangstelling voor de wetten van Mozes.

In 1823 schrijft hij zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Hierin neemt hij stelling tegen de verlichtingsgeest, de geest van de Franse revolutie (ni Dieu, ni maître) en het vooruitgangsgeloof, dat in zijn tijd de toon aangeeft. Men verwacht dat de mensheid zich ontwikkelt tot een steeds hoger plan, terwijl de christen Da Costa in die ontwikkeling juist een loslaten van Gods Woord waarneemt. De publicatie van dit werk wordt wel beschouwd als de geboorte van het Reveil. Het wordt hem niet door iedereen in dank afgenomen.

In latere jaren vindt Da Costa meer en meer erkenning. Dat hangt samen met het feit dat zijn stellingname minder fel wordt. Hij neemt dan enigszins afstand van de ideeën van zijn leermeester Bilderdijk. In zijn beginperiode is hij **contra-revolutionair** ingesteld: tegen volksinvloed in de regering, tegen gezangen in de kerk. Later wordt hij **antirevolutionair** genoemd: hij is tegen de gedachten van de Franse revolutie en wil aandacht voor christelijke actie op het gebied van onderwijs, politiek, wetenschap en kunst.

**contra-
revolutionair
anti-
revolutionair**

4.5 Multatuli

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

alter ego	een tweede persoonlijkheid van een persoon naast zijn werkelijke identiteit
cultuurstelsel	belastingstelsel van 1830 tot 1870. De inheemse bevolking moest bij wijze van pacht 20% van haar grond gebruiken voor producten voor de Europese markt. Deze producten werden door de Nederlandsche Handel-Maatschappij in Europa verkocht, en geveild. De Amsterdamse koffieveilingen waren een wereldwijd begrip.
Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM)	maatschappij met als doelstelling bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en het fabriekswezen. Door de verbondenheid met de Nederlandse regering speelde de NHM een belangrijke rol in de handel tussen de Nederlanden en Nederlands-Indië.

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- globaal de levensloop van Multatuli;
- zijn relatie met de roman *Max Havelaar*;
- de bedoeling van Multatuli met de roman;
- Multatuli's teleurstelling over de allereerste uitgave;
- de inhoud van het verhaal over Saïdjah en Adinda.

Eerlijke producten van Max Havelaar

Max Havelaar is het keurmerk van een stichting die koffie, bananen, honing, allerlei vruchten en vruchtensappen en nog veel meer producten uit derdewereldlanden op de markt zet. Het keurmerk garandeert dat organisaties van kleine boeren of plantages in ontwikkelingslanden een eerlijke prijs ontvangen voor hun producten en dat hun producten aan hoge kwaliteitseisen voldoen.

Max Havelaar is ook de titel van de beroemdste Nederlandse roman uit de negentiende eeuw. Volgens sommigen is het de beste roman die ooit in het Nederlands is geschreven. Het boek is in meer dan veertig talen vertaald. De volledige titel is: *Max Havelaar, of de koffieveilingen der Nederlandse Handelmaatschappij*.

Wie is Max Havelaar?

alter ego Max Havelaar is het **alter ego** van Eduard Douwes Dekker. Hij komt ter wereld als zoon van een kapitein bij de koopvaardij. Op 18-jarige leeftijd gaat hij naar Nederlands-Indië, waar hij als ambtenaar in diverse functies werkt. In 1856 komt hij in conflict met zijn superieuren, als hij maatregelen probeert te nemen tegen een inlands dorpsheer dat zijn macht misbruikt tegenover zijn onderdanen. Dit leidt tot zijn ontslag. Hij gaat terug naar het vaderland, waar hij een armoedig, zwervend leven leidt en onder zijn pseudoniem Multatuli *Max Havelaar* schrijft.

Douwes Dekker schrijft zijn roman

De auteur zelf staat model voor de hoofdpersoon Max Havelaar in het boek. Hun belevenissen zijn nagenoeg identiek. De roman wordt in 1860 uitgegeven door de bekende auteur Jacob van Lennep, die diverse wijzigingen aanbrengt. Hij deelt de hoofdstukken anders in en laat belangrijke plaats- en persoonsnamen weg. Dat is echter niet de bedoeling van Douwes Dekker. Het boek is een aanklacht tegen het onrecht dat de Indische bevolking wordt aangedaan, en hij wil ook eerherstel voor zichzelf. Heel bewust kiest hij voor de vorm van een roman, want hij wil een breed publiek bereiken.

Het is voor hem dan ook bijzonder schrijnend dat Jacob van Lennep niet alleen veel wijzigt, maar het boek ook nog eens in een kostbare editie uitbrengt. Daarmee is het slechts voor een select publiek te koop. Een publiek dat er bovendien belang bij heeft dat de situatie blijft zoals ze is.

Douwes Dekker had de rechten verkocht aan Van Lennep en pas in 1874 lukt het hem die terug te krijgen. Dan kan hij de oorspronkelijke, maar inmiddels vijfde druk, uitbrengen. Deze editie wordt beschouwd als de echte *Max Havelaar*.

Het boek *Max Havelaar*

Het boek opent met een aantal hoofdstukken waarin de rijke Amsterdamse koopman Batavus Droogstoppel, makelaar in koffie, aan het woord komt. Hij

heeft maar één doel in zijn leven: geld verdienen. Dat is hem aardig gelukt. Hij heeft een hekel aan kunst en vooral aan literatuur: romans en gedichten bevatten alleen maar leugens. Laat nu juist hij een oude klasgenoot tegenkomen, een armoedzaaier, die hij minachtend Sjaalman noemt.

Ronduit gezegd – want ik houd van de waarheid – was mij het weerzien van die persoon niet aangenaam. Ik bemerkte terstond dat het geen solide connectie was. Hij zag zeer bleek, en toen ik hem vroeg hoe laat het was, wist hij 't niet. Dit zijn dingen, waar een mens op let, die zo'n twintig jaar de beurs bezocht heeft, en zoveel heeft bijgewoond. Ik heb al wat huizen zien vallen.

Ik meende dat hij rechts zou gaan, en zei dat ik links moest. Doch zie, hij ging ook links, en ik kon dus niet vermijden in gesprek te treden. Maar ik bedacht gedurig dat hij niet wist hoe laat het was, en bespeurde bovendien dat zijn jasje tot aan de kin was dichtgeknoopt – dat een zeer flauw merk is – zodat ik de toon van ons onderhoud wat flauw blijven liet. Hij verhaalde mij dat hij in Indië was geweest, dat hij getrouwd was, dat hij kinderen had. Ik had daar niets tegen, maar ik vond er niets belangrijks in.

Deze man roept zijn hulp in bij de uitgave van een boek. De enige reden om met hem in zee te gaan, is het feit dat het over koffie gaat. Wie weet is het gunstig voor zijn handel.

Hij belast Ernest Stern, een jonge Duitse stagiair op zijn bedrijf, met de opdracht de papieren van Sjaalman te ordenen en er een boek van te maken. Stern doet dat en beschrijft de geschiedenis van Max Havelaar, die met zijn vrouw Tine en zoontje Max als assistent-resident in Lebak op Java een nieuwe plaats heeft gekregen. Havelaar wordt daarmee de hoogste Nederlandse ambtenaar in de afdeling (assistent-residentie) van het plaatselijk bestuur, dat valt onder het binnenlands bestuur. Hij houdt een toespraak, waarin hij de dorpschoufden voorhoudt dat hij geen onrecht door de vingers zal zien. Al spoedig komt hij erachter dat de regent, een inlands dorpschouf, van Rangkas-Betoeng zijn onderdanen onrechtmatig behandelt. Hij wil maatregelen nemen, maar wordt daarin niet gesteund door zijn directe superior, de resident. En die had nu juist de regent in de gaten moeten houden. Het dorpschouf is een geduchte tegenstander: de weduwe van zijn voorganger heeft hem verteld dat haar man vrijwel zeker door hem is vergiftigd. Havelaar zet door, maar als hij de zaak op hoger niveau aankaart, krijgt hij geen gehoor.

Naam: Eduard Douwes Dekker
(Amsterdam 1820 – Ingelheim am Rhein 1887)

Pseudoniem:

Multatuli (= ik heb veel gedragen)

Belangrijke titels:

Max Havelaar, of de Koffievelingen der Nederlandse Handelmaatschappij (1860)

Opmerkelijk:

Hij keert zich op scherpe, satirische toon tegen het bestaande gezag en levert kritiek op christendom, regering en maatschappij. Wordt in Duitsland gecremeerd (als eerste Nederlander).

PASPOORT: MULTATULI

Ook van de gouverneur-generaal, de hoogste bestuurder in Indië, heeft hij niets te verwachten. Als men hem wil overplaatsen, vraagt hij ontslag aan, in de hoop zo nog gehoor te krijgen. Hij krijgt ontslag en de zaak van de inlander lijkt verloren.

Saïdjah en Adinda

Het verhaal van Saïdjah en Adinda staat in het zeventiende hoofdstuk van de *Max Havelaar*.

Multatuli kan wel een dorre opsomming geven van alle misstanden in Nederlands-Indië, maar in verhaalvorm maakt het vast meer indruk.

Het verhaal gaat over Saïdjah, een jonge Javaan, die opgroeit in het dorpje Badoer. Al jong maakt hij mee hoe het dorpshoofd zijn eigen onderdanen besteelt door hun buffels af te nemen. Ook Saïdjahs vader moet dat ondergaan; zelfs de buffel die Saïdjahs leven gered heeft, wordt van hem afgenomen. Als Saïdjahs moeder en vader gestorven zijn, gaat Saïdjah – vijftien jaar oud – naar Batavia. Over 36 maanden zal hij terugkomen. Bij het afscheid van zijn buurmeisje Adinda belooft hij haar dat hij hard zal werken om geld voor twee buffels te verdienen. Na drie jaar keert hij terug, met geld genoeg voor drie buffels. Voor Adinda heeft hij ook nog een buikband van zilver en goud bij zich. Als hij bij de ketapanboom komt, is Adinda daar niet. Na enig wachten snelt Saïdjah het dorp

“Al jong maakt hij mee hoe het dorpshoofd zijn eigen onderdanen besteelt door hun hun buffels af te nemen. ”

in, maar daar is zij ook niet. Het huisje van haar familie is verwoest. Hij gaat haar zoeken en sluit zich daarvoor aan bij opstandelingen tegen het Nederlands gezag. Na enige tijd komen ze in een dorpje 'dat pas veroverd was door het Nederlandse leger, en dus in brand stond...'. Daar vindt hij het lijk van Adinda. Sa'idjah loopt op de soldaten toe en dringt zijn lijf in de bajonetten. Zo sterft hij. De auteur verzekert dat hij kan bewijzen dat er vele Adinda's en vele Sa'idjahs zijn.

*De misstanden in Indië zijn geen incidenten. En wie aan de ernst van de problematiek twijfelt, krijgt de verzekering dat ik in staat ben de namen op te geven van tweëndertig personen in het district Parang-Koedjang alleen, aan wie in één maand tijd zesendertig buffels zijn afgenomen ten behoeve van de regent. Of, juister nog, dat ik de namen kan noemen van de tweëndertig personen uit dat district, die zich in één maand hebben durven beklagen, en wier klacht door Haveelaar onderzocht en gegrond bevonden is.
Er zijn vijf zodanige districten in de afdeling Lebak...*

Om die reden waarschuwt hij zijn lezers enkele malen in het verhaal: *Ik heb u gezegd, lezer, dat mijn verhaal eentonig is.* De afpersing en de onderdrukking zijn schering en inslag en worden door de Nederlandse overheid niet bestraft. Integendeel, als de boeren hierdoor hun pacht niet op tijd kunnen betalen, worden ze met stokslagen gestraft.

... of de koffieveilingen der Nederlandse Handelmaatschappij

Vanaf 1602 krijgt ons land steeds meer invloed in het huidige Indonesië. De VOC, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, sticht hier vele handelsposten. Koffie, tabak, specerijen en nog veel meer producten haalt men hiervandaan. Het brengt ons land veel rijkdom. In de achttiende eeuw worden de voormalige vestigingsplaatsen van de VOC in de Indonesische archipel onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden als de 'kolonie Nederlands-Indië'. Het Ministerie van Koloniën in Den Haag regelt de koloniale zaken. Tijdens het **cultuurstelsel** (1830-1870) worden inheemse bestuurders van Java gedwongen bepaalde landbouwproducten te leveren. Koffie bijvoorbeeld. De **Nederlandsche Handel-Maatschappij** (NHM) krijgt het monopolie op het exporteren van deze gewassen. De inlanders zijn verplicht 20% van hun grond te bebouwen met producten die het moederland voorschrijft. Er ontstaat al gauw misbruik: de inlanders moeten meer produceren en werken voor een hongerloontje. Bovendien eisen hun eigen dorpschouwen, de regenten, dat ze allerlei hand-en-spandiensten verrichten. De schouwen 'stelen' de buffels waarmee hun onderdanen het land moeten bewerken.

cultuurstelsel
Nederlandsche
Handel-
Maatschappij

Realistisch en romantisch

Eduard Douwes Dekker probeert zijn verhaal een hoog werkelijkheidsgehalte te geven. In de titel van *Max Havelaar* staat niet het woord 'roman' vermeld, terwijl we het boek wel als zodanig beschouwen. Het woord 'roman' zou de indruk kunnen geven dat het maar een (liefdes)verhaal is en niet de harde werkelijkheid. Bovendien maakt Douwes Dekker gebruik van manuscriptfictie: Droogstoppel krijgt van Sjaalman een pak papier met diverse verhandelingen en opstellen. Met zijn boek komt Douwes Dekker in opstand tegen het onrecht dat de mensen in Nederlands-Indië wordt aangedaan. Samen met de humoristische opmerkingen, de auctoriale verteller en zijn weltschmerz is Eduard Douwes Dekker een echte romanticus.

Een klein toneelstukje

Gerechtsdienaar: Mijnheer de rechter, daar is de man die *Barbertje* vermoord heeft.

Rechter: Die man moet hangen. Hoe heeft hij dat aangelegd?

Gerechtsdienaar: Hij heeft haar in kleine stukjes gesneden, en ingezouten.

Rechter: Daaraan heeft hij zeer verkeerd gedaan. Hij moet hangen.

Lothario: Rechter, ik heb *Barbertje* niet vermoord! Ik heb haar gevoed en gekleed en verzorgd. Er zijn getuigen die verklaren zullen dat ik 'n goed mens ben, en geen moordenaar.

Rechter: Man, ge moet hangen! Ge verzwaart uw misdaad door eigenwaan. Het past niet aan iemand die... van iets beschuldigd is, zich voor 'n goed mens te houden.

Lothario: Maar, rechter, er zijn getuigen die het zullen bevestigen. En daar ik nu beschuldigd ben van moord...

Rechter: Ge moet hangen! Ge hebt *Barbertje* stukgesneden, ingezouten, en zijt ingenomen met uzelf... drie kapitale delicten! Wie zijt ge, vrouwtje?

Vrouwtje: Ik ben *Barbertje*.

Lothario: Goddank! Rechter, ge ziet dat ik haar niet vermoord heb!

Rechter: Hm... ja... zo! Maar het inzouten?

Barbertje: Nee, rechter, hij heeft me niet ingezouten. Hij heeft mij integendeel veel goeds gedaan. Hij is 'n edel mens!

Lothario: Ge hoort het, rechter, ze zegt dat ik 'n goed mens ben.

Rechter: Hm... het *derde* punt blijft dus bestaan. Gerechtsdienaar, voer die man weg, hij moet hangen. Hij is schuldig aan eigenwaan.

4.6 Humoristen in de romantiek

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

realistische humor	situaties uit het dagelijks leven worden op een humoristische wijze beschreven. Het bekendste voorbeeld hiervan is de Camera Obscura van Hildebrand.
kolderieke humor	dolkomische, dwaze, onzinnige humor
knittelvers	vrij vers zonder een bepaald metrum. De indruk van onbeholpenheid die dit soort poëzie bij sommige lezers wekt, heeft vaak een humoristisch effect.
mystificatie	een auteur foft het publiek door bijvoorbeeld een vervalste datum of een vervalste auteursnaam te presenteren als de echte datum of auteursnaam
zwarte humor	gebaseerd op het leed van anderen met als doel te spotten en te amuseren: een vorm van cynisme

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe je humor in negentiende-eeuws werk kunt herkennen;
- wie de Schoolmeester is;
- wie Piet Paaltjens is;
- hoe je het humoristische en romantische in hun werk kunt aanduiden.

Beste Hildebrand!

Ik verneem met een zeker genoegen, dat er van tijd tot tijd iets van u gedrukt wordt. Met een zeker genoegen, zeg ik; want wij hebben nog samen school gegaan. Ik heb toen altijd wel gedacht dat er wat in u zat, maar ik wist niet of er ooit iets uit u komen zou. [...]

Eerst echter wilde ik u vragen, ronduit vragen, of gij een humorist zijt? Ik denk het half, omdat het tegenwoordig zo ijselijk aan de orde is. Kijk Hildebrand, als gij een humorist waart, dat zou me lelijk spijten; ik zou haast zeggen, schoon mijn hart er bij breekt: - als gij een humorist zijn, Hildebrand, leg drie stuivers, koop een touw, en.... Maar gij zijt immers geen humorist, mijn waarde! o Zeg, dat gij het niet zijt.

Daar is tegenwoordig zulk een ontzettende consumptie van humor, mijn vriend, dat dit artikel verschrikkelijk duur moet geworden zijn en dan ook bij gevolg akelig wordt vervalst. Ik ben overtuigd dat er in iedere kerk, de dominee meegetrekend, meer dan honderd humoristen bijeenzijn. Men komt in geen koffiehuis, men rijdt in geen diligence, ja wat meer is, men zit in geen 'bijwagen' zonder een humorist. Het hele land is er van vergiftigd: humoristen op rijm, humoristen in proza, geleerde humoristen, huiselijke humoristen, hoge humoristen, lage humoristen, hybridische humoristen, bloempjes-humoristen, tekst-humoristen, sprookjes-humoristen, vrouwenhatende en vrouwenflemende humoristen, sentimentele humoristen; ongelikte humoristen; gedachte denkende humoristen; boek-, recensie-, mengelwerk-, brief-, voorrede-, titelblad-humoristen;.....

Uit: Camera Obscura, Nicolaas Beets

Romantische humor

Humor is typisch iets van de negentiende eeuw. In de eeuwen daarvoor was humor voornamelijk terug te vinden in een blijspel, maar nu kom je humor tegen in alle genres: de dichtkunst, de roman, de novelle. Er zijn zelfs aparte literaire humoristische tijdschriften met namen als *De Humorist: Magazijn voor luimige verhalen* en *Momus: tijdschrift voor lagchers*.

De *Camera Obscura* van Hildebrand (zie paragraaf 4.3 en ook hierboven) staat bekend om de humoristische titels, onverwachte beeldspraak en gezwollen taal.

realistische humor Hildebrand gebruikt vooral **realistische humor**. Multatuli maakt in zijn *Max Havelaar* ook veel gebruik van humor (zie paragraaf 4.5).

De twee bekendste humoristen uit de negentiende eeuw zijn de Schoolmeester en Piet Paaltjens.

“Humor is typisch iets van de negentiende eeuw.”

De Schoolmeester

De gedichtenreeks *Natuurlijke historie voor de jeugd* leidt de Schoolmeester (pseudoniem van Gerrit van de Linde) in met de woorden:

*'In mijn natuurlijke Historie voor jonge lui,
Maak ik met opzet geen gewach van de regenbui,
Om dat kinderen in Holland zelfs familiaarder¹ zijn
Met den regen, dan wel met den zonneshijn.
Ik heb my dus liever daartoe willen bepalen
Om hun iets nieuws uit het beestenspel der natuur te verhalen.
Iets, waar een ander ('t is me 't zelfde of hy dood is dan leeft)
Zijn Natuurlijke Historie geen hand water by heeft.
Doch dit is juist het laken,
Waar ik een rok van voor de Natuurlijke Historie wil maken.'
By voorbeeld, aangaande een dier zijn instinct,
Waarom een ezel, die dood is, niet drinkt,
Of waarom, als 't je blijft, een hond dadelijk stil
Blijft staan, zoo dra hij niet langer loopen wil,
Waarom een haas, die in 't duin loopt, het land heeft aan een jager,
En een runderhaas daar-en-tegen, of een gebraden speenvarken, aan een slager.
Voorts wil ik de jeugd attent maken op een beest zijn overleg:
Want immers ging die mopshond² te Kampen voor 't vuur uit den weg?
Op zijn volharding by zijn beroep:
Of zat niet Van Rijn soms dagen lang op een stoep³?
Op de naarstigheit van zoo menig dier,
By voorbeeld, zoo iemand als een mier:
Op de beesten hun eigendommelijken aart;
- Of waarom is een oud beest zoo bejaard,
En een dood beest in den regel zoo bedwaard?
En met meer dergelijke belangrijke zaken
Zou ik wenschen hen bekend te maken.
Daarom geef ik nu dit boek
In uwe hand, en verzoek,
O jeugd en kinderen!
Dat niets u in 't leeren moge hinderen.*

1 bekend

2 gezelschapshondje voor de bovenlaag van de bevolking, in achttiende eeuw symbool voor prinsgezinden

3 een beroemde New-Foundlander, te Leiden zeer bekend

Naam: Gerrit van de Linde
(Rotterdam 1808 – Highgate, (Engeland) 1858)

Pseudoniem:

de Schoolmeester

Belangrijke titels:

Gedichten van de Schoolmeester (1859)

Opmerkelijk:

Leidt een losbandig leven.

Vanwege zijn wangedrag en hoge schulden moet hij naar Engeland vluchten. Daar koopt hij een kostschool met hulp van Jacob van Lennep.

PASPOORT: DE SCHOOLMEESTER

kolderieke humor

In de gedichten van de Schoolmeester is sprake van **kolderieke humor**: dwaaze, onzinnige humor die zich op alle niveaus openbaart. De Schoolmeester beschrijft onderwerpen die niet kunnen, die onlogisch of absurd zijn. Hij laat woorden op een ongebruikelijke manier op elkaar rijmen, geeft komische namen en gebruikt verheven taal in alledaagse situaties. Helaas kunnen wij niet meer al zijn woorden en toespelingen begrijpen, waardoor het soms lastig is de humor in zijn gedichten te vinden. Zo is de gedichtenreeks *Natuurlijke historie voor de jeugd* te beschouwen als een parodie op de destijds gebruikelijke natuurlijke-historie-boekjes voor de jeugd. We zouden eerst zo'n boekje moeten zien voor we begrijpen waar de Schoolmeester mee spot. Dat neemt niet weg dat we in bovenstaand fragment veel humoristische opmerkingen kunnen herkennen. Na dit fragment gaat de auteur verder met de woorden:

*Aan dezen of genen regel ontbreekt somwijlen een voet;
Doch anderen hebben er zoveel te meer: dat's door mekanderen goed.*

knittelvers

Pas als je weet dat de Schoolmeester knittelverzen schrijft, kun je begrijpen waarom hij deze opmerking maakt. Een **knittelvers** is een vers waarbij nauwelijks of geen gebruikgemaakt wordt van (vers)voeten. Bij de gedichten van de Schoolmeester hoeven we dus niet op zoek te gaan naar een metrum. Sterker nog, ze bevatten ook geen ingewikkelde rijmschema's of een vaste strofe-indeling, en de ene versregel kan een stuk langer of korter zijn dan de volgende.

In de *Natuurlijke historie* beschrijft de Schoolmeester diverse diersoorten, zoals de leeuw, de olifant, de aap en de haan. En dan plotseling kom je een verrassende titel tegen:

De Ruiter

*Een Ruiter is een mensch te paard,
Omtrent drie voet hoger dan een mens op aard,
En die zich somtijds vasthoudt aan de manen en somtijds aan den staart.*

Hij sluit af met een gedicht over eieren(!):

Eieren

*Ofschoon men natuurlijk voor eieren eer naar een hen zou gaan,
Krijgt men echter geen goede eieren zonder een haan.*

De Schoolmeester is ook bekend om zijn grafschriften. Een paar voorbeelden:

Op Poot⁴.

*Hier ligt Poot:
Hy is dood.*

Op Bilderdijk.

*Geen grafschrift zoo rijk
Als uw naam, Bilderdijk!*

Op N.N.

*Dat Heertjen dat hier leit,
Dat is zijn leven kwijt.*

De poëzie van de Schoolmeester past binnen de romantiek. Hij maakt van alles en iedereen belachelijk en zet zekerheden op losse schroeven, maar de werkelijke persoon achter deze gedichten leren we niet kennen. De dichter vlucht als het ware in de poëzie. Iemand die dat ook doet, maar dan op een heel andere manier, is Piet Paaltjens.

⁴ H.K. Poot (1689-1733) was een boer die van zijn gedichten probeerde te leven. Zijn werk was niet van hoog niveau, maar hij had er veel succes mee.

Naam: François HaverSchmidt
(Leeuwarden 1835 – Schiedam 1894)

Pseudoniem:

Piet Paaltjens

Belangrijke titels:

Snikken en grimlachjes (1867)

Familie en Kennissen (1876)

Opmerkelijk:

Predikant.

In heel ons land bekend door voordrachten van gedichten en verhalen van anderen en zichzelf. Hangt zichzelf op.

PASPOORT: PIET PAALTJENS

Piet Paaltjens

Er zijn levensgeschiedenissen, die zich uiterst moeilijk laten schrijven. Vooreerst, dewijl ze zoo aandoenlijk zijn, dat men er zich niet mee kan inlaten, of men moet het uitsnikken van ontroering; en dan, omdat ze bijna geheel in den nacht der vergetelheid begraven liggen. - Van al zulke levensgeschiedenissen is die van Piet Paaltjens de onbeschrijflijkste.

Men weet haast niets van hem, en wat men nog van hem weet, dat is hartvoerscheurend.

Wanneer is hij geboren en waar? Wie droeg hem onder haar hart en wie gaf hem als vader aan bij den burgerlijken stand? Bij wien lag hij school en in wat jaar deed hij staatsexamen? - Op al die vragen kreeg nooit iemand een antwoord.

Het schijnt, dat de stukken, met behulp waarvan men den sluier van Paaltjens' jeugd had kunnen opheffen, verloren zijn geraakt. Eenigen willen, dat ze opzettelijk verdonkeremaand werden. Het is niet onmogelijk. Wij beleven een zonderlingen tijd.

Wat er van aan is, dat Paaltjens een Fries was, of liever - is, - want hij is nog, - durf ik niet beslissen. Ik heb het stellig hooren ontkennen door iemand, die jarenlang in Friesland gewoond heeft. - 'Geen Fries spot met zijn land,' zei de man, 'en P.P. heeft in Des zangers min en De Friesche poëet het land der Friezen belachelijk pogen te maken.' - Doch geen beschuldiging kon onbillijker zijn.

Met deze woorden leidt François HaverSchmidt de bundel *Snikken en grimlachjes* van Piet Paaltjens in. HaverSchmidt doet zijn hele leven zijn best om de mensen te doen geloven dat Paaltjens een bestaande dichter is, maar Piet Paaltjens is een pseudoniem waaronder HaverSchmidt zijn werk uitgeeft. Het is niet ongebrui-

kelijk dat een dichter een pseudoniem gebruikt, maar HaverSchmidt gaat er wel heel ver in. Hij vertelt dat hij Piet Paaltjens als student in Leiden gekend heeft. Kort geleden heeft hij hem nog een keer gezien en bij die gelegenheid is hij in het bezit van Paaltjens' gedichten gekomen. Ook andere mensen hebben Paaltjens ontmoet en gesproken. Voor in zijn bundel staat een portret van Piet Paaltjens afgebeeld en F.H. (HaverSchmidt) is de uitgever van de 'nagelaten' gedichten van Piet Paaltjens. HaverSchmidt drijft deze **mystificatie** zo ver door dat hij de gedichten achtereenvolgens nummert als I, III, IX, XVI, XXV, XXXIII enzovoorts. De 'beste' van de nagelaten gedichten geeft hij nu uit. Deze mystificatie rondom het auteurschap is typisch voor de romantiek. HaverSchmidt had een alter ego nodig om zijn eigen gevoelens onder woorden te brengen.

mystificatie

Er zijn meer romantische trekjes bij Piet Paaltjens terug te vinden. Uit zijn werk wordt duidelijk hoe hij het studentenleven geïdealiseerd heeft. Dat gebeurt al als hij nog als student in Leiden rondloopt. De tegenstelling tussen de vrijheid van het Leidse studentenbestaan en de koude, harde en verdorven maatschappij overdrijft Piet Paaltjens enorm. In zijn gedichten is vaak sprake van een onbeantwoorde liefde of van verdriet om wat geweest is. Ook deze dichter vlucht dus in de poëzie, zodat hij zijn verdriet en teleurstellingen op een humoristische manier kan verwerken. Maar zijn humor is heel anders dan de kolderieke humor van de Schoolmeester. Doorgaans wordt zijn humor **zwarte humor** genoemd. Soms melancholisch, droevig, zwaarmoedig, soms ook macaber en sinister. Goede voorbeelden van zijn melancholieke gedichten zijn XLIV en LX van de 'Immortellen'. Een immortelle is een bloem die niet verwelkt als hij wordt geplukt; een symbool voor eeuwigheid en onvergankelijkheid.

zwarte humor

Een van Paaltjens' bekendste gedichten is het gedicht 'De zelfmoordenaar' uit 1852. Dit is waarschijnlijk vooral bekend geworden omdat hij in 1894 zelf zijn leven beëindigt. Zijn hele leven is hij melancholiek van aard geweest en lijdt hij aan depressies. Maar na het plotselinge overlijden van zijn vrouw in 1891 ziet hij het leven helemaal niet meer zitten.

Aan Rika

*Slechts éénmaal heb ik u gezien. Gij waart
Gezeten in een sneltrein, die den trein,
Waar ik mee reed, passeerde in volle vaart.
De kennismaking kon niet korter zijn.*

*En toch, zij duurde lang genoeg, om mij
Het eindloos levenspad met fletsen lach
Te doen vervolgen. Ach! geen enkel blij
Glimlachje liet ik meer, sinds ik u zag.*

*Waarom ook hebt gij van dat blonde haar,
Daar de engelen aan te kennen zijn? En dan,
Waarom blauwe oogen, wonderdiep en klaar?
Gij wist toch, dat ik daar niet tegen kan!*

*En waarom mij dan zoo voorbijgesneld,
En niet, als 't weerlicht, 't rijtuig opgerukt,
En om mijn hals uw armen vastgekneld,
En op mijn mond uw lippen vastgedrukt?*

*Gij vreesdet mogelijk voor een spoorwegramp?
Maar, RIKA, wat kon zaalger voor mij zijn,
Dan, onder helsch geratel en gestamp,
Met u verplet te worden door één trein?*

Familie en kennissen

In de negentiende eeuw houden predikanten en geleerden in de grote steden van ons land bijna wekelijks voordrachten. Die voordrachten worden bijvoorbeeld georganiseerd door de plaatselijke afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Soms zijn ook musici aanwezig. Dan worden de voordrachten afgewisseld met muziek. In het verhaal *De familie Kegge* van Hildebrand komt een mooie beschrijving voor van zo'n avond.

François HaverSchmidt is een populaire spreker op dit soort avonden. Daaraan zal zijn bekendheid als dichter van de *Snikken* wel hebben bijgedragen, maar zijn voordrachten zijn zeker niet minder geliefd. Die verhalen zijn gebundeld in *Familie en kennissen*. Deze verhalenbundel is nog altijd de moeite van het lezen waard.

4.7 Dominee-dichters

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

biedermeier	periode waarin men verlangt naar huiselijkheid en orde en aandacht heeft voor het kleine, het vriendelijke en het normale, overgoten met een sausje romantiek. Literatuur is 'goed-schoon-waar'.
voordrachtskunst	de kunst van het declameren. In de negentiende eeuw vooral in een genootschap of in huiselijke kring. Kunstzinnigheid, toon, mimiek en gebaar spelen een grote rol.
improvisatie	betekent onvoorzien. Het is het spontaan schrijven, maken of bedenken van iets, waarbij je bij de start niet aan kunt geven wat aan het eind het resultaat zal zijn.

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- waarom er veel predikanten tegelijkertijd letterkundige zijn;
- over welke onderwerpen de predikanten dichten;
- enkele namen van predikantdichters te noemen;
- de waardering van de predikantdichters onder woorden te brengen.

*Dankt allen God en weest verblijd,
Omdat gij Nederlanders zijt!*

Nicolaas Beets

Dichtende dominees

Veel gedichten in de negentiende eeuw zijn geschreven door predikanten. Deze dominee-dichters hebben een belangrijke plaats in de literatuur van de negentiende eeuw. Dat er in die tijd zoveel dichtende dominees zijn, heeft te maken met de situatie die in 1816 in de nieuwe Hervormde Kerk is ontstaan. Als je predikant wilt worden, is een academische vooropleiding verplicht. Met beurzen kunnen ook jongens uit de middenstand deze brede studie volgen. Als de afgestudeerde predikanten eenmaal in de pastorie zitten, kunnen ze rekenen op een staatsuitkering. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel jonge mannen theologie gaan studeren. Aangezien colleges in de letterkunde een onderdeel van hun opleiding vormen, is het evenmin verwonderlijk dat de dominees zich gaan bezighouden met poëzie.

Beroemde dominee-dichters zijn Nicolaas Beets, J.P. Hasebroek, Bernard ter Haar, J.J.L. ten Kate en Eliza Laurillard.

Onderwerpen

- Dominee-dichters dichten graag over de vaderlandse geschiedenis. Deze gedichten zijn nationalistisch en chauvinistisch van toon.
- Daarnaast schrijven ze veel stichtelijke poëzie. Die gedichten voeden de lezer op of sterken hem in gevoelens van vroomheid. Een goed voorbeeld daarvan zijn gedichten die geschreven zijn ter gelegenheid van inzamelingsacties die gehouden worden na enkele watersnoodrampen die ons land in die tijd teisterden.
- Ook worden er veel gedichten geschreven over allerlei gebeurtenissen in huiselijke kring.

J.P. Hasebroek

Eliza Laurillard

J.J.L. ten Kate

- En ten slotte speelt godsdienstigheid in algemene zin een belangrijke rol. Deze periode van brave, burgerlijke en zelfvoldane kunst noemen we ook wel **biedermeier**.

biedermeier

Modernisme en orthodoxie?

De negentiende eeuw is de tijd waarin moderne natuurwetenschappelijke denkbeelden steeds meer invloed krijgen (evolutionisme, Bijbelkritiek). Er wordt getwijfeld aan wonderen die in de Bijbel beschreven staan en ook de Godheid van de Heere Jezus en de waarheid van Zijn opstanding worden aangevochten.

Die invloed zie je terug bij de dominee-dichters. Zij behoren in hoofdzaak tot de irenisch-orthodoxe richting. Dat betekent dat ze zich over het algemeen houden aan de gereformeerde leer, zeker op de kansel, maar dat zij niet bereid zijn tot strijd over allerlei dogmatische kwesties. Zij zijn vreedzaam (irenisch) ingesteld, in tegenstelling tot de steile calvinisten uit de zeventiende eeuw, die de Synode van Dordrecht gehouden hadden. Van die synode moet men in het begin van de negentiende eeuw niet zoveel meer hebben. Dat ondervindt ook ds. Nicolaas Schotsman in Leiden, als hij in 1819 een redevoering houdt bij het eeuwfeest van deze synode. Uit het hele land komen afkeurende reacties en een van de weinigen die hem verdedigen, is de vader van het Reveil, Willem Bilderdijk.

De afkeer van het gereformeerde verleden wordt in de loop van de tijd steeds sterker. Veel predikanten die (vooral) in Leiden gestudeerd hebben, zijn erdoor aangestoken. Soms leidt dat ertoe dat zij hun ambt neerleggen. Dan hoeven ze niet meer te preken over wat ze zelf niet kunnen geloven. Dat geldt voor de predikant Busken Huët, die bekend wordt als scherp literatuurcriticus.

De predikant P.A. de Génestet dicht vaak over het gezinsleven en godsdienstige zaken. Hij wordt ook tot de dominee-dichters gerekend. Maar omdat hij een kritische, soms spottende toon hanteert en openlijk spreekt over de twijfel die hij voelt, is hij geen echte vertegenwoordiger van deze groep.

Voordragen

In dezelfde tijd bloeit de **voordrachtskunst** op. In veel plaatsen, niet alleen in steden, maar ook op het platteland, nodigt men schrijvers en dichters uit om voor te dragen uit hun werk. Natuurlijk zijn juist predikanten daar bijzonder geschikt voor. Voordrachtskunst is een belangrijk onderdeel van hun opleiding. Zij trekken er op doordeweekse dagen opuit om voor te lezen uit hun eigen werk en dat van anderen. Sommigen van hen leggen zich daarbij toe op de **improvisatie**: een voordracht die slechts in hoofdpunten is voorbereid en nu uit het hoofd wordt gehouden.

**voordrachts-
kunst**

improvisatie

Verschillende waardering

De domineedichters oogsten veel lof. Hun werk verschijnt in herdruk na herdruk. Bij jubilea wordt soms in het hele land aandacht aan hun werk besteed. Toch is hun roem niet blijvend. Een van de eersten die hun werk bekritiseert als 'dichtkunst van de huiselijke haard', een tweederangs dichtkunst, is de ex-predikant en literatuurcriticus Busken Huet. Rond 1880 begint een groepje jonge dichters een aanval op de dominee-dichters. Deze zogenaamde Tachtigers bespotten hun werk. De voortgaande ontkerkelijking en verwereldlijking hebben ertoe bijgedragen dat dominee-dichters niet meer begrepen en daarom niet meer gewaardeerd worden.

Hun poëzie is vaak niet van een hoog dichterlijk gehalte en wordt meestal afgedaan als 'berijmde stichtelijkheid'. Toch zijn deze schrijvers van betekenis geweest:

- In de eerste plaats hebben zij een cultuurhistorische betekenis. Zij zijn de vertegenwoordigers van een bevolkingsgroep die in de negentiende eeuw heel belangrijk is: de rijkere burgerij.
- Ten tweede vormen ze een wezenlijk contrast met de Beweging van Tachtig, die een nieuwe tijd in de literatuurgeschiedenis inluidt. De Tachtigers verzetten zich tegen alles wat voor de predikanten normaal is. In plaats van geachte burgers komen nu 'revolutionairen' aan het woord, die de schoonheid willen vereren in plaats van God. Dichtkunst wordt als diepzinnige kunst voor een ingewijde elite een doel in zichzelf, in plaats van een middel om een grote menigte te bereiken.
- Dat laatste is tegelijkertijd een derde facet van hun betekenis: zij worden zeer gewaardeerd en door velen gelezen. De maatschappelijke betekenis van hun poëzie is dan ook groot geweest. Je kunt je zelfs de vraag stellen of een dichter die kennelijk iets te zeggen heeft, gelukkig moet zijn als hij slechts door een heel beperkt publiek begrepen wordt, zoals bij de Tachtigers het geval kan zijn.
- Ten slotte kan niemand ontkennen dat het werk van deze dichters literaire waarde heeft. Ook in hun poëzie zijn gedichten te vinden die 'onsterfelijk' zijn. Een heel duidelijk voorbeeld is 'De moerbeitoppen ruisten' van Nicolaas Beets (4.3).

"Ten slotte kan niemand ontkennen dat het werk van deze dichters literaire waarde heeft."

Een nieuw geluid

1853 - 1890
Vincent van Gogh
De moderne
kunstenaar

1854-1929
Aletta Jacobs
Vrouwenemancipatie

Kernbegrippen

naturalisme

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

literaire stroming die rond 1870 in Frankrijk is ontstaan en die methoden van de natuurwetenschappen ook in de menswetenschappen wil toepassen. Erfelijkheid en milieu ziet men als bepalende omstandigheden.

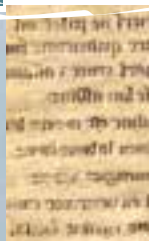
impressionisme

het zo nauwkeurig mogelijk uitbeelden van nuances, indrukken en gevoelens door een schilderend taalgebruik

neoromantiek

stroming die ruimte geeft aan de verbeelding, en de droom boven de werkelijkheid stelt

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je

- hoe de Beweging van Tachtig ontstaan is en wat de Tachtigers samenbindt;
- in welk tijdschrift de Tachtigers publiceren;
- wat volgens de naturalisten de taak van een schrijver is;
- wat de impressionistische schrijfstijl kenmerkt;
- drie kenmerken van de neoromantiek te noemen;
- rond welk tijdschrift protestantse schrijvers zich tot 1940 verzamelen.

5.1 Algemene inleiding

Vernieuwing in de literatuur

*Een nieuwe lente en een nieuw geluid:
Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit...*

Herman Gorter

Een nieuw geluid, dat is het wat enkele jonge dichters omstreeks 1880 willen laten horen. Met minachting en spot spreken zij over het werk van de vorige dichtersgeneratie. Zij willen échte poëzie schrijven!

Ook in het proza is er vernieuwing: de naturalistische verhalen die tegen het einde van de negentiende eeuw geschreven worden, verschillen behoorlijk van de verhalen die tot dan toe ver-

schenen zijn. Omstreeks 1910 schrijven neoromantici hun verhalen, die op hun beurt totaal anders zijn dan de naturalistische verhalen.

Nieuw is ook de impressionistische stijl, toegepast in proza én in poëzie.

De Beweging van Tachtig

De vernieuwing in de poëzie begint als begaafde leerlingen zoals Willem Kloos, Jacques Perk en Albert Verwey op school gestimuleerd worden buitenlandse literatuur te lezen en zelf gedichten te schrijven. Deze jongeren bezoeken literaire avonden en krijgen de gelegenheid te publiceren in het tijdschrift *De Nederlandse Spectator*.

Zij richten een letterkundig genootschap op. Hun opvattingen over poëzie verschillen, maar de afkeuring van de bestaande dichtkunst bindt hen samen. Niets dan hoon hebben ze voor de domineespoëzie uit de tweede helft van de negentiende eeuw. De dominee-dichters moeten het vooral ontgelden vanwege hun retorische taalgebruik, de keuze voor huiselijke en godsdienstige onderwerpen en de voorkeur voor het toegankelijke gelegenheidsgedicht.

Albert Verwey door Jan Veth.

Een belangrijk uitgangspunt voor de poëzie van de Tachtigers is dat het in de kunst alleen om schoonheid gaat, en niet om het doorgeven van een moralistische boodschap: kunst als doel, niet als middel.

Graag willen de jonge letterkundigen een eigen tijdschrift uitgeven. In de bestaande tijdschriften, waarvan *De Gids* het belangrijkste is, zien ze te weinig mogelijkheden voor jonge kunstenaars.

De Nieuwe Gids

In 1885 verschijnt het eerste nummer van het tijdschrift *De Nieuwe Gids*. Net als *De Gids* is het geen zuiver literair blad, maar een algemeen cultureel tijdschrift. Het bevat literaire bijdragen, maar ook onderwerpen als schilderkunst, architectuur, muziek, beeldhouwkunst en politiek worden besproken. De eerste redactieleden zijn Frederik van Eeden, Frank van der Goes, Willem Paap, Albert Verwey en Willem Kloos. Al gauw valt de redactiegroep uiteen door onderlinge ruzies en blijft alleen Willem Kloos als redacteur over.

Het naturalisme

Vanaf ongeveer 1880 verschijnen de naturalistische verhalen. Uitgangspunt voor het **naturalisme** is de empirische methode van de natuurwetenschappen, waarbij men door observeren relaties van oorzaak en gevolg ontdekt en vervolgens wetmatigheden formuleert. Deze methode willen naturalisten ook toepassen om het karakter en gedrag van mensen te verklaren.

Invloedrijke naturalisten zijn Franse schrijvers als Emile Zola. Deze formuleert de naturalistische grondregel: "Opvoeding voor een zeer klein, erfelijkheid voor verreweg het grootste gedeelte, bepalen het menselijk karakter."

Deze opvatting leidt tot een bepaalde manier van schrijven: het naturalistisch proza. De taak van de schrijver is, volgens Zola, nauwkeurig te beschrijven wat er met een persoon met een bepaalde aanleg in een bepaald milieu gebeurt. Daarbij mag hij het verhaal niet mooier maken of er commentaar op leveren. De schrijver kruipt als het ware in de huid van een hoofdpersoon en levert een objectief verslag. Hij geeft een nauwkeurige en onbevooroordeelde weergave van de werkelijkheid.

Het impressionisme

In dezelfde tijd gaan schrijvers gebruikmaken van de impressionistische stijl. Uit "verwantschap met de grote negentiende-eeuwse schilderkunst", zoals de auteur Lodewijk van Deijssel schrijft.

naturalisme

impressionisme Het **impressionisme** is van oorsprong een stroming in de schilderkunst, ontstaan rond 1860. Een impressionist wil de zichtbare werkelijkheid weergeven door de stemming, de sfeer, op zich te laten inwerken en die indrukken (impressies) in kleur te vertalen. Een impressionistisch schilderij is dan ook een subjectieve weergave van de werkelijkheid. Daarin verschilt het van een realistisch schilderij: het realisme streeft naar een objectieve weergave van de werkelijkheid, vergelijkbaar met een foto. Wat een impressionistische schilder met kleuren doet, proberen impressionistische schrijvers met woorden te doen. In het volgende voorbeeld is een brood op tafel 'geschilderd' in woorden:

Het hellende dak der korst, van boven, was donker zwart bruin en ging, bij het zijwaards afdalen van de korst, in een melk-chocola-kleurig bruin over, van daar in lichter bruin, geel bruin, en de onderkant was grijzig geel, zwart doorschemerd.
L. van Deijssel

Sommige schrijvers gaan erg ver in wat men dan - positief bedoeld - 'woordkunst' noemt:

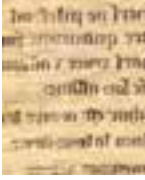
Er volgt een oogenblik van zwaardrukkende stilte, bruinzwart, waarin Cornelis op straat, geelbruin, het geronkel van eene kar op de keien hoort, en dichtbij, wit-zilver-gespikkeld, het tiktik-tiktik-tiktik van de pendule op den schoorsteenmantel.
Vosmeer de Spie

Zo nauwkeurig mogelijk worden (kleur)nuances, indrukken en gevoelens onder woorden gebracht door het gebruik van:

- veel schilderende bijvoeglijke naamwoorden;
- nieuwe woorden (neologismen), bijvoorbeeld *geronkel*;

Impression, soleil levant (Claude Monet, 1894).

“Het zwerven is een veelvoorkomend motief in het werk van neoromantische schrijvers.”

- woordkoppelingen, bijvoorbeeld *wit-zilver-gespikkeld*;
- synesthesie, een vermenging van zintuiglijke indrukken, bijvoorbeeld *zwaardrukkende stilte, bruinzwart* (zwaardrukkende, bruinzwarte stilte);
- een afwijkende, ‘verbrokkelde’ zinsbouw.

Neoromantiek

Een aantal schrijvers wil rond 1910 weer ruimte geven aan de verbeelding, de fantasie. Deze auteurs willen terug naar de gevoelige, romantische kunst van de negentiende eeuw. Zo ontstaat de stroming van de **neoromantiek**.

neoromantiek

Kenmerken van deze stroming:

- Gevoel en verbeelding krijgen weer aandacht in plaats van de harde en sombere werkelijkheid zoals de naturalisten die schetsen.
- Opvallend is het verlangen naar geluk. De hoofdpersonen voelen zich niet thuis in deze wereld en verlangen naar een ander bestaan, een andere manier van leven. Het zwerven is een veelvoorkomend motief in het werk van neoromantische schrijvers.
- De historische roman keert terug. Deze historische roman verschilt van de negentiende-eeuwse historische roman: het gaat nu niet in hoofdzaak om weergave van exacte historische gebeurtenissen, maar vooral om de gevoelens van de hoofdpersoon. De historie dient slechts als decor.

Enkele neoromantische romans zijn:

Aart van der Leeuw, *De kleine Rudolf*;

Arthur van Schendel, *Het fregatschip Johanna Maria*.

Christelijke literatuur

Vanaf 1880 ontstaan er in de literatuur een katholieke, een humanistische en ook een strak georganiseerde protestants-christelijke beweging. Het christelijk-literair blad *Ons Tijdschrift* verschijnt gedurende enkele jaren, vanaf eind negentiende eeuw. Later verzamelen protestantse schrijvers zich rondom het tijdschrift *Opwaartsche Wegen*, dat tot 1940 bestaat.

5.2 Poëzie van de Tachtigers

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

estheticisme	levenshouding waarin schoonheid vergoddelijkt wordt. Kunst dient schoonheid te verwezenlijken
l'art pour l'art	letterlijk vertaald 'kunst om de kunst'; autonome kunst
autonome kunst	onafhankelijke kunst; kunst niet als middel, maar als doel in zichzelf
sonnettencyclus	reeks van samenhangende sonnetten

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de uitgangspunten van de Beweging van Tachtig zijn;
- hoe je Jacques Perk, Willem Kloos en Herman Gorter in de Beweging van Tachtig kunt plaatsen;
- wat voor Perk en Kloos de aanleiding tot dichten is;
- hoe je de ontwikkeling in Gorters werk kunt weergeven;
- wat de betekenis van Tachtig voor de literatuur is.

Een veelbelovende jongeman

In de Letterkundige wereld wordt mijn naam een relletje! Heusch! Ik zeide u reeds welk oordeel Pierson over mijne Sonnetten geveld heeft, en dat hij verzocht ze in handschrift te mogen doorbladeren (...) Ten Brink schijnt zich tegenover Oom Henri P. dan al zeer gunstig over mij te hebben uitgelaten. Alberdingk Thijm las mijn werk voor op een college op de Kunst-Academie, met de bijvoeging of men zich kon voorstellen, dat de Dichter dezer Sonnetten maar even twintig kon zijn. Vosmaer en Schimmel bewezen hunne ingenomenheid door de opname in hun Tijdschriften. Hazebroek noemde mij gisteren collega-poëet, terwijl Ten Kate mij prees en de hand drukte, met de verzekering, dat ik zoo'n uitstekenden aanleg had.

Dit schrijft de jonge dichter Jacques Perk op 20 juni 1881 enthousiast aan zijn tante. Het zijn dan ook mannen van naam die hem lof toezwaaien: niet alleen professoren, gezaghebbende critici, tijdschriftredacteurs, maar ook gewaardeerde domineedichters.

Het sonnet dat hij kort daarvoor had voltooid, zullen de heren nog wel niet gelezen hebben. Dan zou hij in plaats van lof zeker kritiek te horen hebben gekregen, vooral van de predikanten in het gezelschap. Het gedicht eindigt zo:

*Schoonheid, o, gij, wier naam geheiligd zij,
Uw wil geschiede; kome uw heerschappij;
Naast u aanbidde de aard' geen andren god!*

*Wie éénmaal u aanschouwd', leefde genoeg;
Zoo hem de dood in dezen stond' versloeg...
Wat nood? Hij heeft genoten 't hoogst genot!*

Perk misbruikt hier woorden van het Onze Vader. Niet God wordt in dit sonnet verheerlijkt, maar de schoonheid! Die moet zelfs aanbeden worden als het hoogste goed.

Deze aanbedding van de schoonheid zal een van de uitgangspunten worden van de Beweging van Tachtig (5.1).

Uitgangspunten van de Beweging van Tachtig

De Tachtigers schrijven voornamelijk poëzie. Als de gedichten van Jacques Perk na diens vroege dood uitgegeven worden, schrijft Willem Kloos de inleiding voor deze uitgave. Deze inleiding staat bekend als het *Manifest van Tachtig*.

Naam: Jacques Perk
(Dordrecht 1859 – Amsterdam 1881)

Belangrijke titels:

Gedichten (1882)

Opmerkelijk:

Schrijft in een brief over "die juffrouw Mathilde, als alle 'fijntjes' nogal onbetekenend", terwijl Mathilde hem (vaag) herinnerde als "ennuyeux, blondasse, fadasse et collant" (vervelend, blonderig, sloom en plakkerig).

PASPOORT: JACQUES PERK

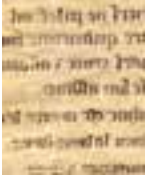
Daarin verwoordt Kloos de visie die de Beweging van Tachtig op poëzie heeft. De belangrijkste uitgangspunten zijn:

- estheticisme** 1. *het estheticisme*. Er is een intens verlangen naar schoonheid en niets anders dan de schoonheid, die verheerlijkt, zelfs vergoddelijkt wordt.
- l'art pour l'art**
of
autonome kunst 2. *kunst om de kunst (l'art pour l'art of autonome kunst)*. Kunst mag geen ander doel hebben dan kunst te zijn, een voorwerp van schoonheid. Kunst mag dus nooit tot doel hebben een morele les te verkondigen.
- 3. *het individualisme*. De kunstenaar moet alleen zijn persoonlijke emoties uiten. Kloos brengt het zo onder woorden: "Kunst moet zijn de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie."
- 4. *de zintuiglijke waarneming*. Kunst moet beeldend zijn. Men moet uitgaan van de zintuiglijke waarneming, waarbij alle zintuigen betrokken zijn: oor, oog, reuk, smaak en gevoel.
- 5. *kunst is passie*. Passie is sterke emotie. Alleen vanuit sterke emotie kan kunst voortkomen.

Drie dichters van Tachtig

Jacques Perk, een verliefde dichter

Jacques Perk noemt men wel de heraut van de Beweging van Tachtig. In de zomer van 1879 maakt de familie Perk een vakantiereis naar de Ardennen. Jacques ontmoet daar de blonde Mathilde Thomas, die in hetzelfde hotel logeert.

Ze trekken enkele dagen met elkaar op en maken wandelingen door de prachtige natuur, zonder dat het in die enkele dagen iets wordt tussen hen beiden. Dan komt het afscheid, waarna Jacques Mathilde nooit meer zal terugzien.

Hoe kort het contact ook geweest is, zij inspireert hem in de maanden erna tot het schrijven van meer dan honderd sonnetten. Jacques maakt er een **sonnetten-cyclus** van, de zogenaamde *Mathilde-cyclus*. In het volgende sonnet verheerlijkt hij de schoonheid van Mathilde en geeft zo uiting aan zijn gevoelens voor haar. De laatste regel klinkt als een geloofsbelijdenis.

sonnettencyclus

Aan Mathilde

*Wanneer de moeder van het licht weer licht,
En voor haar goud de zwarte mist doet wijken,
Dan laat ze 'r stralen langs de bloemen strijken,
En dankbaar doet elk bloemeke zijn plicht.*

*Zodra de bloem de lieve zon ziet prijken,
Dan wolkt ze wierook op in wolken dicht,
En geurenmoeder wordt het moederlicht...
Ik moet, Mathilde, u aan de zon gelijken!*

*Gij zijt de moeder van deez' liederkrans -
Gij hebt die met uw zonneblik geschapen
In 't zwarte hart; zo 't glanst, 't is door úw glans.*

*Met úwe bloemen krans ik u de slapen,
Uw eigen schepping leg ik om uw hoofd;
Zo zij uw naam voor eeuwiglijk geloofd! -*

Willem Kloos, een zwaarmoedige denker

De jonge wees Willem Kloos voelt zich vaak eenzaam. Het is een grote schok voor hem als hij hoort dat zijn beste vriend zelfmoord gepleegd heeft. Hij schrijft dan zijn eerste gedichten, vol zwaarmoedige gedachten aan een voorbij geluk. Enkele jaren later wijst een meisje op wie hij verliefd is, hem af. Ook die ervaring levert een aantal sombere sonnetten op.

Willem Kloos leert Jacques Perk kennen, met wie hij vriendschap sluit. Een jaar later verbreekt Jacques de vriendschap, die hij als te benauwend ervaart. Kloos

Naam: Willem Kloos
(Amsterdam, 1859 – Den Haag, 1938)

Belangrijke titels:

Inleiding voor de uitgave van de gedichten van Perk (1882)

Verzen (1890)

Opmerkelijk:

Schrijft na onenigheid met mederedacteuren aan hen gerichte scheldsonnetten.

PASPOORT: WILLEM KLOOS

schrijft daarna een reeks weemoedige sonnetten.

Verdrietige persoonlijke ervaringen brengen deze dichter tot het schrijven van poëzie.

Hij is de belangrijkste (later de enige) redacteur van *De Nieuwe Gids*.

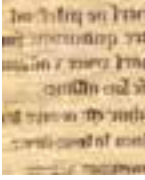
Een bekend geworden sonnet staat hieronder. Er spreekt een innerlijk conflict uit: de trotse, ongenaakbare kunstenaar hunkert als eenzame verliefde naar tenderheid. Het gedicht verwoordt het tragisch dichterschap van Willem Kloos.

*Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten,
En zit in 't binnenst van mijn ziel ten troon
Over mij-zelf en 't al, naar rijks-geboën
Van eigen strijd en zege, uit eigen krachten, -*

*En als een heir van donker-wilde machten
Joelt aan mij op, en valt terug, geuloôn
Voor 't heffen van mijn hand en heldre kroon:
Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten,*

*En toch, zo eind'loos smacht ik soms om rond
Uw overdierbre leên den arm te slaan,
En, luid uitsnikkende, met al mijn gloed*

*En trots en kalme glorie, te vergaan
Op uwe lippen in een wilden vloed
Van kussen, waar 'k niet langer woorden vond.*

“Gorter verwerpt het schoonheidsideaal van de Beweging van Tachtig...”

Herman Gorter, een gevoelig jongmens

Het lange, verhalende gedicht *Mei* maakt Herman Gorter als dichter bekend. *Mei* bestaat uit drie zangen. Het vertelt van het meisje Mei, dat vanuit zee het strand betreedt en in het duinlandschap de lente brengt en viert. Ten slotte sterft ze om plaats te maken voor Juni, haar zuster.

Er zijn veel interpretaties van het lange gedicht gegeven, maar wezenlijk voor het gedicht is de klankvolle beschrijving van het Nederlandse landschap. Het gedicht is een duidelijk voorbeeld van impressionistisch taalgebruik. Hier volgt het beroemde begin:

*Een nieuwe lente en een nieuw geluid:
Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit,
Dat ik vaak hoorde voor een zomernacht,
In een oud stadje, langs de watergracht -
In huis was 't donker, maar de stille straat
Vergaarde schemer, aan de lucht blonk laat
Nog licht, er viel een gouden blanke schijn
Over de gevels van mijn raamkozijn.
Dan blies een jongen als een orgelpijp,
De klanken schudden in de lucht zo rijp
Als jonge kersen, wen een lentewind
In 't bosje opgaat en zijn reis begint.*

Na 1890 kiest Gorter voor het socialisme. Hij verwerpt het schoonheidsideaal van de Beweging van Tachtig en zet zich, ook met zijn dichtkunst, in voor de klassenstrijd.

Betekenis van Tachtig

Het negatieve beeld dat de Tachtigers hebben van de negentiende-eeuwse literatuur, wordt het gebruikelijke beeld in de literatuurgeschiedenis. Men heeft de negentiende eeuw lange tijd afgedaan als een periode van middelmatigheid en gezapigheid. Pas aan het eind van de twintigste eeuw komt er meer waardering voor de letterkunde van de negentiende eeuw.

Naam: Herman Gorter
(Wormerveer 1864 – Sint-Joost-ten-Node 1927)

Belangrijke titels:

Mei (1889)

Verzen (1890)

Opmerkelijk:

Na een politieke redevoeing zegt een partijgenoot tegen hem: "Herman, ga naar huis en dicht Juni, Juli, Augustus en September." Sportfanaat. Beoefent de sporten cricket, tennis, zeilen, hardlopen en voetbal. Is betrokken bij de oprichting van de Nederlandsche Voetbal- en Athletiek Bond in 1889. Willem Kloos vindt bij de eerste ontmoeting dat Gorter meer weg heeft van "een flinken voetballer dan van een lever in de diepere psychische gewesten"!

PASPOORT: HERMAN GORTER

Onder invloed van het individualisme van Tachtig is de plaats van literatuur in de maatschappij veranderd. Literatuur wordt niet langer gezamenlijk in genootschappen beoefend, maar door individuele dichters. Ook heeft het voordragen van gedichten in gehoorzalen plaatsgemaakt voor een stilleescultuur: gedichten worden door individuele lezers gelezen. Daarmee hangt samen dat gedichten soberder worden. Ze zijn niet meer zo retorisch van toon.

Pierre-Auguste Renoir - *Le Déjeuner des canotiers*.

De opvatting van de Tachtigers dat kunst autonoom moet zijn, gevoed door de gemeenschappelijke afkeer die zij van de bestaande moralistische domineespoëzie hebben, heeft meegewerkt aan de verbanning van de moraal uit de kunst. Zo is de basis gelegd voor een moderne literatuur waarin voor God en religie geen plaats meer is.

5.3 Naturalisme: Louis Couperus, *De binocle*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

determinisme	leer die ervan uitgaat dat het karakter van de mens wordt bepaald door erfelijkheid en milieu en dus in wezen vastligt
noodlot	macht die onverbiddelijk bepaalt hoe iemands leven verloopt
leidmotief	regelmatig terugkerend element in een verhaal, dat zelf geen deel uitmaakt van de handeling, maar dient om de gedachten van de lezer in een bepaalde richting te leiden

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de kenmerken van het naturalisme zijn en hoe je een aantal daarvan kunt toepassen op *De binocle*;
- hoe Couperus een spannend verhaal maakt van *De binocle*;
- welke plaats en betekenis Couperus in de literatuur heeft.

Naam: Louis Marie Anne Couperus
(Den Haag 1863 – Rheden 1923)

Belangrijke titels:

Eline Vere (1889)

De stille kracht (1900)

Iskander (1920)

Opmerkelijk:

Couperus' bijzondere zorg voor zijn uiterlijk trok de aandacht: orchidee in het knoopsgat, glacé handschoenen, lorgnet. Niet iedereen kon dit waarderen. Als Eline Vere als roman uitgekomen is, koopt Couperus van zijn zelfverdiende geld een mooi schrijfbureau.

PASPOORT: LOUIS COUPERUS

Duizeling om diepte

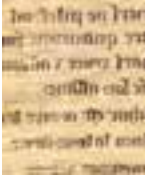
Het gebeurt wel dat mensen die last van hoogtevrees hebben, toch een toren beklimmen, om te laten zien dat ze dat eigenlijk wel durven. Het is bekend dat ze soms een vreemde neiging in zich voelen om naar beneden te springen, als ze vanaf de torentrans over de reling de afgrond zien. Gelukkig weerhoudt hun gezond verstand hen daarvan en met lome benen van angst schuifelen ze weer terug naar de trap die hen naar beneden voert.

In *De binocle* (1920) gaat het over een jonge man die eenzelfde soort neiging voelt. Je maakt kennis met een schoolvoorbeeld van een naturalistisch verhaal.

Kenmerken van naturalistisch proza

Naturalistische romans kun je goed herkennen:

- determinisme**
1. Het naturalisme gaat uit van het **determinisme**. Het karakter van de mens ligt in wezen vast en wordt bepaald door erfelijkheidsfactoren en door de omstandigheden waarin hij leeft (milieu).
 2. De hoofdpersoon heeft een nerveus karakter en reageert vaak overgevoelig, bijvoorbeeld op muziek.
 3. Er is een conflict tussen de fijngevoelige hoofdpersoon en de nuchtere, niet-begrijpende omgeving. Uit het verhaal spreekt een afkeer van de zelfgenoegzame burgerij met haar kleingeestige moraal.
 4. Er is grote belangstelling voor seksualiteit. De schrijver wil het hele leven in beeld brengen, dus ook wat verborgen is. De burgerlijke seksuele moraal wordt als schijnheilig ontmaskerd.
 5. Een naturalistisch verhaal is altijd het verhaal van een ontzuivering. Eerst lijkt het

- met de hoofdpersoon nog wel goed te komen, maar uiteindelijk loopt het slecht af.
- De gebeurtenissen in het verhaal zijn objectief beschreven: er is geen auctoriale verteller die commentaar geeft op de gebeurtenissen, maar een personaal vertelperspectief. De lezer ziet de gebeurtenissen dus door de ogen van een verhaalpersonage.
 - Om objectiviteit te bereiken, zijn de gesprekken zo natuurgetrouw mogelijk weergegeven. Vloeken en ruwe taal mijdt de auteur niet. Daarnaast leven auteurs zich uit in woordkunst, het schilderen met woorden (zie 5.1). Soms combineert een auteur woordkunst met een dialoog in spreektaal:

Eetgraag lepelden ze de lauwoette soep, die op elke lepel een geellaagje achterliet en dikkervoet stolde laatste lestje op de borden.

'Hoe is dat soepie?' vroeg juffrouw Meks.

'Dat soepie is best, dat soepie is heel best,' dikpraatte man van huisjuffrouw vergenoegd.

J.I. de Haan

- In het werk van sommige schrijvers is de macht van het **noodlot** bepalend: het blinde noodlot, waartegen de mens niets kan doen, bepaalt onverbidde-lijk hoe iemands leven verloopt. Deze visie is ontleend aan de klassieke oudheid, en moet niet verward worden met het geloof in Gods voorzienigheid. Christenen wijzen de noodlotsge-dachte af, omdat zij geloven dat door Gods voorzienigheid alle dingen niet bij toeval of door het noodlot, maar van Zijn Vaderlijke hand hun toekomen.

noodlot

Belangrijke Nederlandse naturalistische schrijvers zijn Louis Couperus en Marcellus Emants, die met *Een nagelaten bekentenis* zijn bekendste naturalistische roman schrijft.

De binocle

Het was ongeveer vijf jaar geleden, dat een jonge toerist, Indo-Nederlander, journalist, een fijne jongen, enigszins nerveus aangelegd, zeer zachtzinnig trots zijn tropisch bloed, in Dresden, in de Opera, des morgens, een biljet nam voor een plaats op de eerste rij van de vierde rang, om de Walküre van Wagner te horen.

Om het toneel goed te kunnen zien, koopt hij een binocle, een toneelkijker, bij een opticien met een vogelachtig gezicht, die hem onsympathiek voorkomt. Tijdens de voorstelling zet hij de binocle, die groot en zwaar is, op de brede richel voor hem. Dan bedenkt hij dat het apparaat vallen kan. Als er ergens anders een programma omlaag fladdert, wordt zijn blik getrokken naar een kale man. De ingrediënten voor een obsessie. De jongeman móét de kijker naar die kale schedel gooien, maar wil het niet. Die innerlijke

strijd wordt zo groot dat hij voortijdig de zaal verlaat. Tijdens de pauze wordt hij weer rustig buiten de zaal. Na de pauze gaat het allemaal beter. Hij geniet van de opera, maar vlucht daarna weg, zonder de binocle.

Het is vijf jaar later. Hij is getrouwd en geslaagd in zijn carrière. Hij is niet meer in Dresden geweest, maar dit jaar komt hij er toevallig in de vroege herfst. Op een affiche ziet hij dat die avond de *Walküre* uit de Ring des Nibelungen uitgevoerd wordt.

Hij bezoekt opnieuw de uitvoering. Eigenlijk is er geen plaats, maar de opticien bij wie hij die binocle vijf jaar geleden kocht, levert zijn plaats in. Hij krijgt dezelfde plaats op de vierde rang. Omdat hij geen binocle bij zich heeft, huurt hij er een. Het is dezelfde als toen.

Het is alsof alles zich herhaalt: weer de duivengrijze dame, weer de kaalschedelige heer zitten daar beneden in de zaal.

Toen gebeurde het, dat in het midden van Siegmunds en Sieglinde duo boven op de eerste rij van de vierde rang, iemand zich schreeuwend wrong of een aanval van vallende ziekte hem overviel, of hij worstelde met een macht sterker dan hij, en door de uit haar vrome aandacht opgeschrikte zaal slingerde een hand een zwaar voorwerp de ruimte door, dat als een steen met ronde bocht stortte in de afgrond.

En brulde beneden, waar naast een duivengrijze dame een kaalschedelige heer zat, een ander, een, schoon nooit gemikt of opgemerkt, noodlottig getroffene, zijn leven uit, terwijl de hersens spatten.

Het naturalisme in *De binocle*

Veel van de kenmerken van het naturalisme zijn in *De binocle* terug te vinden.

- De hoofdpersoon is *zachtzinnig trots* (ondanks) *zijn tropisch bloed*. Hij heeft dus een erfelijke aanleg die het tegendeel van zachtzinnigheid doet verwachten.
- Hij heeft een *enigszins nerveus karakter* en reageert overgevoelig op muziek.
- *De binocle* is een verhaal van ontzuivering: het loopt slecht af.
- Er is geen verteller die commentaar geeft op de gebeurtenissen, maar een objectieve beschrijving met een personaal vertelperspectief.
- Het leven van de jongeman wordt bepaald door het noodlot: een macht die de gebeurtenissen vooraf vastlegt en hem onverbiddelijk dwingt tot de fatale handeling. Ook zijn slachtoffer wordt 'noodlottig getroffen'.

Een spannend verhaal!

Hoe bouwt Couperus in *De binocle* spanning op?

- Hij heeft een bijzondere woordkeus. Zo gebruikt Couperus bij de beschrijving van de opticien het woord *vogeltronie*. De lezer vermoedt daardoor al dat er onheil in de lucht hangt.

- Hij maakt gebruik van herhalingen. De geschiedenis dreigt zich na vijf jaar te herhalen. Het verhaal telt enkele **leidmotieven**. Het element 'vogel' bijvoorbeeld duikt steeds op. Veroorzaakt de *vogeltronie* van de opticien een negatief gevoel, verderop in het verhaal *fladdert* er een programma naar beneden en een dame met een *duivengrijs* kapsel grijpt het als een *vogel*. Andere leidmotieven zijn: de blinkende, kale schedel van de heer, de zwaarte van de binocle en de afgrond tussen de plaats op de eerste rij en de zaal.
- Hij stelt de ontknoping uit. In het eerste deel kan de jongeman nog ontsnappen aan zijn obsessie door zijn plaats en de binocle te verlaten en zich te concentreren op de muziek. Je vraagt je als lezer af of het hem zal blijven lukken om zich te beheersen.

leidmotief

Couperus komt met een verrassend slot. De ironie van het noodlot wil dat niet de kale man geraakt wordt, maar *een ander, een, schoon nooit gemikt of opgemerkt noodlottige getroffen*. Het noodlot heeft als een duistere macht de ondergang van dit slachtoffer bewerkt.

Louis Couperus

Louis Couperus stamt uit een voornaam geslacht. Van zijn negende tot zijn vijftiende woont hij met zijn ouders in Batavia, de hoofdstad van Nederlands-Indië. De exotische sfeer van het Oosten beïnvloedt de jonge Louis. In Den Haag gaat hij naar de hbs, maar hij verlaat die voortijdig. Hij begint te studeren voor een lesbevoegdheid Nederlands, maar heeft nooit lesgegeven. Na zijn examen houdt hij zich bezig met schrijven. Zijn gedichten slaan niet aan bij het publiek. Voor het Haags dagblad *Het Vaderland* schrijft hij een feuilleton, *Eline Vere*. Met dit vervolghverhaal boekt hij veel succes.

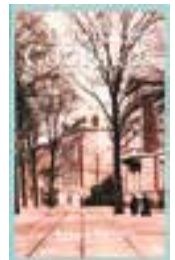
Louis Couperus heeft, samen met zijn vrouw, veel gereisd. Zij wonen geruime tijd in Zuid-Frankrijk (Nice) en in Italië. In veertig jaar tijd schrijft hij meer dan zestig boeken: romans, novellen, korte verhalen, sprookjes, beschouwingen en reisverslagen.

De betekenis van Couperus

Couperus is een van onze belangrijkste romanschrijvers, met een geheel eigen stijl. Hij behoort niet tot de kring van de Tachtigers. Nooit heeft hij een bijdrage voor *De Nieuwe Gids* ingezonden.

Hij heeft een bijzondere gave om situaties en romanpersonages zo uit te beelden dat ze voor de lezer tot leven komen.

Ook is hij een schrijver die in zijn werk het moderne levensgevoel gestalte geeft. Couperus' boodschap is bewust niet-christelijk. In een groot deel van zijn werk wordt de zinloosheid van het bestaan verwoord.

5.4 Frederik van Eeden, *De kleine Johannes*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

cultuursprookje

sprookje dat niet uit mondelinge overlevering stamt, maar speciaal – vooral sinds de romantiek – uit bewondering voor en in navolging van het volkssprookje is geschreven

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe Van Eedens verhouding tot de Tachtigers is;
- wat de hoofdlijn van het boek *De kleine Johannes* is;
- wat de betekenis van de verhaalfiguren is;
- wat Van Eeden met dit werk bedoeld heeft.

Een sprookje?

Op de troon zat Oberon de elfenkoning, omringd door een klein gevolg elfen, die enigszins minachtend op de omgeving neerzagen. De koning zelf was naar vorstenwijze allerminkaamst en onderhield zich vriendelijk met verschillende gasten. (...) 'Ga mee,' zei Windekind tot Johannes, 'ik zal u voorstellen.' En zij drongen tot aan 's konings zitplaats door.

Oberon spreidde de armen vol vreugde uit, toen hij Windekind herkende en kuste hem. Dit gaf een gefluister onder de gasten en afgunstige blikken van het elfengevolg. De twee dikke padden in de hoek mompelden iets van 'vleiers' en 'kruipen' en 'niet lang duren'; toen knikten ze elkaar veelbetekenend toe.

Windekind sprak lang in een vreemde taal tot Oberon en wenkte toen Johannes om dichterbij te komen.

'Geef me de hand Johannes!' zei de koning, 'Windekind's vrienden zijn de mijne. Waar ik kan, zal ik u bijstaan. Ik zal u een teken van ons verbond geven.' Oberon maakte van zijn halsketen een klein gouden sleuteltje los en gaf dat aan Johannes, die het vol eerbied in zijn hand sloot.

'Dat sleuteltje kan uw geluk zijn,' ging de koning voort. 'Het past op een gouden kastje dat kostbare schatten bevat. Maar wie dat heeft, kan ik u niet zeggen. Gij moet maar ijverig zoeken. Als gij goede vrienden met mij en Windekind blijft en standvastig en trouw zijt, zal het u wel gelukken.' De elfenkoning knikte daarbij hartelijk met het schone hoofdje en overgelukkig dankte Johannes hem.

Wie denkt dat een sprookje over elfjes niet in een literatuurboek thuishoort, vergist zich: *De kleine Johannes* is een van de hoogtepunten van het proza van de Tachtigers. Het begint zo: *Ik zal u iets van de kleine Johannes vertellen. Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal, maar het is toch alles werkelijk zo gebeurd. Zodra gij het niet meer gelooft, moet gij niet verder lezen, want dan schrijf ik niet voor u.*

In dit **cultuursprookje** beschrijft Van Eeden zijn eigen psychische ontwikkeling vanaf zijn kindertijd tot zijn 25^e jaar.

cultuursprookje

De kleine Johannes

Johannes woont met zijn vader, de hond Presto en de kat Simon in een groot huis in de duinstreek. Op een avond ontmoet hij het elfje Windekind, dat hem een sprookjesachtige wereld met sprekende dieren leert kennen. Op hun tocht door de duinen komen ze ook in de grot van koning Oberon. Die geeft hem het gouden sleuteltje, waarmee hij de weg naar het geluk zal kunnen vinden. Johannes en Windekind spreken ook over God, het Grote Licht. Maar bij Hem vergeleken is de God van Johannes niet meer dan *een reusachtige petroleumlamp*

waarop honderden en duizenden mugjes zitten vastgeplakt. Windekind leert hem hoe hij moet bidden: wegsmelten in de oneindigheid der zee.

Niet lang daarna maakt Johannes kennis met de grijze kabouter Wistik, van wie hij veel leert. Wistik is op zoek naar het boekje waarin staat *waarom alles is zoals het is*. Wistik weet een orakelspreuk waardoor hij het boekje kan vinden:

*Mensen hebben het gouden kistje,
elfen hebben de gouden sleutel,
elfenvijand vindt het niet,
mensenvriend slechts opent het
Lentenacht is de rechte tijd
en roodborstje weet de weg.*

Windekind verdwijnt uit Johannes' leven als die Wistik wil blijven ontmoeten. Daarna ontmoet hij het meisje Robinetta en haar roodborstje. Ze lijkt op Windekind en hij wordt verliefd op haar. Maar zijn verliefdheid brengt hem niet het geluk dat hij zoekt. Hij vertelt Robinetta over het boek dat hij zoekt. Zij laat hem de Bijbel zien. Als hij verkondigt dat God slechts een grote petroleumlamp is, jaagt haar vader hem woedend weg.

Dan neemt de lelijke, angstaanjagende Pluizer hem mee naar de stad. Pluizer leert hem dat een mens altijd moet kijken en denken en zoeken en dat het gevoel geen enkele waarde heeft. Hij brengt Johannes in contact met de vriendelijke dr. Cijfer.

Johannes gaat met Pluizer en Cijfer naar zijn ouderlijk huis, waar zijn vader op sterven blijkt te liggen. Dr. Cijfer probeert hem tevergeefs nog te redden. Omdat de vader overlijdt aan een onbekende ziekte, wil Pluizer sectie op het lichaam verrichten. Johannes probeert dat te verhinderen. Hij worstelt met Pluizer, overwint hem en Pluizer slaat op de vlucht. Johannes blijft over met de Dood, die hem zegt dat Johannes de mensen liefheeft en dat *hij een goed mens moet worden*.

In de duinen ziet Johannes hoe de Dood en Windekind in een kristallen boot met het gouden kistje wegdrijven over de zee. Plotseling nadert er over de golven een gestalte *met een blik vol weemoed*. Deze grote Ongenoemde wijst hem de richting naar de donkere plaats *waar de mensheid is en haar weedom*. Johannes gaat met hem de kille nachtwind tegemoet, de zware weg naar de grote, duistere stad.

Johannes ontmoet Windekind.
Tekening van Beatrix Whistler.

De krekelschool

'Let nu goed op,' zei Windekind, 'nu zult ge iets aardigs zien.'

Ze wandelden tussen het hoge gras onder donker kreupelhout, dat hier en daar een smal, glanzig straaltje van het maanlicht doorliet.

'Hebt ge 's avonds de krekels wel eens gehoord, Johannes, in de duinen? – Het lijkt of zij een concert maken nietwaar? En ge kunt nooit horen, waar het geluid vandaan komt.

Nu, zij zingen nooit voor hun plezier, maar dat geluid komt van de krekelschool, waar honderd krekeltjes hun les van buiten leren. Wees nu stil, want wij zijn er haast.'

Shrrr! Shrrr!

Het kreupelhout werd minder dicht, en toen Windekind met zijn bloem de grashalmen uiteen schoof, zag Johannes een helder verlicht open plekje, waar de krekeltjes bezig waren tussen het dunne, spichtige duingras hun lessen te leren.

Shrrr! Shrrr!

Een grote, dikke krekkel was meester en overhoorde. Eén voor één sprongen de leerlingen naar hem toe, altijd met één sprong heen en één sprong weer naar hun plaats terug. Wie mis sprong, moest op een paddenstoel te pronk staan.

'Luister goed, Johannes! Dan kunt ge misschien óók wat leren,' zei Windekind.

Johannes verstond zeer goed wat de krekeltjes antwoordden. Maar het leek niets op wat de meester op zijn school vertelde. Eerst kwam geografie. Van de werelddelen wisten zij niets. Zij moesten alleen 26 duinen kennen en twee vijvers. Van hetgeen verder was kon niemand iets weten, zei de meester, en wat ervan verteld werd, was ijdele fantasie.

Toen kwam de botanie aan de beurt. Daarin waren ze alle erg knap en werden veel prijzen uitgedeeld, uitgezochte jonge en malse grashalmpjes van verschillende lengte.

Maar de zoölogie verbaasde Johannes het meest. De dieren werden verdeeld in springende, vliegende en kruipende. De krekels konden springen en vliegen en stonden dus bovenaan, dan volgden de kikvorsen. Vogels werden met alle tekenen van afschuw hoogst schadelijk en gevaarlijk genoemd. Eindelijk werd ook de mens besproken. Het was een groot, nutteloos en schadelijk dier, dat zeer laag stond, daar het vliegen noch springen kon, maar dat gelukkig zeldzaam was.

Een klein krekeltje, dat nog nooit een mens gezien had, kreeg drie slagen met een rietje, omdat hij de mens bij vergissing onder de onschadelijke dieren telde.

Zo iets had Johannes nog nooit gehoord.

Toen riep de meester opeens: 'Stilte! Springoefening!' Dadelijk hielden alle krekeltjes op met lessen leren en begonnen op heel kunstige en bedrijvige wijze haasje-over te spelen. De dikke meester het eerst. Dat was zulk een vrolijk gezicht, dat Johannes in de handen klapte van pret. Op dat ogenblik stoof de hele school in een ogenblik het duin in en werd het doodstil op het grasveldje.

'Ja, dat komt ervan, Johannes. Ge moet u niet zo lomp gedragen! Men kan toch wel merken, dat gij bij mensen geboren zijt!'

Naam: Frederik van Eeden
(Haarlem 1860 – Bussum 1932)

Pseudoniem:

Cornelis Paradijs

Belangrijke titels:

De kleine Johannes (1885)

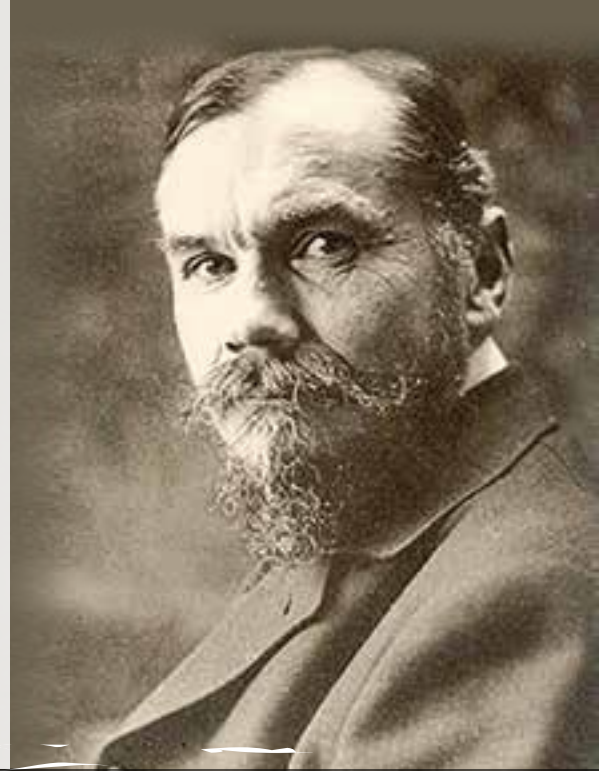
Grassprietjes (onder pseudoniem) (1885)

Van de koele meren des dood (1900)

Opmerkelijk:

Stuurt aan de redactie van *De Nieuwe Gids* een door hemzelf onder het pseudoniem Lieven Nijland geschreven artikel: *Aan de heer F. van Eeden*, een felle aanval op hemzelf. Hij wil uit de reacties erop te weten komen hoe de andere redactieleden over hem denken.

De kleine Johannes werd vertaald in het Duits, Engels, Zweeds, Deens, Frans, Tsjechisch, Russisch, Italiaans en Chinees.

PASPOORT: FREDERIK VAN EEDEN

Frederik van Eeden

Frederik van Eeden studeert geneeskunde en is daarna enkele jaren huisarts in Bussum. Dit werk schenkt hem weinig voldoening. Samen met een collega begint hij een psychiatrische kliniek in Amsterdam.

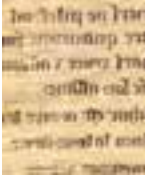
Als arts maakt Van Eeden kennis met de armen, waardoor hij belangstelling krijgt voor sociale problemen. Hij probeert actief mee te werken aan sociale hervormingen en sticht in 1898, bij Bussum, de tuinbouwonderneming Walden. Alle werknemers, ook de leidinggevenden, krijgen een gelijk deel van de opbrengst. Dit experiment mislukt.

Van Eeden is altijd zoekende geweest naar de zin van het bestaan. In 1922 gaat hij over tot het rooms-katholieke geloof, waarin hij rust hoopt te vinden.

De personages

In de figuur van Johannes heeft Van Eeden zichzelf getekend. De wezens met wie Johannes te maken krijgt, symboliseren verschillende stadia in de ontwikkelingsgang van kind tot volwassene.

- *Windekind* is de personificatie van de kinderlijke fantasie. Johannes geniet met hem van de schoonheid van de natuur. Hij zou zich daarin willen verliezen en zijn medemensen vergeten. Deze periode van kinderlijke verbeelding is voorbij als hij wat ouder wordt en graag alles wil begrijpen. Er blijft wel een heimwee naar deze periode: Johannes blijft altijd van Windekind houden.

“Van Eeden is altijd zoekende geweest naar de zin van het bestaan.”

- *Kabouter Wistik* symboliseert de kinderlijke weetgierigheid. Hij kan niet altijd een antwoord op de vragen vinden. Wel heeft hij voor Johannes een vage orakelspreuk die de oplossing zou kunnen brengen. Die spreuk zegt: het ware geluk is te vinden bij de mensen; warmte, blijheid, fantasie (de elfen) wijzen daarbij de weg; allen die deze eigenschappen afwijzen (elfenvijand), kunnen het geluk niet vinden; alleen wie de mensen liefheeft, kan het ware geluk vinden (lentenacht is de tijd van de liefde, het roodborstje is symbool van de liefde).
- *Robinetta* is de personificatie van de jeugdliefdes in de puberteit.
- De ontmoeting met *Pluizer* en *dr. Cijfer* symboliseert de kennismaking met de wetenschap op de universiteit. *Pluizer* noemt dromen dwaasheid. Hij en *dr. Cijfer* willen alles observeren en analyseren en alleen geloven wat aantoonbaar is (de empirische onderzoeksmethode). *Dr. Cijfer* wil de uitkomst in cijfers vastleggen. Het is een donkere tijd voor Johannes. Pas na een hevig gevecht lukt het hem om *Pluizer* te overwinnen: dit symboliseert de overwinning op, het loskomen van het puur rationele.
- *De Ongenoemde* vertelt Johannes aan het einde van het verhaal dat hij voor de mensheid moet kiezen. Hierin klinkt Van Eedens keuze voor het socialisme door.

Frederik van Eeden en de Tachtigers

Het eerste hoofdstuk van *De kleine Johannes* verschijnt in 1885, in het eerste nummer van *De Nieuwe Gids*. Frederik van Eeden is medeoprichter van het nieuwe tijdschrift. Het is wonderlijk dat juist dit verhaal daarin is gepubliceerd: het is een sprookje waaruit een overtuiging blijkt, terwijl de Tachtigers de literatuur juist willen zuiveren van alle morele lessen. Hieruit blijkt dat Frederik van Eeden al vanaf het begin een andere kunstopvatting heeft dan zijn collega-redacteuren, die kiezen voor kunst om de kunst. Frederik van Eeden schrijft met *De kleine Johannes* kunst met een gedachte, een idee. Er spreekt een overtuiging uit:

- Johannes voert aan het doodsbed van zijn vader een gevecht met *Pluizer*, die sectie wil verrichten op het lichaam. Dat is een beeld voor Van Eedens strijd tegen de wetenschapsopvatting die hij door zijn vader heeft leren kennen. Daarin geldt alleen datgene voor waar wat kan worden waargenomen en

aangetoond. Godsdienst en dichterlijkheid voldoen niet aan deze norm en hebben in deze opvatting dan ook geen waarde.

- Aan het einde van het verhaal gaat Johannes naar de donkere stad, waar de mensheid *en haar weedom* is: hij kiest voor een leven in dienst van de mensheid. Van Eeden kiest voor het socialisme. De volgende twee delen van *De kleine Johannes* zijn romans met een socialistische strekking. De auteur kan zich niet vinden in het estheticisme en het onmaatschappelijk individualisme van zijn mederedacteuren.

Frederik van Eeden op zijn zestigste verjaardag in zijn werkkamer op Walden, 3 april 1920.

Onder de naam Cornelis Paradijs publiceert hij, ook in 1885, de bundel *Grassprietjes*. De bundel bevat parodieën op de vaderlandslievende en huiselijke poëzie en ook ironische lofdichten op dominee-dichters als J.J.L. ten Kate (*Ten Kate! Ten Kate! / O koning der cantate!*) en Beets (*O Beets, wat zijt gij groot / Als God het niet verbood, / Dan zou ik u aanbidden*).

Deze bundel wordt door de Tachtigers enthousiast ontvangen: zij delen Van Eedens afkeer van de bestaande domineespoëzie. Daarin zijn ze één!

“De auteur kan zich niet vinden in het estheticisme en het onmaatschappelijk individualisme van zijn mederedacteuren.”

5.5 Jacqueline van der Waals

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

stemmingsgedicht gedicht dat via een natuurbeschrijving een bepaalde stemming weergeeft

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de dichtersopvatting en thematiek van Jacqueline van der Waals zijn;
- twee door haar geschreven gezangen te noemen;
- in hoeverre ze tot de Tachtigers gerekend kan worden;
- wat haar betekenis als dichteres is.

Naam: Jacqueline van der Waals
(Den Haag 1868 – Amsterdam 1922)

Pseudoniem:

U.E.V. (Una ex Vocibus, Een uit de stemmen)

Belangrijke titels:

Verzen (door U.E.V.) (1900)

Laatste verzen (1922)

Opmerkelijk:

Sport graag: onder andere bergbeklimmen, zwemmen, tennis, fietsen en schaatsen. Tennist in een clubje waarvan ook Herman Gorter lid is.

De bekende dichter Geerten Gossaert vindt haar gedicht *Die mijns harten vrede zijt* zo mooi dat hij zijn hele werk had willen opgeven om dit gedicht geschreven te hebben.

PASPOORT: JACQUELINE VAN DER WAALS

Stemmingsgedichten

Winterstilte

*De grond is wit, de nevel wit,
De wolken, waar nog sneeuw in zit,
Zijn wit, dat zacht vergrijzelt.
Het fijngetakt geboomte zit
Met witte rijp beijzeld.*

*De boom houdt zich behoedzaam stil,
Dat niet het minste takgetril
't Kristallen kunstwerk breke,
De klank zelfs van mijn schreden wil
Zich in de sneeuw versteken.*

*De grond is wit, de nevel wit,
Wat zwijgend toverland is dit?
Wat hemel loop ik onder?
Ik vouw de handen en aanbid
Dit grootse, stille wonder.*

Jacqueline van der Waals heeft veel natuurgedichten geschreven. Vele daarvan zijn zogenaamde **stemmingsgedichten**. Daarin tekent de dichteres een beeld van de natuur, maar het gaat dan vooral om het weergeven van de gevoelens, de stemming die door de natuur opgeroepen wordt. 'Winterstilte' is hier een mooi voorbeeld van.

**stemmings-
gedicht**

Een begaafde vrouw

Jacqueline van der Waals is de dochter van een natuurkundige, die de Nobelprijs krijgt voor de ontdekking van de naar hem genoemde vanderwaalskrachten. Als Jacqueline 13 jaar is, overlijdt haar moeder, in volle geloofszekerheid. Dit maakt grote indruk op haar. Ze haalt de onderwijsakte geschiedenis, beheerst verschillende talen en verdiept zich in filosofie en theologie. Naast het lesgeven vertaalt ze romans en schrijft ze poëzie en proza. In 1921 wordt er maagkanker bij haar geconstateerd. Op haar ziekbed schrijft Jacqueline van der Waals gedichten die tot het beste van haar werk behoren: *Laatste verzen*.

Jacqueline E. van der Waals' tweede bundel uit 1909, waarvoor zij zelf het bandontwerp maakte.

Dichtersopvatting en thematiek

Poëzie is volgens Van der Waals het zo zuiver mogelijk vormgeven van een emotie. Dát is de doelstelling van haar poëzie, dus niet het scheppen van schoonheid. Schoonheid ontstaat volgens haar vanzelf als een emotie zuiver verwoord wordt. Ook het schrijven van christelijke gedichten is niet haar doelstelling. Een christelijk gedicht ontstaat vanzelf wanneer er een emotie als verwondering over Gods grootheid in de natuur wordt verwoord.

Van der Waals gedichten kenmerken zich door openheid en eenvoud. Ze vertaalt en schrijft ook een aantal christelijke gezangen die nog steeds gezongen worden, zoals 'Vaste rots van mijn behoud' en 'Wat de toekomst brengen moge'.

Thema's van haar gedichten zijn, naast de natuur, ook de dood en de verhouding tot God.

1. De dood

In sommige gedichten schrijft Van der Waals over een zekere aantrekkingskracht van de dood: *Onbegrepen heimwee naar het stille, / Vredige land, waar geen verlangen is* ('Julinacht'). De ik-figuur in haar verzen kiest echter voor het leven. In het volgende gedicht verwoordt de dichteres de aantrekkingskracht van de dood:

In het hooi

*Ik lag in het hooi,
De hemel was mooi,
Mijn bed zacht en goed,
En het geurde zo zoet.*

*Ik keek met een zucht
Van genot naar de lucht.
Mijn geluk was als dat
Van een spinnende kat.*

*En ik dacht: 'Zo meteen
Moet ik op, moet ik heen -
Maar ik weet nog niet, hoe
Ik dat kan, ik dat doe.*

*Als nu spelenderwijs
Mij de Man met de Zeis
Had gemaaid als het gras,
Dat dit hooi eenmaal was.*

*Ik behoefde niet op
Meer te staan, niet rechtop
Meer door 't leven te gaan...
- En dat lachte mij aan.*

In de gedichten uit *Laatste Verzen* spreekt zowel een innige liefde voor het leven als een rustige aanvaarding van de dood. De laatste regels uit 'Annunciatie' als voorbeeld:

*Ik sprak niet 'goede Dood', ik sprak niet 'booze',
Maar 't dennenbosje geurde, en de rozen,
En 'k had het leven nooit zo lief gehad.*

2. De verhouding tot God

In de gedichten over de verhouding tot God wordt twijfel en onrust, maar vaker nog geloofsvertrouwen verwoord. In 'Overgave' staan bijvoorbeeld de regels:

*Soms scheen het geloof niets te wezen
Dan dwaasheid en hoop zonder grond.*

In ditzelfde gedicht verwoordt Van der Waals als antwoord op de vraag naar het doel van het kwaad:

*'De mens kan niet doorgronden,
Wat enkel God verstaat.'*

Op grond daarvan komt ze tot geloofsovergave:

*Dus geef ik mij Heer aan U over,
Ik vraag en ik twijfel niet meer,
Slechts blindelings wil ik geloven
In Jezus, mijn Heiland en Heer.*

Ook het gedicht 'De herdersfluit' uit *Nieuwe verzen* getuigt van geloofsovergave en geloofsvertrouwen. Het tekent de houding van een mens die een instrument in Gods hand wil zijn.

De herdersfluit

*Eens ging ik langs het lage riet,
Dat ruisen kan en anders niet,
Toen, langs mijn pad, een herder kwam,
Die één van deze halmen nam,
En die besnoeide en besneed,
En maakte tot zijn dienst gereed.
Door dit gekorven rietje, dat
Als dood hij in zijn handen had,
Die stemmeloze stengel zond
Hij straks de adem van zijn mond,
En, als hij blies, zo zong het riet,
En, als hij zweeg, verstomde 't lied:
De zoete, pas ontwaakte stem
Bestond en leefde slechts door hem.*

*Zo gaf ik gaarne wens en wil
In 's Heeren hand en hield mij stil.
Zo dan, als door een rieten fluit,
Bij zwijgend eigen stemgeluid,
Gods adem door mij henen blies,
Hoe grote winst bij kleen verlies!*

Tennisclubje. Jacqueline van der Waals (middelste rij, tweede van links). Herman Gorter staat derde van links (11 oktober 1891).

Een Tachtiger?

Het werk van Jacqueline van der Waals vertoont overeenkomsten met de poëzie van de Tachtigers. Zo spreekt uit haar natuurgedichten een zintuiglijke waarneming. Verder wil zij, net als de Tachtigers, persoonlijke emoties in taal weergeven. Maar bij Van der Waals gaat het in veel gedichten om emoties die verband houden met haar christelijk geloof. Daarin verschilt zij van de Tachtigers. Bovendien ziet zij het niet als doel van haar poëzie om schoonheid te scheppen.

Bekendheid

Willem Kloos neemt enkele gedichten van Jacqueline van der Waals op in *De Nieuwe Gids*. Haar werk wordt ook door andere dichters gewaardeerd, maar in vergelijking met andere schrijvers heeft ze slechts een bescheiden plaats in de literatuurgeschiedenis gekregen. Vooral in protestants-christelijke hoek is haar werk van grote betekenis geworden, maar deze waardering voor haar werk komt pas na haar overlijden. Enkele gedichten ('Winterstilte', 'De najaarslaan', 'Sinds ik het weet') en gezangen zijn nog steeds zeer bekend. Bij een verkiezing van het mooiste religieuze lied in 2006 eindigen de door Van der Waals gedichte liederen 'Wat de toekomst brengen moge' en 'De dag door uwe gunst ontvangen' bij de eerste tien.

“Bij Van der Waals gaat het in veel gedichten om emoties die verband houden met haar christelijk geloof.”

Hoofdstuk

Interbellum

1917-1931

De Stijl

Revolutie en vormgeving

1914 - 1918

De Eerste Wereldoorlog
Oorlog en neutraliteit

1929 - 1941

De crisisjaren
Samenleving in depressie

1925

1950

1975

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

interbellum

historische avant-garde

periode tussen Eerste en Tweede Wereldoorlog (1918 – 1940)
jonge kunstenaars die met nieuwe vormen experimenteren in literatuur (en schilderkunst, muziek, poëzie, film, theater en moderne dans)

modernisme

culturele beweging die in verzet komt tegen de traditionele opvattingen en vormen van de literatuur. De literatuur moet vernieuwd worden, zodat zij de moderne maatschappij beter weerspiegelt.

vitalisme

stroming waarbij het verlangen naar een intens leven wordt uitgedrukt. Levensdrift, de drang om intens, vurig en gevaarlijk te leven

nihilisme

komt van het Latijnse 'nihil', dat 'niets' betekent. We kennen alleen deze wereld en daarbuiten is niets. Niets is definitief waar.

typografie

vorm van visuele poëzie, vooral binnen het futurisme en het dadaïsme. Het woord wordt bevrijd van zijn lineaire volgorde, zijn traditionele typografie en de klassieke bladspiegel. Woorden worden *aantoonbaar* gemaakt door ze in verschillende lettertypes, lettergroottes en letterstijlen op een pagina te zetten.

stream of consciousness

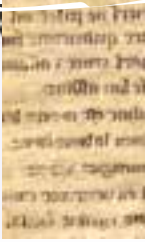
verhalen zijn een weergave van een ononderbroken stroom van ideeën, gevoelens, observaties en herinneringen. Het verhaal heeft geen conventioneel plot. Het karakter van een personage wordt weergegeven door zijn gedachten.

manifest

openbare verklaring van een individuele of collectieve auteurs-poëtica in de vorm van een soort programma. Hierin staan nieuwe literaire opvattingen opgesteld.

nieuwe zakelijkheid

proza waarin de nadruk ligt op strakke vormgeving, zakelijke weergave van feiten en handelingen, met weglating van veel omschrijvende formuleringen (onder meer bijvoeglijke naamwoorden) die voor de sfeertekening gebruikt worden

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe nieuwe stromingen in de literatuur ontstaan;
- waarom de nieuwe stromingen een reactie zijn op de Eerste Wereldoorlog;
- wat de belangrijkste ideeën van Friedrich Nietzsche zijn;
- wat de leer van Sigmund Freud inhoudt;
- wat avant-gardistische literatuur en wat modernistische literatuur is;
- wat 'verzuiling' betekent;
- hoe beeldende kunst en literatuur zich tot elkaar verhouden in het interbellum;
- wat een streekroman is;
- wat de positie van de christelijke literatuur in het interbellum is.

6.1 Algemene inleiding

In Flanders Fields

*In Flanders fields the poppies blow
Between the crosses, row on row,
That mark our place; and in the sky
The larks, still bravely singing, fly
Scarce heard amid the guns below.*

*We are the Dead. Short days ago
We lived, felt dawn, saw sunset glow,
Loved, and were loved, and now we lie
In Flanders fields.*

*Take up our quarrel with the foe:
To you from failing hands we throw
The torch; be yours to hold it high.
If ye break faith with us who die
We shall not sleep, though poppies grow
In Flanders fields.*

Bovenstaand gedicht is gemaakt door John McCrae, een Canadese militair die de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog meemaakt. Tijdens deze loopgra-venoorlog sneuvelen er ongeveer 9 miljoen mensen. De linies lagen vanaf Ieper tot bij Verdun in Noord-Frankrijk. McCrae beschrijft de schrilte tegenstellingen die hij waarneemt in de velden van Vlaanderen: de *poppies* (klaprozen) bloeien prachtig rood, de leeuwerik jubelt zijn lied, maar daarbovenuit gaat het rumoer van de strijd. De dood heerst er.

Een nieuw begin

Terwijl de Eerste Wereldoorlog nog in volle gang is, wordt er in 1916 een literair maandblad opgericht: *Het Getij*. Het wordt gezien als een nieuw begin voor de poëzie, een wens van een nieuwe generatie dichters. Deze dichters kiezen niet alleen voor een andere richting dan de Tachtigers, maar ook verwerpen ze de klassieke versvorm die veel van hun voorgangers (zoals de dichter Bloem) gebruiken. Een van hun voormannen, Herman van den Bergh, verwoordt hun streven als volgt:

- Wij willen universele poëzie in plaats van de ik-lyriek van de Tachtigers.
- Wij willen geen dwang van metrum en rijm.

Literaire stromingen in het interbellum

Nieuwe stromingen in de literatuur ontstaan uit onvrede over de bestaande literatuur. De oude vormen en literatuuropvattingen hebben afgedaan, nieuwe vormen zijn noodzakelijk. Dit proces speelt zich in het **interbellum** (de tijd tussen de twee wereldoorlogen) telkens versneld af: steeds opnieuw zijn er auteurs die nieuwe vormen hanteren. Niet alle stromingen ontwikkelen zich voldoende om te blijven bestaan. Maar gaandeweg ontstaan er twee hoofdstromingen in de literatuur: de **historische avant-garde** en het **modernisme**.

Een groot deel van de literatuur in het interbellum (vooral poëzie) valt onder algemene kunststromingen als het futurisme, het expressionisme, het surrealisme en andere stromingen die op -isme eindigen. Bij elkaar noemen we ze de historische avant-garde.

Daarnaast zijn er auteurs (vooral van proza) van wie het werk niet gerekend kan worden tot een van deze kunststrichtingen. Omdat er in hun werk wel gemeenschappelijke kenmerken te ontdekken zijn, vat men deze literatuur samen onder de noemer van het modernisme.

Niet alleen de onvrede over oude vormen is van belang voor het ontstaan van nieuwe literatuur, ook de reactie op historische gebeurtenissen of veranderingen in de maatschappij.

Sommige auteurs en andere kunstenaars hebben meegevochten in de uitzichtloze loopgravenoorlog. Anderen zijn vanaf een afstand getuige geweest. Maar allen worden ze na de Eerste Wereldoorlog beheerst door één gedachte: onze cultuur is op sterven na dood en het is onvermijdelijk dat we opnieuw beginnen. Een ontnuchterende gedachte.

Daarbij houden bijna alle auteurs zich bezig met de belangrijke vraag: wat is waarheid?

Toch heerst er naast dit pessimisme ook optimisme in het interbellum. Techniek en wetenschap ontwikkelen zich razendsnel en daarom heeft men grote verwachtingen van de toekomst.

Friedrich Nietzsche

Al in de negentiende eeuw zijn er mensen die zich verontrust afvragen waar onze cultuur zich heen spoedt. Volgens sommigen is ze tot de ondergang gedomd. Ook Friedrich Nietzsche (1844 – 1900) denkt dat de westerse cultuur ten onder zal gaan aan zwakte. De schuld daarvan ligt volgens hem bij het humanisme en het christendom: beide streven naar naastenliefde, gehoorzaamheid en dienstbaarheid. Dit maakt de mens tot een slaaf.

Nietzsche is een van de eersten die God 'dood' verklaart. Volgens hem is er namelijk maar één oplossing: de christelijke moraal moet overboord en de mens

interbellum

**historische
avant-garde**

modernisme

vitalisme

moet streven naar een heersersmoraal. Die bestaat uit een streven naar macht en heerschappij (die Wille zur Macht); naar absolute vrijheid en zelfverwerkelijking. Alleen wie zich door dit hartstochtelijk **vitalisme** laat leiden, is in staat werkelijk te leven. Dat is overigens alleen weggelegd voor een elite.

De ideale mens is de Übermensch, die Nietzsche tegenover de mens uit de christelijk-humanistische traditie stelt. De Übermensch moet zich in zijn geweten door niets (nihil) laten binden. Vandaar dat Nietzsches filosofie ook wel wordt

nihilisme

aangeduid als het **nihilisme**. Nietzsche heeft grote invloed gehad op het denken van de moderne schrijvers uit de twintigste eeuw.

Sigmund Freud

Ook de dieptepsychologie van Sigmund Freud laat haar sporen na in de literatuur in de jaren twintig. Volgens Freud bestaat de menselijke geest uit twee delen: het bewuste en het onderbewuste. Het zichtbare, bewuste menselijk gedrag wordt gestuurd door dieperliggende, onbewuste krachten waarop de mens zelf geen greep heeft. Door psychoanalyse is het mogelijk meer inzicht te krijgen in het onderbewuste van een mens. Problemen met het gevoel, frustraties of trauma's zijn volgens Freud vaak ontstaan in de kindertijd. Dromen, versprekingen, associaties et cetera geven informatie over wat er in een mens omgaat. Met name de onderdrukte seksuele lusten kunnen een mens beheersen en hem hysterisch en neurotisch maken. Freud wil de seksualiteit uit de taboesfeer halen. Zijn ideeën worden gezien als de basis voor de veranderingen in de seksuele moraal in de twintigste eeuw.

De historische avant-garde

‘Avant garde’ is een oud begrip. Het is van oorsprong een militaire term, waarmee de voorhoede van een leger werd aangeduid. Tegenwoordig wordt de term als metafoor gebruikt voor alles wat revolutionair en toekomstgericht is. Rond 1825 wordt de term in verband gebracht met literatuur. Een avant-gardistische kunstenaar is iemand die met zijn verbeelding de toekomst kan voorspellen (als een soort profeet) en een bijdrage levert aan het ontstaan van een nieuwe maatschappij.

De historische avant-garde is een overkoepelende term voor allerlei bewegingen tussen 1909 en 1940. Vertegenwoordigers van deze stromingen zijn sterk politiek geëngageerd: de een is tegen de oorlog, de ander is ervoor, de een is communist, de ander anarchist. Maar over één ding zijn ze het allemaal eens: de literatuur moet weer terug in de maatschappij.

Het revolutionaire van de historische avant-garde zit vooral in de bijzondere vormgeving van de literatuur. Kunst hoeft de werkelijkheid niet meer getrouw weer te geven en het gaat niet meer om de individuele expressie van de kun-

“De dichter stuurt het gedicht,
maar het gedicht stuurt evengoed de dichter,
is de gedachte.”

stenaar. Het gaat om de manier waarop het ontstaansproces van een gedicht verloopt. De dichter stuurt het gedicht, maar het gedicht stuurt evengoed de dichter, is de gedachte. Er komt grote aandacht voor de taal als materiaal voor de dichter. Woorden moeten als het ware losgemaakt worden van hun gebruikelijke betekenis en verschijningsvorm. Taalregels zijn daarbij niet meer belangrijk. Het gaat om de essentie van taal. Daarom passen dichters vaak geen interpunctie toe en maken ze gebruik van nieuwe woorden en ongrammaticale zinnen. Ze spelen met klank, betekenis, ritme en grafische vorm. Hierdoor raakt het echte ‘vrije’

vers in de mode. Door een afwijkende **typografie** **typografie**

proberen de dichters de woorden als beelden en voorstellingen weer te geven. Een goed voorbeeld hierbij is de dichter Paul van Ostaijen.

Met de moderne tijd komt ook de moderne onderwerpkeuze. Voor veel auteurs heeft de natuur afgedaan. De industrie, nieuwe uitvindingen, het wervelende leven van de stad, alles kan onderwerp worden van een goed gedicht.

Avant-gardisten schrijven vooral poëzie.

Het modernisme

Het modernisme is een stroming die zich in de jaren twintig en dertig ontwikkelt naast de historische avant-garde en soms als een reactie daarop. Modernisten schrijven voornamelijk proza.

Kenmerkend voor het modernisme is twijfel en onzekerheid. Modernisten keren zich tegen de breedvoerige beschrijving van de werkelijkheid bij hun voorgangers. In een roman kan de werkelijkheid nooit helemaal volledig beschreven worden, vinden ze. Een roman is eigenlijk nooit helemaal ‘af’, nooit perfect. En dat heeft consequenties voor de opbouw van een roman. Geen chronologische volgorde van de gebeurtenissen meer, geen afgerond verhaal, maar een bijzonder begin en een open einde. Daarnaast verafschuwen de modernistische auteurs een uitvoerige psychologische beschrijving van personages en kiezen ze voor nieuwe middelen. Om inzicht in een personage te geven, neemt schrijver Du Perron bijvoorbeeld brieven en dagboekfragmenten op in zijn roman *Het land van herkomst* (1935).

Naam: Christian Emil Marie Küpper
(Utrecht 1883 – Davos 1931)

Pseudoniem:

Theo van Doesburg, I.K. Bonset, Aldo Camini

Belangrijke titels:

Het varken (1914)

Kunstenaar en publiek (1915)

De priester-kunstenaar (1916)

Opmerkelijk:

Belangrijk vertegenwoordiger van abstracte kunst in de twintigste eeuw. Ook bekend als dichter (I.K. Bonset) en romanschrijver (Aldo Camini). Richt in 1917 tijdschrift *De Stijl* op, waarin veel gedichten en verhalen van hem onder pseudoniem verschijnen.

PASPOORT: THEO VAN DOESBURG

stream of consciousness

Een andere nieuwe verhaaltechniek is **the stream of consciousness**: een onafgebroken stroom aan gedachten en gevoelens, vaak ook zonder enige interpunctie. De modernistische dichters zijn op zoek naar de waarheid, de echte werkelijkheid. Hoewel ze voornamelijk proza schrijven, schrijven ze ook wel poëzie. Ze kiezen daarbij voor vaststaande dichtvormen en rijmschema's, maar de inhoud van hun gedichten is anders dan in eerdere poëzie. In modernistische teksten (poëzie én proza) onderzoeken auteurs kritisch de gevestigde waarden. In tegenstelling tot avant-gardistische auteurs laten ze zien dat ze een afkeer hebben van maatschappelijk engagement. Ze zijn dan ook niet gegroepeerd, zoals de avant-gardisten, maar opereren als individu. De eigen kritische geest is het meest betrouwbare uitgangspunt. Daarom zien ze ook wetenschappelijke bevindingen niet als dé waarheid: je kunt met deze uitkomsten nog steeds doen wat je wilt.

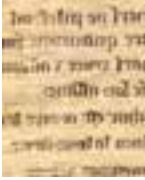
Verzuiling

In het interbellum bereikt de verzuiling een hoogtepunt. Alle activiteiten in het dagelijkse leven van werk, school, sport, politiek en vrijetijdsbesteding worden bepaald door de groep of zuil waartoe men behoort. En iedere zuil heeft zijn eigen tijdschrift of krant. Er is bijvoorbeeld een protestantse zuil en een katholieke zuil. En ook binnen de literatuur zie je verzuiling. Jonge schrijvers richten literaire tijdschriften op en schrijven **manifesten** waarin hun literatuuroppvattingen tot uiting komen.

manifest

Beeldende kunst en literatuur

De literatuur in het interbellum volgt sterk de vernieuwingen in de beeldende kunst. Hoe bijvoorbeeld het expressionisme (binnen de schilderkunst een belangrijke

stroming) zich vertaalt in de literatuur, zien we bij Theo van Doesburg. In 1916 brengt deze schilder en dichter een aantal 'bewust abstracten' binnen de kunst bij elkaar en richt met hen in 1917 het tijdschrift *De Stijl* op. Medewerkers zijn onder anderen schrijver en dichter Anthony Kok, schilder Piet Mondriaan en meubelmaker Gerrit Rietveld. Zij streven naar hervorming van de kunst, gerelateerd aan de technische, wetenschappelijke en sociale veranderingen in de wereld. De kunst die ze voorstaan, bestaat vooral uit abstracte, geometrische figuren en vlakken in primaire kleuren gecombineerd met zwart, wit en grijs. Ze kiezen voor een eenvoudige vormgeving.

Ook als dichter kiest Van Doesburg voor een zo eenvoudig mogelijke vorm. Hij wil woorden zo veel mogelijk van hun betekenis ontdoen en ze een 'nieuwe uitdrukingskracht' geven. Aan het einde van zijn leven focust hij alleen nog maar op klank en typografie.

Ook bij de **nieuwe zakelijkheid** is er een verbinding tussen literatuur en beeldende kunst. De nieuwe zakelijkheid ontstaat in de jaren twintig in Duitsland als een richting in de bouwkunst. Te midden van alle maatschappelijke en politieke onrust zoekt

**nieuwe
zakelijkheid**

de nieuwe zakelijkheid naar rust en evenwicht. De architectuur kenmerkt zich door strakke ontwerpen, gemaakt van steen, beton, staal en glas. In de literatuur van de jaren dertig herkennen we de nieuwe zakelijkheid aan een zakelijke, bijna emotieloze manier van vertellen, korte zinnen, een strakke structuur met wis-

selende beelden (alsof het een reportage is) en een neiging tot intellectualisme. Ook de onderwerpen zijn zakelijk. Zo kan een boek gaan over moderne techniek, commercie, politiek of maatschappij. Sommige boeken van de schrijver F. Bordewijk worden wel tot de nieuwe zakelijkheid gerekend.

Streekroman

In de jaren dertig is niet iedereen gecharmeerd van moderne literatuur. Zo komt bijvoorbeeld in diezelfde tijd het genre van de streekroman tot grote bloei. Qua vorm zijn deze romans erg traditioneel. Het zijn realistische verhalen beschreven vanuit een auctoriale verteller. Een streekroman kan zich afspelen op het platteland, maar ook in de stad. In de romans wordt veel aandacht besteed aan sociaaleconomische problemen zoals armoede. Aandacht is er ook voor problemen die ontstaan doordat jongeren er andere normen en waarden op na houden dan hun ouders. De kritiek op deze romansoort is dat hij nogal traditioneel van opzet is en dat de karakters niet goed worden uitgewerkt.

Christelijke literatuur

Door de verzuiling komt de christelijke literatuur apart te staan. Sinds de Afscheiding van 1834 zijn er allerlei kleine gereformeerde kerkgenootschappen ontstaan. De leden hiervan tellen op sociaaleconomisch terrein nauwelijks mee. Ze worden wel de 'kleine luiden' genoemd. Abraham Kuiper, de stichter en organisator van de Gereformeerde Kerken in Nederland (sinds 2004 opgegaan in de PKN), heeft veel voor deze groep betekend. Hij is de grondlegger van de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam.

Volgens Kuiper heeft een christen de plicht en de roeping deel te nemen aan de cultuur en deze, zo mogelijk, positief te beïnvloeden. Zijn visie op wetenschap en cultuur heeft veel invloed gehad, ook op christelijke auteurs. Hoewel we bij christelijke auteurs uit deze tijd vooral nog het schoonheidsideaal van de Tachtigers als norm zien en er nauwelijks avantgardistische of moderne kenmerken zijn in hun werk, verenigen (jonge) protestantse schrijvers zich wel rondom een eigen tijdschrift: *Opwaartsche wegen* (1923-1940). Daarin wordt de visie uitgedragen dat christelijke kunst vooral ten dienste van God moet zijn.

“In de streekromans wordt veel aandacht besteed aan sociaaleconomische problemen zoals armoede.”

6.2 Expressionisme

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

expressionisme	de auteur probeert uitdrukking te geven aan een algemeen levensgevoel dat je kunt zien als reactie op maatschappelijke ontwikkelingen. Hij wil geen vaste vormen en taalregels meer, maar de essentie van taal laten zien.
dadaïsme	ontstaat uit verzet tegen de burgerlijke waarden en hun esthetische opvattingen en tegen de maatschappelijke orde. Het gaat om artistieke vrijheid.
poète maudit	een dichter met zulk onaangepast gedrag dat hij niet thuishoort in de normale (burger)maatschappij. Drankmisbruik, zondig leven en een ongezonde leefstijl worden ook verwoord in zijn poëzie.
geëngageerde kunst	kunst van een dichter die zich betrokken voelt bij de maatschappelijke problemen van zijn tijd en dit verwoordt in zijn werk.

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat het expressionisme inhoudt;
- wat het dadaïsme inhoudt;
- hoe Paul van Ostaïjen is beïnvloed door het expressionisme en het dadaïsme;
- waarom het expressionisme in Nederland niet erg veel invloed heeft gehad;
- welke kenmerken van het expressionisme zijn te zien bij Hendrik Marsman;
- dat in zijn werk zowel vitalisme als mortalisme is te zien.

Naam: Paul van Ostaijen
(Antwerpen 1896 – Miavoye-Anthée 1928)

Belangrijke titels:

Music-Hall (1916)
Het Sienjaal (1918)
Bezette Stad (1921)
Feesten van Angst en Pijn (1928)

Opmerkelijk:

Zijn schoolopleiding is geen succes.
Vindt aansluiting bij de kringen van Dada.
Boegbeeld van het expressionisme.

PASPOORT: PAUL VAN OSTAIJEN

Terug naar de kindertaal

Marc groet 's morgens de dingen

*Dag ventje met de fiets op de vaas met de bloem
ploem ploem*

*dag stoel naast de tafel
dag brood op de tafel
dag visserke-vis met de pijp
en
dag visserke-vis met de pet
pet en pijp
van het visserke-vis
goeiendag*

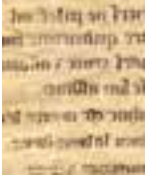
*Daa-ag vis
dag lieve vis
dag klein visselijn mijn*

Als het gedicht hierboven niet voorzien was van de titel 'Marc groet 's morgens de dingen', zou je waarschijnlijk denken dat het gewoon kindertaal was. Je zou niet direct beseffen dat het om een gedicht van een beroemde Belgische dichter gaat. Toch is het zo: dit gedicht is van Paul van Ostaijen, het boegbeeld van het **expressionisme** in Vlaanderen.

Expressionisme en dadaïsme

Het expressionisme is een stroming binnen de avant-garde. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming zijn in België en Duitsland te vinden. In

Nederland komt de avant-garde niet zo goed van de grond. Kenmerken van het expressionisme zijn:

- Het is een duidelijke reactie op de Eerste Wereldoorlog. Misschien dat daarom de avant-garde in Nederland niet tot bloei komt, want Nederland blijft neutraal in de Eerste Wereldoorlog en maakt daardoor de oorlogsverschrikingen niet van dichtbij mee.
- Het is ook een reactie op het impressionisme. Impressionisten proberen de werkelijkheid nauwkeurig weer te geven, waarbij een goede sfeerimpresie belangrijk is. De vorm is erg belangrijk: landschappen en personages worden zo mooi en goed mogelijk beschreven. Na de Eerste Wereldoorlog willen kunstenaars geen ideale werkelijkheid meer scheppen. Het gaat om de expressie (uitdrukking) van het gevoel. Dit is echter niet zomaar een voorbijgaande emotie van een kunstenaar, maar een algemeen levensgevoel dat je kunt zien als reactie op maatschappelijke ontwikkelingen.
- Auteurs willen geen vaste vormen en taalregels meer. Ze willen de essentie van taal laten zien.
- Er is in de literatuur veel meer aandacht voor de gemeenschap in plaats van het individu. Dit komt doordat kunstenaars beïnvloed zijn door socialistische ideeën als wereldbroederschap en sociale gerechtigheid.

Een nog sterker expressionisme, dat we bij sommige (voornamelijke Duitse) kunstenaars na de Eerste Wereldoorlog zien, is het **dadaïsme**. Het dadaïsme is een opstandige stroming, die vooral de burgerlijke maatschappij meedogenloos bekritiseert. De middelen die daarbij gebruikt worden, zijn:

- schokkende, soms zelfs schunnige taal;
- afstand nemen van verstand en logica;
- gebruikmaken van allerlei klankassociaties, woordspelingen en overdrijvingen tot in het absurde.

Dit leidt tot verhalen en gedichten die nauwelijks leesbaar zijn. De dadaïsten publiceren hun werk niet in boeken; ze dragen het liever voor op toneel.

Dadaïsten zien zichzelf graag als **poète maudit** (gedoemde dichter). Dat is een miskende of maatschappelijk onaangepaste dichter, die niet thuishoort in de maatschappij en die kritiek uit door middel van antiekunst.

dadaïsme

poète maudit

Paul van Ostajen

Bij de Vlaamse dichter Paul van Ostajen zien we duidelijke invloeden van het expressionisme en het dadaïsme. Voorgangers van hem zagen poëzie als een uiting van het innerlijk van de dichter. Denk maar aan de bekende uitspraak van de Tachtiger Willem Kloos: "Kunst is de allerindividueelste expressie van de

Naam: Hendrik Marsman
(Zeist 1899 – Golf van Biskaje 1940)

Belangrijke titels:

Paradise regained (1927)

Tempel en kruis (1940)

Opmerkelijk:

Zegt: Poëzie schenk je niet als een borrel uit de kruik des levens in een glas (= de vorm), want "het proces is anders: graan wordt om-gestookt tot jenever (graan-des-levens tot jenever-der-poëzie)." Schrijft ook proza.

PASPOORT: HENDRIK MARSMAN

geëngageerde kunst

allerindividueelste emotie." Met zo'n uitspraak moet je bij Van Ostaijen niet aankomen. Hij reageert in zijn kunst op de maatschappij en de tijd om zich heen. We noemen dat **geëngageerde kunst**. In *Het Sienjaal* bijvoorbeeld is duidelijk herkenbaar dat hij verlangens uitspreekt: verlangens naar geluk, naar broederschap, naar goedheid. Vergeet daarbij niet dat België op een vreselijke manier getroffen is door de oorlog.

In *Bezette Stad* is herkenbaar hoe de dichter zijn ontgoocheling en frustratie vormgeeft op een typisch dadaïstische manier: hij werkt met diverse kleuren, met typografie, waarbij hij kiest voor verschillende lettertypes en -groottes. Hij gebruikt zelfs advertenties, reclamekreten en affiches om zijn poëzie vorm te geven. Zie het gedicht 'BOEM'...

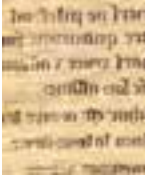
Geleidelijk richt Van Ostaijen zich steeds meer op de vorm van poëzie. De vorm van een kunstwerk is niet alleen maar nodig om de inhoud weer te geven, maar bij een kunstwerk gaat het juist om de vorm. Van Ostaijen ziet het kunstwerk als een organisme, een levend wezen. Het gedicht is dus geen vorm waarin de dichter een boodschap overbrengt, maar een wezen dat bestaat en zich op een bepaalde manier gedraagt. Een goede illustratie hiervan is het gedicht 'Melopee'.

Melopee Voor Gaston Bursdens

*Onder de maan schuift de lange rivier
Over de lange rivier schuift moede de maan
Onder de maan op de lange rivier schuift de kano naar zee*

*Langs het hoogriet
langs de laagwei*

*schuift de kano naar zee
 schuift met de schuivende maan de kano naar zee
 Zo zijn ze gezellen naar zee de kano de maan en de man
 Waarom schuiven de maan en de man getweeën gedwee naar de zee*

Een melopee is een lied, bekend uit de oudheid. Een klaaglijk en monotoon gezang. Deze melopee schrijft Van Ostaijen als hij aangetast is door de tbc en zijn ziekte in een vergevorderd stadium is. Hij brengt daarmee niet onder woorden dat hij zichzelf moe voelt. Hij wil wel het begrip moeheid ‘verklanken’.

Hendrik Marsman

Hoewel het expressionisme in Nederland niet leeft zoals in Duitsland of België, zijn er in ons land wel expressionistische invloeden te bespeuren. Het vroege werk van Herman van den Bergh, Hendrik Marsman en Hendrik de Vries en het proza van A. den Doolaard hebben bijvoorbeeld raakpunten met het expressionisme. De poëzie van Marsman wordt doorgaans gerekend tot de stroming van het vitalisme: een intens verlangen naar fel en groots leven is zijn ideaal. Vaak wordt daarbij gewezen op een dichtregel van hem: *Groots en meeslepend wil ik leven!* Felle kritiek levert Marsman op het gezapige burgerbestaan. Een goed voorbeeld hiervan is zijn gedicht ‘Paradise regained’ uit 1927.

‘Paradise regained’

*De zon en de zee springen bliksemend open:
 waaiers van vuur en zij;
 langs blauwe bergen van de morgen
 scheert de wind als een antilope
 voorbij.*

*zwerfende tussen fonteinen van licht
 en langs de stralende pleinen van ‘t water
 voer ik een blonde vrouw aan mijn zij,
 die zorgloos zingt langs het eeuwige water
 een held’re, verruk-lijk-meeslepende wijs:*

*‘Het schip van de wind ligt gereed voor de reis,
 de zon en de maan zijn sneeuw witte rozen,
 de morgen en nacht twee blauwe matrozen –
 wij gaan terug naar ‘t Paradijs’.*

Trefwoorden in zijn poëzie zijn 'vuur' (zie hierboven), 'vlam', 'leven' et cetera. Zulke woorden verwijzen naar levensdrift. Maar Marsman gebruikt ook woorden als 'angst', 'dood', 'nacht', 'verlies'. Behalve een levensdrift, heeft hij ook ondergangsbefef en dat leidt bij hem uiteindelijk tot mortalisme (angst voor de dood en voor de dood van zijn dichterschap). In 1933 publiceert hij zelfs het essay *De dood van het vitalisme*. In zijn latere werk lijkt Marsman deze desillusie wel te boven gekomen en bloeit zijn dichterschap weer op. In die periode schrijft hij zijn beroemde gedicht *Herinnering aan Holland*.

“Behalve een levensdrift, heeft Marsman ook ondergangsbefef en dat leidt bij hem uiteindelijk tot mortalisme”

6.3 Martinus Nijhoff

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

poésie parlante	poëzie waarbij gebruikgemaakt wordt van gewone spreektaal en een normale zinsbouw
autonoom	als een dichter een gedicht niet ziet als een product van zichzelf, maar het als het ware vanzelf ziet ontstaan, spreekt hij van een autonoom gedicht

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke (terugkerende) motieven in het werk van Nijhoff belangrijk zijn;
- welke wending in zijn werk is waar te nemen;
- welke visie Nijhoff heeft op het gebruik van de taal;
- dat zijn poëzie steeds objectiever wordt;
- dat Nijhoff gelooft in de autonomie van het gedicht;
- waarom Nijhoff modernistisch genoemd wordt en daarmee een buitenstaander is in de Nederlandse poëzie.

Naam: Martinus Nijhoff
(Den Haag 1894 – Den Haag 1953)

Belangrijke titels:

De Wandelaar (1916)

Vormen (1924)

Nieuwe gedichten (1934)

Opmerkelijk:

Dichter, maar schrijft ook veel essays en vertalingen.

De jaarlijkse prijs voor de beste vertaling van een literair werk uit of in het Nederlands is naar hem genoemd: Martinus Nijhoff-prijs.

Buitenstaander, omdat hij een heel eigen plaats inneemt in de literatuur.

PASPOORT: MARTINUS NIJHOFF

De soldaat

De soldaat die Jezus kruisigde

*Wij sloegen hem aan 't kruis. Zijn vingers grepen
Wild om de spijker toen 'k de hamer hief -
Maar hij zei zacht mijn naam en: 'Heb mij lief -'
En 't groot geheim had ik voorgoed begrepen.*

*Ik wong een lach weg dat mijn tanden knarsten,
En werd een gek die bloed van liefde vroeg:
Ik had hem lief - en sloeg en sloeg en sloeg
De spijker door zijn hand in 't hout dat barstte.*

*Nu, als een dwaas, een spijker door mijn hand,
Trek ik een vis - zijn naam, zijn monogram -
In ied're muur, in ied're balk of stam,*

*Of in mijn borst of, hurkend, in het zand,
En antwoord als de mensen mij wat vragen:
'Hij heeft een spijker door mijn hand geslagen.'*

De soldaat die Jezus kruisigde? Daar staat toch niets van in de Bijbel? Inderdaad. En juist over hem schrijft Nijhoff een gedicht. Op een heel bijzondere wijze tekenet hij hoe iemand door Jezus gegrepen wordt als hij Hem aan het kruis vastnagelt. Je zou het als een moderne variant op het beroemde gedicht van Revius

(*t En zijn de Joden niet...*) kunnen zien. Let eens op de beeldende taal van Nijhoff, vooral in de tweede strofe.

Thema's en motieven

Nijhoff is een bijzondere dichter, die niet zomaar bij een stroming is te plaatsen. De belangrijkste thema's in zijn werk zijn eenzaamheid, doodsverlangen en religie. Zijn bundel *De wandelaar* markeert de overgang van de poëzie van de Tachtigers naar de dichtkunst van de jongere generatie. De bundel wordt direct als een belangrijk debuut erkend. In deze bundel heeft de ik-figuur geen echt contact met de werkelijkheid. Hij is slechts een passant, een wandelaar, die voorbijkomt. Iemand die somber en tegelijk onverschillig reageert op het verval van de maatschappij, waarin oude zekerheden verdwenen zijn.

In 1924 verschijnt de bundel *Vormen*. In die bundel is de ik-figuur niet langer een voorbijganger. Hij richt zich steeds meer op het dagelijkse leven. De algemeen menselijke waarden die gelden voor dit alledaagse leven, worden in deze bundel weergegeven als beelden. Niet voor niets luidt de titel van de bundel *Vormen*: de dichter probeert door zijn poëzie vorm te geven aan beelden. Zijn gedichten zijn niet langer een uiting van persoonlijke gevoelens.

In zijn bundel *Nieuwe gedichten* probeert Nijhoff geen hogere, bovenaardse idealen meer te bereiken. De mens moet zijn doel in dit leven zoeken.

Hoewel er verschillen zijn tussen de genoemde bundels, vormt Nijhoffs poëzie een eenheid. Zo zien we in veel gedichten steeds deze motieven terugkeren:

- de wandelaar die zoekt naar contact met de medemens, maar moeilijk contact maakt (eigenlijk alleen in de eerste bundel);
- het kind als symbool van het ongerepte bestaan, los van de zorgen en complicaties van het leven;
- de moeder als vertegenwoordigster van geloof en religie.

In het gedicht 'De Wolken' lezen we dat Nijhoff geen bovenaardse idealen meer wil bereiken: *Toen kwam de tijd dat 'k niet naar boven keek*. Wolken zijn alledaagse dingen die een vorm krijgen, die van waarde blijken als je ernaar kijkt.

De Wolken

*Ik droeg nog kleine kleren, en ik lag
Lang-uit met moeder in de warme hei,
De wolken schoven boven ons voorbij
En moeder vroeg wat 'k in de wolken zag*

*En ik riep: Scandinavië, en: eenden,
Daar gaat een dame, schapen met een herder-
De wond'ren werden woord en dreven verder,
Maar 'k zag dat moeder met een glimlach weende.*

*Toen kwam de tijd dat 'k niet naar boven keek,
Ofschoon de hemel vol van wolken hing,
Ik greep niet naar de vlucht van 't vreemde ding
Dat met zijn schaduw langs mijn leven streek.*

*-Nu ligt mijn jongen naast mij in de heide
En wijst me wat hij in de wolken ziet,
Nu schrei ik zelf, en zie in het verschiet
De verre wolken waarom moeder schreide -*

Taalopvatting

poësie parlante

Nijhoff schrijft bedrieglijk eenvoudig. Zijn poëzie lijkt op gewone spreektaal. We noemen dat **poësie parlante**. In 1926 schrijft hij in zijn essay *De pen op papier* over een droom, waarin hij de Rattenvanger van Hamelen ontmoet. Van hem leert Nijhoff dat hij niet langer zijn eigen gevoelens aan het papier moet toevertrouwen. Hij moet de gewaarwordingen en ervaringen van andere mensen, van de gemeenschap om hem heen verwoorden. Zijn poëzie moet objectiever worden. Deze opvatting verwerkt hij in het lange gedicht 'Awater' uit de *Nieuwe gedichten* en in zijn bekende epische gedicht 'Het uur U' uit 1936.

Nijhoffs uiteindelijke kijk op poëzie is duidelijk te maken met zijn bekende theorie van het perzische tapijt:

Een perzisch tapijt is mooi [...] en toch weet je niet wie het gemaakt heeft, weet je niets van diens persoonlijkheid, noch van zijn levenslot. Het is mooi op zichzelf en in zichzelf, geheel onafhankelijk, vrij en los van de maker. Zo behoort het ook met een gedicht te zijn. Een gedicht is eerst een goed gedicht als het soeverein geworden is, wanneer het als een nieuw ongebonden organisme, náást zijn maker staat, met wie het geen enkele relatie meer heeft, of althans behóeft te hebben. De waarde van het gedicht wordt bepaald door de mate van zijn autonomie.

Uit: *Een dichter schreit niet*, W.J. van den Akker, pagina 155

autonoom

Zoals uit bovenstaand citaat blijkt, ziet Nijhoff taal als het gereedschap van een dichter en niet gedachten en gevoelens. Een gedicht legt niet de gevoelens van een dichter bloot en een lezer kan een gedicht ook niet beschouwen als een persoonlijke belijdenis van die dichter. Een gedicht is **autonoom**, het bestaat onafhankelijk van de dichter. De schoonheid en betekenis ervan liggen in het gedicht zelf opgesloten.

Lees maar, er staat niet wat er staat. Deze regel uit het lange gedicht 'Awater' is de titel van een bloemlezing uit Nijhoffs werk die in 1960 verschijnt. Het drukt precies uit waar het in Nijhoffs poëzie om gaat. Woorden verwijzen naar zaken uit de werkelijkheid, maar zijn altijd op verschillende manieren uit te leggen. Er zit meer dan één lading, meer dan één betekenislaag in de woorden van een gedicht, want een gedicht is autonoom. In het gedicht 'De moeder de vrouw' zie je dat bij het woord 'brug'. Natuurlijk kun je dat woord letterlijk nemen en aan een brug over een rivier denken, maar wellicht is hier ook sprake van een diepere betekenis: een brug die geslagen wordt tussen hemel en aarde.

De moeder de vrouw

*Ik ging naar Bommel om de brug te zien.
Ik zag de nieuwe brug. Twee overzijden
die elkaar vroeger schenen te vermijden,
worden weer burenen. Een minuut of tien
dat ik daar lag, in 't gras, mijn thee gedronken,
mijn hoofd vol van het landschap wijd en zijd -
laat mij daar midden uit de oneindigheid
een stem vernemen dat mijn oren klonken.*

*Het was een vrouw. Het schip dat zij bevoer
kwam langzaam stroomaf door de brug gevaren.
Zij was alleen aan dek, zij stond bij 't roer,
en wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren.
O, dacht ik, o, dat daar mijn moeder voer.
Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren.*

Nijhoff als buitenstaander

Met zijn ideeën over de autonomie van het gedicht neemt Nijhoff een unieke positie in de Nederlandse literatuur in. Hij sluit zich niet aan bij een stroming en voelt zich niet thuis bij de (christelijke) literaire tijdschriften die in zijn tijd opgericht worden. Dat hij vasthoudt aan de traditionele versvorm en een correcte zinsbouw, maakt hem ook tot een buitenstaander. In zijn omgeving althans. Want internationaal gezien zijn er meer dichters die de poëzie willen vernieuwen zonder zich aan te sluiten bij een avantgardistische stroming. Net als deze modernisten ziet Nijhoff de moderne mens als iemand die rondwandelt in een wereld waarvan hij volstrekt vreemd is en waarin hij geen eenheid meer kan ontdekken.

6.4 Bordewijk

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

magisch-realisme combineert de beschrijving van de gewone werkelijkheid met de wereld van de droom, de fantasie, de hallucinatie, het visioen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- waarover het boek *Bint* gaat;
- waarom er verwarring is over de strekking van *Bint*;
- welke thema's in Bordewijks werk aan de orde komen;
- in hoeverre hij bij de stroming nieuwe zakelijkheid past.

De eerste les

- Je eerste les is in die klas. Die klas is uniek. Zo een heb ik nog nooit kunnen vormen, vóór deze. Maar geen bespiegelingen nu. Ik houd van weinig woorden...

Naar mijn hart gesproken, dacht De Bree.

- De klas heeft je voorganger weggetreiterd. Ik waarschuw je niet, ik maak je attent. Begrijp je? ...

Hij begreep het toen niet, eerst later.

- Ik eis van ieder: tucht. Ik ben hoogst modern. De tijd is voorbij van gemoedelijkheid, van verbroedering. Dit geslacht is té bandeloos.

[...] De Bree ging rustig langzaam de acht gesleten treden af. Hij verwerkte, maar liet niets merken. Hij betrad de klas genaamd 4D. Hij voelde snel, want hij had fantasie. Hij voelde dit aan als een hel, als de hel. Hij betrad de hel.

Dit fragment komt uit *Bint*, roman van een zender, een bekend boek van Bordewijk dat een jaar op een middelbare school beschrijft. In het fragment komt leraar De Bree voor het eerst op zijn nieuwe school en wordt hij gewijs gemaakt door de directeur, Bint. De directeur draagt een speaking name: 'Bint' betekent 'draagbalk'. Een draagbalk zorgt ervoor dat een constructie niet instort. Zo draait de school om Bint. Hij heeft van een normale school een school gemaakt met een enorm strenge tucht. *Binnen het jaar was er oorlog met de wethouder. Het regende klachten van ouders. Het werd een school van onbarmhartigheid, maar het werd een school.* Bint wil graag een kweek van reuzen kweken, niet wetenschappelijk, maar maatschappelijk. *Het opgroeiend geslacht zal later zeggen: 'Die was van de school van Bint. Die zullen gehoorzamen'.* Bint wil als het ware een draagbalk zijn voor de hele maatschappij.

Klas 4D noemt De Bree 'de hel'. Toch is het deze klas waarin het ideaal van Bint het duidelijkst verwezenlijkt kan worden. Deze leerlingen zijn het dan ook die – als er een opstand losbarst – de orde weten te herstellen en het gezag helpen handhaven.

Nationaalsocialisme in Bint?

In juli 1935 schrijft criticus Dirk Coster een artikel over Bordewijks boek *Bint*. Hij vindt het een "prul, even weerzinwekkend als giftig". Coster vindt Bint "een graatmagere, geheimzinnig zwijgende directeur, die vijf jaar geleden is omgezwaaid, van het waarschijnlijk humanistische opvoedingssysteem naar een 'nieuw', een soort van nieuw Nederlandsch nazi-systeem: terreur-over-kinderen, erop timmeren, vrees aanjagen, grauwen en honen van de zwakkeren, en wat er nog aan verder sadistische vermaken in een zenuwziek volwassen hoofd kan opkomen."

Ook Magda Stomps ziet in de roman "een appèl aan de Nederlanders zich eensgezind en vastberaden, strijdbaar en gedisciplineerd in te zetten voor de nieuwe

Naam: Ferdinand Bordewijk
(Amsterdam 1884 – Den Haag 1965)

Belangrijke titels:

Blokken (1931)

Knorrende beesten (1933)

Bint (1934)

Karakter (1938)

Opmerkelijk:

Debuteert in 1916 zonder veel succes met de dichtbundel *Paddestoelen* onder het pseudoniem Ton Ven.

De roman *Karakter* is niet alleen verfilmd, maar ook voor televisie bewerkt.

Wordt in 1945 voorzitter van de Eeraad voor letterkunde, een college dat maatregelen moet uitvoeren tegen schrijvers die in de oorlog met de bezetter hadden samengewerkt.

PASPOORT: FERDINAND BORDEWIJK

orde van het nationaalsocialisme.” Zij schrijft dit in het maandblad *Nederland*, dat een nationaalsocialistische signatuur heeft. Zij vindt *Bint* een goed boek, omdat het een wegwijzer is naar de nationaalsocialistische heilstaat.

Maar Bordewijk legt in een interview uit dat hij vooral een tegenstander is van de antiautoritaire, kindvriendelijke opvoedingsmethode van onder anderen Jan Ligthart: “Een Spartaans systeem is waar het de School betreft volkomen op zijn plaats” en “Volgens mij moet de leraar op school despoot zijn; dat is de enige manier waarop hij iets bereiken kan”.

Met deze woorden heeft Bordewijk niet kunnen voorkomen dat de discussie over de strekking van *Bint* nog steeds voortduurt: is *Bint* nationaalsocialistisch of niet?

Nieuwe zakelijkheid bij Bordewijk

Een boek als *Bint* kan vreemd overkomen op de lezer. Dat komt niet alleen door de inhoud van het verhaal, maar ook door de bijzondere manier van vertellen, die typerend is voor Bordewijk. Als we al zijn werk naast elkaar leggen, dan zien we enkele bijzondere kenmerken:

1. Hij valt op door het gebruik van een eigenaardige woordvolgorde, buitenissige woorden en zonderlinge eigennamen (Whimpysinger, Kiekertak).
2. Hij gebruikt bijzondere metaforen. Hij tekent gecompliceerde personen met voorliefde voor het lelijke, soms met monsterlijke karakters. Leerlingen zijn bijvoorbeeld een gier, een gorilla of een diepzeemonster.
3. Zijn stijl is kernachtig, hoekig, zakelijk, zonder verfraaiende bijvoeglijke naamwoorden. Hij gebruikt korte zinnen.

4. In bijna al zijn verhalen is sprake van een auctoriale verteller.
5. Opvallend zijn ook zijn moderne onderwerpen.

Een wijldropige stijl is in Bordewijks visie uit den boze. Ook moet hij niet veel hebben van het ontleden van karakters, zoals de naturalisten dat doen. Voor hem is een kunstwerk de weergave van gevoelens, maar dan onder de strenge regie van het verstand. Daarom wordt Bordewijks werk wel tot de nieuwe zakelijkheid gerekend. Toch valt hij daar niet helemaal onder, vanwege de originaliteit in zijn taal en thema's. Het boek *Karakter* past nog het beste bij de nieuwe zakelijkheid. Bordewijk sluit zich niet aan bij een literaire stroming, groepering of tijdschrift.

Thema's

In het werk van Bordewijk zijn de volgende (opvallend moderne) thema's herkenbaar:

1. Chaos en verwildering leiden tot degeneratie, tot de ondergang.
2. (Zelf)tucht en discipline zijn middel tot herstel, maar ook een gevaar.
3. Angst is steeds een onmisbare factor, omdat angst het leven pas echt vervolledigt. In Bordewijks literatuuropvatting kan kunst pas ontstaan als angst er een bewuste of onbewuste rol in speelt.
4. Bordewijks werk bevat magisch-realistische en surreële elementen. Personages vertegenwoordigen vaak een prototype. Hij heeft veel aandacht voor geheimzinnige en bovenzinnelijke verschijnselen. De mens laat zich in zijn handelen meestal niet door zijn verstand leiden, maar er zijn hogere instincten in het spel. Hierom wordt Bordewijk ook wel als **magisch-realist** aangeduid.
5. In zijn latere werk komt de mens steeds meer naar voren als sociaal wezen: man en vrouw vormen een eenheid. Hij geeft ook plaats aan een zeker geloof in een Opperwezen, maar dat is niet christelijk getoonzet: het geloof in Jezus Christus ontbreekt.

magisch-realisme

“Het boek *Karakter* past nog het beste bij de nieuwe zakelijkheid.”

6.5 Willem de Mérode

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie de dichter Willem de Mérode is;
- welke persoonlijke gegevens belangrijk zijn voor de thematiek van zijn werk;
- welke thematiek in zijn werk te vinden is;
- dat hij een van de belangrijkste dichters van de twintigste eeuw is.

IN DEN AVOND

*En dan ga ik met al mijn leed
Den schemerenden avond binnen,
En alle waanzin van beminnen
Valt van mij als een lastig kleed.*

*'t Bloed deint zoo rustig en zoo breed
Van golving door mijn hart; de zinnen
Zijn zuiver of ze opnieuw beginnen
De groote waak, die leven heet.*

*'t Is alles wonder en gewoon,
De wereld spiegelt zich zoo schoon
Of God ze heden had geschapen.*

*En ik ga, als de eerste mensch,
Vervuld van een geheime wensch
Naar uw gelaat, tevreden slapen.*

In dit gedicht lijdt de ik-persoon, omdat hij in het geheim iemand bemint. Tegelijk gaat het over een nieuw begin. Het is alsof God de wereld net geschapen heeft en Adam gaat slapen in de verwachting dat straks Eva geschapen zal worden. Dit gedicht is van de christelijke dichter Willem de Mérode, een pseudoniem van Willem Eduard Keuning. De vonk van het dichterschap ontspringt bij hem als hij een gedicht leest van de Tachtiger Willem Kloos. In 1933 schrijft hij aan Kloos: "Op mijn 15e jaar las ik voor 't eerst een sonnet van u aangehaald in De Groene Amsterdammer, Ik ween om bloemen, en dat gaf mij de stoot om later zelf gedichten te schrijven. Ik vergeet het nooit meer. Toen begon ik uit te knippen en af te schrijven van wat ik van u zag." Hij verwoordt het zo:

*'k Weende hartstochtelijk, 'k was nog een kind,
toen ik uw verzen las van de geschonden zielen...*

Dat de gereformeerde De Mérode de Tachtigers met hun ideeën over 'goddelijke schoonheid' waardeert, is bijzonder te noemen. Toch vindt hij aansluiting bij hen en bij de dichters J.C. Bloem, P.C. Boutens en G. Gossaert. Gossaert en Bloem willen trouwens niet zoveel weten van de Tachtigers.

Schrijverschap en thematiek

De Mérodes eerste gedicht verschijnt in *Ons Tijdschrift*, dat ruimte biedt aan jonge protestants-christelijke auteurs. Twee van zijn (oud-)leerlingen inspireren hem vooral tot schrijven. Aan een van hen, Ekko Ubbens (die in zijn poëzie voorkomt als Okke), heeft hij veel werk opgedragen.

De Mérodes eerste verzen sluiten helemaal aan bij de Tachtigers: expressie van de diepste persoonlijke gevoelens. Daaruit spreekt vaak melancholie en iets wat wel liefdesverdriet lijkt. Willem Keuning worstelde met homoseksuele gevoelens. Reind Kuitert, een goede vriend van Willems jongere broer Carel, beseft

Naam: Willem Eduard Keuning
(Spijk (Gn.), 1887 - Eerbeek, 1939)

Pseudoniem:

Willem de Mérode (= bekendste pseudoniem)

Belangrijke titels:

Gestalten en stemmingen (1915)

De overgave (1919)

Spiegelbeelden (1979)

Opmerkelijk:

Onderwijzer; kan prachtig vertellen.

Geeft zijn werk alleen onder (verschillende) pseudoniemen uit.

Zit acht maanden gevangen wegens pedofiel vergrijp.

PASPOORT: WILLEM DE MÉRODE

pas later dat Guillaume, zoals Willem zichzelf nogal eens noemt, niet alleen vanwege de literaire belangstelling boven verschillende gedichten schreef: *Pour mon chère ami René*. Ook dit sonnet is voor Reind bestemd:

Sonnet

*Zoals een man een keten van fijn goud
Wil uit een grote gave plaat gaan drijven,
En dag aan dag zich diep gebogen houdt
Over zijn werk, dat moeilijk wil bekliven,*

*En toch geen tijd en arbeid hem berouwt,
Zijn moeheid wil met lichte zang verdrijven,
Dan is de keten klaar; en na wat wrijven
Schittert ze heller dan het zonnegoud,*

*Zo wil ik ook met vrolijk vergenoegen
Rijmen met reine rijmen samenvoegen
En tot een schone keten vast verbinden.
In elke schakel zal een schalm zich voegen.
Nog schoner zal in 't slot uw naam zich vinden
Dan koon'gen hem op zegelringen droegen.*

De Mérode publiceert in alle beschikbare tijdschriften en is zelfs een periode redacteur van *Het Getij*. Omdat zijn gedichten ook regelmatig in het christelijke tijdschrift *Opwaartsche Wegen* verschijnen, krijgt hij grote bekendheid in protestantse kring.

In de poëzie van Willem de Mérode zijn enkele hoofdthema's te ontdekken:

- *liefde en homoseksualiteit* – dit thema inspireert hem vooral tot de typisch neoromantische verzen waarin het (onvervulde) geluksverlangen naar voren komt;
- *botsing tussen geloof en maatschappij* – vooral op het Groninger Hoogeland behandelen de rijke boeren hun arbeiders niet zoals dat van christenen verwacht mag worden. De Mérode voelt mee met de armoedzaaiers onder de arbeidersklasse;
- *natuur* – voor De Mérode is de natuur aanknopingspunt voor gevoelsuitbeelding en spreekt zij van God, de Schepper;
- *geloof en godsvertrouwen* – hoewel hij in de moeilijke jaren van zijn leven soms verscheurd wordt door twijfel en wanhoop, spreekt uit zijn latere werk duidelijk zijn christelijk geloof.

Waardering?

Hoewel De Mérode door sommige mensen beschouwd wordt als een belangrijk christelijk dichter, vinden de grote critici zijn werk niet altijd van belang. Als de belangrijke criticus Simon Vestdijk juist de bundels *Chinese gedichten* en *Ruisende bamboe* als het betere werk aanduidt, moet dat bij de dichter gemengde gevoelens oproepen: het is vertaald werk en niet zozeer christelijke poëzie. En dat terwijl De Mérode juist steeds meer christelijke poëzie schrijft.

Maar ook door de critici van protestants-christelijke zijde wordt de dichter eerder aangevallen dan gewaardeerd. De dichter weet waarom: "Hierom: ik zeg te veel rechtuit mijn gedachten. Ik ben niet rechtzinnig genoeg in protestantse zin. En ik kàn niet bedrieglijk anders dichten dan ik voel en denk." Dit schrijft hij aan pater Van Wely, met wie hij een goed contact heeft.

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw heeft de homobeweging geprobeerd De Mérode te annexeren. De dichter is echter van mening dat de homoseksuele en pedoseksuele praktijk op grond van de Bijbel niet goed te keuren is.

Gelukkig zijn er ook veel protestanten die zijn poëzie waarderen. Niet alleen door zijn talent, maar ook door de thematiek in zijn gedichten, is hij voor latere christelijke dichters een voorbeeld geweest.

6.6 A. den Doolaard

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

streekroman roman waarin de streek of de plaats waar de gebeurtenissen zich afspelen, bepalend is voor de inhoud

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie A. den Dolaard is;
- welke streekromanschrijvers er nog meer zijn;
- wat kenmerkend is voor een streekroman;
- waarom een streekroman niet altijd als literatuur gezien wordt.

De opstand

We beginnen dus een opstand die van te voren verloren is?’ zei Kosta smartelijk. ‘Hoe kun je daar zo rustig over spreken!’

Het venijnige glimmen van het kaarslicht in de geweerloopen deed hem opeens pijn aan de ogen.

‘Natuurlijk,’ zei Damian rustig. Hij haalde een boekje sigarettenpapier uit zijn borstzak en blies er geduldig een blaadje af. ‘Tenzij God een wonder verricht is er van winnen geen sprake. Het is er ons trouwens niet om te doen. Europa wakker schudden, dat willen we. We hebben niet voor niets de Fransch-Turksche bank in Saloniki laten springen en dat Fransche schip vol munitie voor de Turken.’ Hij likte de sigaret dicht en nam vuur aan de kaars. ‘Macedonië zal branden als een toorts Kosta! Maar Frankrijk en Rusland en Oostenrijk zullen die brandstapel zien en ons te hulp komen. Wij moeten dus laaiend branden, en lang!’ Hij deed een heftige trek aan de sigaret en trapte hem toen uit op den grond, tusschen de hoopjes revolvers, elk in hun leren étui.

‘En Milja?’ zei Kosta benauwd. ‘En het kind dat komen gaat? En de rogge? Alles zal vertrapt worden!’

A. den Doolaard is een schrijver die graag zwerft, of een zwerver die graag schrijft. Het liefst reist hij naar de Balkanlanden. Op zo'n reis komt hij Kosta tegen, bij een gendarmeriepost in Macedonië, in de buurt van de Bulgaarse grens. Deze man is een comitadji, een lid van het geheime bevrijdingscomité IMRO, de Intern-Macedonische Revolutionaire Organisatie (1893-1935). Comitadji willen Macedonië bevrijden uit de Turkse slavernij en een onafhankelijke socialistische republiek stichten. In 1912 verjagen Grieken, Serviërs en Bulgaren de Turken voorgoed uit Macedonië. Griekenland en Servië krijgen allebei ongeveer een helft van Macedonië, waarbij zij tien procent voor Bulgarije overlaten. De comitadji krijgen van Bulgarije de vrije beschikking over de Pirin-provincie, waar zij naar eigen goeddunken belasting heffen en de bevolking terroriseren. Het ideaal van een onafhankelijk en vooruitstrevend Macedonië verliezen de comitadji geheel uit het oog. Kosta's broers zijn in een opstand tegen de Turken in 1903 omgekomen. Met de IMRO wil Kosta niets meer te maken hebben, maar zijn nichtje heeft zich er wel bij aangesloten. Hij maakt zich over haar veel zorgen. Naar aanleiding van deze ontmoeting besluit Den Doolaard een roman te schrijven. Dat wordt *Oriënt-Express*. In een nawoord bij de druk uit 1994 schrijft hij onder meer:

De langdurige documentatie voor de roman verliep avontuurlijk. Op mijn eerste lange reis door Joegoslavië, zomer 1930, maakte ik aanstonds kennis met de koninklijke politiedictatuur. In het totaal toeristloze Macedonië kon ik onmogelijk

Naam: Bob Spoelstra
(Zwolle 1901 – Hoenderloo 1994)

Pseudoniem:

A(dorjan) den Doolaard

Belangrijke titels:

Oriënt-Express (1934)

Wampie. De roman van een zorgeloze zomer (1938)

Opmerkelijk:

Was schrijver, zwerver en journalist.

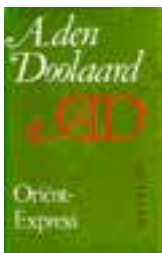

PASPOORT: A. DEN DOOLAARD

aan controle ontkomen, besloot dus te huilen met de wolven en reed op politiepaarden twee weken door de grensstreek. Ik maakte een bomaanslag mee, twee daverende boerenbruiloften en mocht onder gewapend geleide vier in een hinderlaag gedode Bulgaarse comitadji fotograferen. Oudere boeren spraken nostalgisch over de IMRO van vroeger, terwijl ze de toenmalige even hard verfoeiden als de gehate politie.

In Belgrado hadden diplomaten en collega's mij verzekerd dat de Bulgaarse comitadji mij nooit tot hun gebied zouden toelaten. Maar ik deed alsof mijn neus bloedde en nam na de eerste wintersneeuw vanuit Sofia de bus naar het bergstadje Bansko waar ik via de paar studenten die de toen voor Bulgarije nog nieuwe skisport beoefenden, een kamer had kunnen huren. Vier comitadji ving mij bij de grens van 'hun' gebied op, maar deden verder of ik lucht was. Over en weer hielden we dat twee maanden vol. In die tijd maakte ik een paar krasse staaltjes van hun terreur tegen de bevolking mee, schreef erover en kreeg kort daarna een onmiskenbare waarschuwing dat ik beter snel kon opkrassen. Twee zwijgende comitadji brachten mij terug naar de grens, en in Sofia werd ik iets beleefder verwittigd van mijn uitwijzing uit Bulgarije. Ten slotte werden na publicatie boek plus vertalingen zowel in Bulgarije als in Joegoslavië verboden.

In Nederland wordt *Oriënt-Express* goed ontvangen. Het is Den Doolaards derde roman.

Zijn werk

Den Doolaard is beïnvloed door het vitalisme, een stroming waarin de verheerlijking van het leven centraal staat. Dit is het leven na de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog. Vanuit dat vitalisme heeft Den Doolaard kritiek op de moderne beschaving en techniek. Hij wil niet werken als correspondent achter een typemachine op een vaste werkplek, hij wil leven, zwerven, schrijven. Hij schrijft graag gedichten, maar zijn gedichten worden door de critici niet bijzon-

der gewaardeerd. In 1929 begint hij met het schrijven van romans. Zijn eerste roman heet *De laatste ronde*. Hij vindt het zelf een aardige roman, maar hij oogst er opnieuw weinig lof mee. Den Doolaard probeert zijn geld te verdienen als seizoenarbeider in Frankrijk en met het schrijven van artikelen voor kranten en tijdschriften. De aantekeningen die hij maakt tijdens en over zijn werk, gebruikt hij voor zijn tweede roman, *De druivenplukkers* (1931).

Na drie serieuze romans vraagt zijn uitgever Den Doolaard eens iets luchtigs te schrijven. Dat wordt de roman *Wampie*. Wampie woont in Nederland. Ze is twintig jaar en werkt als typiste op een kantoor. Ze wordt verliefd op boswachter Dolf, die bang is dat zijn oom er met zijn erfenis vandoor wil gaan. Wampie helpt Dolf en probeert de plannen van zijn oom te achterhalen. Als de oom een advertentie in de krant plaatst voor een secretaresse, reageert Wampie daarop. Ze krijgt de baan en weet uiteindelijk een verzoening tot stand te brengen tussen Dolf en zijn oom. In *Wampie* verwerkt Den Doolaard veel autobiografische elementen. Hij draagt het boek op aan zijn vrouw Erie.

Streekromans

Den Doolaard schrijft streekromans. Een **streekroman** wordt zo genoemd, omdat de streek of de plaats waar de gebeurtenissen zich afspelen, bepalend is voor de inhoud van die roman. Het dialect van die bepaalde streek komt regelmatig terug in een streekroman.

De streekroman zoals wij die tegenwoordig kennen, is nogal traditioneel van karakter en heeft een eenvoudig plot. Meestal is er een rijke boerendochter die wil trouwen met een boerenknecht, of een rijke boerenzoon die wil trouwen met een dienstmeisje. De (wederzijdse) ouders zien een huwelijk niet zitten en proberen van alles om de twee geliefden uit elkaar te houden of te drijven. Maar aan het einde komt alles goed.

Streekromans worden voornamelijk door en voor vrouwen geschreven. De auteur van een streekroman stemt de inhoud van zijn verhaal af op wat zijn publiek wil. En dat zijn eenvoudige verhalen waarin het zichzelf kan herkennen. Het beeld dat we tegenwoordig hebben van de streekroman, is dat zo'n roman sentimentele gevoelens aanwakkert en de realiteit verbloemt.

Niet alleen de inhoud zou van bedenkelijk niveau zijn, maar ook het lezerspubliek.

Den Doolaard literair?

Het beeld van de streekromans zoals hierboven beschreven, gaat niet voor alle streekromans op. Er worden ook streekromans geschreven die van goede kwaliteit zijn. Maar niemand zal zeggen dat de streekroman van tegenwoordig onder de literatuur valt. De streekromans van Den Doolaard worden door de meerderheid van de recensenten nog wel tot de literatuur gerekend. Hij stemt zijn ver-

streekroman

haal niet af op zijn publiek, want hij beschrijft ook feiten die compleet buiten de leefwereld van zijn publiek vallen. Het valt de recensenten op dat Den Doolaard zijn onderwerp over de grenzen van zijn eigen land zoekt. Hij beschrijft objectief het sobere leven van mensen die moeten vechten voor hun bestaan, in een bepaalde streek, in een typische, plaatselijke gemeenschap.

Toch zijn er ook critici die zich afvragen of de romans van Den Doolaard wel tot de literatuur gerekend kunnen worden. Hij tekent de karakters dan wel helder en eenvoudig, hij weet hoe hij een goede roman moet schrijven, maar schrijft hij literatuur? Hoewel hij een vitalistische levenshouding heeft, past hij niet bij de avant-garde en hij valt ook niet onder het modernisme. De literair gevestigde tijdgenoten van Den Doolaard vinden streekromans sowieso helemaal niets. Het is 'gemeenschapskunst' die ze stellen tegenover het individualisme dat het kenmerk is van een echt goede auteur.

Evenals andere streekromanschrijvers, zoals Antoon Coolen en Herman de Man, wordt Den Doolaard tegenwoordig door de literaire critici in het hokje van 'vertellers' geplaatst. Deze vertellers kunnen prettig schrijven, maar hun boeken zijn het niet waard om er een literaire studie over te schrijven. De vraag is of dat erg is. Want na de Tweede Wereldoorlog groeit die groep vertellers explosief. Blijkbaar is er een grote lezersmarkt voor dit soort verhalen. Ook de oplages van de romans van Den Doolaard zijn enorm, zijn boeken worden gretig gelezen.

Andere streekromanschrijvers

Behalve Den Doolaard zijn bijvoorbeeld Antoon Coolen (1897-1961) en Herman de Man (1898-1946) bekende streekromanschrijvers. Van Coolen is vooral *Dorp aan de rivier* (1934) heel bekend. Het boek gaat over het wel en wee in het dorp Lith, en de hoofdpersoon is dorpsdokter Tjerk van Taeke. Hij zet zich in voor de dorpsbewoners en is bevriend met een stroper. Ze gaan vaak samen op jacht. De dokter heeft ook vijanden in het dorp. Voordat het zover komt dat hij eervol ontslagen wordt, neemt de dokter zelf ontslag en vertrekt uit het dorp.

Herman de Man is het pseudoniem van Salomon Herman (Sal) Hamburger. Hij is vooral bekend door zijn boek *Het wassende water* (1925). Het boek krijgt ruime bekendheid, mede doordat de NCRV er in 1986 een achtdelige televisieserie van maakt. Deze serie is heel populair en wordt daarna nog enkele malen herhaald. Het verhaal speelt zich af in de Lopikerwaard. Gieljan, zoon uit de boerenfamilie Beijen, komt in opstand tegen zijn familie en het boerenleven. Hij gehoorzaamt zijn strenge en stuurse moeder Thera door met de rijke boerendochter Aaigie te trouwen. Liever was hij met zijn grote liefde, Nelia Boonstoppel, getrouwd. Aaigie sterft en Gieljan vertrekt van de boerderij. Als dijkgraaf gaat hij het gevecht aan met het wassende (opkomende) water als er een watersnood dreigt.

Hoofdstuk

De periode 1940-1980

1940 - 1945

De Tweede Wereldoorlog
Bezetting en bevrijding

1929 - 1945

Anne Frank
Jodenvervolgning

1945 - 1949

Indonesië
Een kolonie
vecht zich vrij

1 februari 1953

De watersnood
De dreiging van het water

1886 - 1988

Willem Drees
De verzorgingsstaat

Vanaf 1948

De televisie
De doorbraak
van een massa-
medium

1925

1950

1975

2000

Kernbegrippen

**Nederlandsche
Kultuurkamer
verzetsliteratuur
existentialisme**

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

Duitse instantie om in de Tweede Wereldoorlog controle uit te oefenen op kunstenaars

anti-Duitse literatuur, zoals illegale krantjes en poëzie

filosofische stroming die individuele vrijheid, verantwoordelijkheid en subjectiviteit voorstaat

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- voor welke keuze auteurs in de Tweede Wereldoorlog gesteld worden;
- wat de gevolgen zijn van hun keuze;
- wat typerend is voor de naoorlogse literatuur;
- wat het existentialisme inhoudt;
- welke terugkerende motieven er in de existentialistische literatuur te vinden zijn;
- waarom *De grote zaal* een existentialistische roman is;
- waardoor de kloof tussen algemene en christelijke literatuur groter wordt;
- welke invloed het existentialisme heeft op de christelijke literatuur.

7.1 Algemene inleiding

HET LIED DER ACHTTIEN DOODEN

*Een cel is maar twee meter lang
en nauw twee meter breed,
wel kleiner nog is het stuk grond,
dat ik nu nog niet weet,
maar waar ik naamloos rusten zal,
mijn makkers bovendien,
wij waren achttien in getal,
geen zal den avond zien.*

*O lieflijkheid van licht en land,
van Holland's vrije kust,
eens door den vijand overmand
had ik geen uur meer rust.
Wat kan een man oprecht en trouw,
nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind,
hij kust zijn vrouw
en strijdt den ijd'len strijd.*

*Ik wist de taak die ik begon,
een taak van moeiten zwaar,
maar 't hart dat het niet laten kon
schuwt nimmer het gevaar;
het weet hoe eenmaal in dit land
de vrijheid werd geëerd,
voordat een vloekb're schennershand
het anders heeft begeerd.*

*Voordat die eeden breekt en bralt
het miss'lijk stuk bestond
en Holland's landen binnenvaalt
en brandschat zijnen grond;
voordat die aanspraak maakt op eer
en zulk Germaansch gerief
ons volk dwong onder zijn beheer
en plunderde als een dief.*

*De Rattenvanger van Berlijn
pijpt nu zijn melodie,
- zoo waar als ik straks dood zal zijn
de liefste niet meer zie
en niet meer breken zal het brood
en slapen mag met haar-
verwerp al wat hij biedt of bood
die sluwe vogelaar.*

*Gedenkt die deze woorden leest
mijn makkers in den nood
en die hen nastaan 't allermeest
in hunnen rampspoed groot,
gelijk ook wij hebben gedacht
aan eigen land en volk
- er daagt een dag na elken nacht,
voorbij trekt iedere wolk.*

*Ik zie hoe 't eerste morgenlicht
door 't hooge venster draalt.
Mijn God, maak mij het sterven licht
- en zoo ik heb gefaald
gelijk een elk wel falen kan,
schenk mij dan Uw gena,
opdat ik heenga als een man
als 'k voor de loopen sta.*

Jan Campert

'Het lied der achttien doden' is een van de bekendste gedichten uit de Tweede Wereldoorlog. Het beschrijft de laatste ogenblikken van een man die op de drempel van de dood staat; hij wordt geëxecuteerd als gevolg van zijn verzet tegen de Duitse overheersing. In 1943 wordt het gedicht illegaal uitgegeven. De zeggingskracht is groot: de achttien doden, vijftien verzetsmensen en drie februaristakers, staan symbool voor de strijd die men moet leveren en de offers die dit kost.

Literatuur tijdens de Tweede Wereldoorlog

Dat het gedicht illegaal wordt uitgegeven, is niet zomaar. In 1941 richten de Duitsers namelijk de **Nederlandsche Kultuurkamer** op. Iedere kunstenaar, schrijver, muzikant of podiumartiest is verplicht zich hierbij aan te melden. Op deze manier zijn de Duitsers in staat alle kunstuitingen te controleren en waar nodig een

**Nederlandsche
Kultuurkamer**

stokje te steken voor bepaalde publicaties. Er is dus sprake van censuur. Kunstenaars die weinig moeite hebben met het Duitse gezag, melden zich vrijwillig aan. Daarnaast zijn er kunstenaars die lid worden omdat kunst hun enige bron van inkomen is. In oorlogstijd kunnen deze schrijvers hierdoor ongehinderd verhalen en gedichten schrijven, maar na de oorlog worden ze gestraft met een publicatieverbod van ten minste een paar jaar. Andere schrijvers, zoals Ferdinand Bordewijk, worden geen lid van de Kultuurkamer. Het risico van publiceren zonder lidmaatschap is een boete van 5000 gulden, omgerekend naar nu zo'n slordige 30.000 euro.

Om toch creatief bezig te kunnen zijn, gaan veel kunstenaars dan ook 'ondergronds' verder met schilderen, muziek maken en schrijven. Er verschijnen allerlei verzetskrantjes, die in het geheim worden geschreven, vermenigvuldigd en rondgebracht. Een paar van die illegale krantjes zijn nu nog belangrijke bladen: *Het Parool, Trouw, Vrij Nederland*. Het doel van deze **verzetsliteratuur** is voornamelijk de burger een hart onder de riem te steken. Het is eenvoudige en toegankelijke literatuur, die veel mensen hoop en troost biedt. Schrijvers die op deze manier de bezetter tegenwerken en gepakt worden, komen in de gevangenis of in een werkkamp terecht.

Belangrijk is een bundel geuzenliederen die in 1941 wordt uitgegeven. Evenals in de Tachtigjarige Oorlog zijn dit verzetsliederen in reactie op de bezetting. Waarschijnlijk vinden aan het begin van de oorlog nog maar weinig mensen dat verzet de oplossing is, want het boekje wordt niet goed verkocht. In het najaar van 1943 verschijnt de bundel opnieuw, aangevuld met nieuwe gedichten. Nu is het boek wel een succes en er komen nog een tweede en derde aanvulling. Na de bevrijding besluit men er één bundel van te maken en de gedichten onder de naam *Geuzenliedboek 1940-1945* uit te geven. De bundel bevat gedichten over de strijd tegen de Duitsers, gedichten van gevangenen die weten dat ze binnenkort zullen sterven en gedichten van mensen die uitzien naar de bevrijding. Een van deze gedichten is 'Het lied der achttien dooden'.

Literatuur na de Tweede Wereldoorlog

Na de oorlog wordt duidelijk welke verschrikkingen zich hebben afgespeeld. Niet alleen zijn miljoenen mensen omgekomen, ook is er veel schade aangericht aan (spoor)wegen, bruggen en gebouwen. Nederland is één grote puinhoop. In de zogenoemde wederopbouw werkt men aan het herstel van de infrastructuur

verzetsliteratuur

“Het doel van deze verzetsliteratuur is voornamelijk de burger een hart onder de riem te steken.”

en economie. Veel mensen leven na de bevrijding echter nog steeds in angst. Een derde wereldoorlog hangt in de lucht. De Koude Oorlog, de oorlog tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, is een domper op de vreugde over de bevrijding van de Duitsers. Ook de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië heeft grote invloed op de Nederlanders.

Na twee wereldoorlogen en met de angst voor nieuwe internationale conflicten heeft ook de literatuur even geen antwoord meer. Het positieve levensgevoel dat na de Eerste Wereldoorlog ontstond, blijft nu uit. In literaire tijdschriften wordt wel gevraagd om een positieve invalshoek. In plaats van opbeurende boeken verschijnen in de jaren vijftig en zestig echter vooral ontluisterende romans. De hoofdpersonen hebben geen geloof en geen idealen. Jonge auteurs als Gerard Reve, Willem Frederik Hermans, Anna Blaman en Harry Mulisch moeten niets hebben van de opgeruimde wederopbouwmentaliteit. Ze laten met hun boeken juist zien dat de naoorlogse jeugd geen illusies meer heeft.

Langzaam komt er ook steeds meer literatuur over de Tweede Wereldoorlog. Er verschijnen verschillende publicaties van Joden over hun traumatische ervaringen, zoals van Marga Minco en Clara Asscher-Pinkhof. Ook het dagboek van Anne Frank laat een schrijnend beeld zien: een gewone puber als slachtoffer van het naziregime.

Het existentialisme

De angst die mensen na de Tweede Wereldoorlog in de greep houdt, is niet helemaal nieuw. De Franse schrijvers en filosofen Camus en Sartre schrijven vóór de oorlog al over de zinloosheid van het bestaan. De mens leeft in het heden als in een roes, zonder dat hij te maken heeft met het verleden of met de toekomst, zo stellen zij. Het einde van de roes is de uitputting en de eenzaamheid. God speelt geen rol meer in het menselijk bestaan. Zonder God en uitgestoten door de aarde is het menselijk bestaan eenzaam. Het leven is absurd en beangstigend.

Sartre gaat nog een stapje verder: "Alles is zinloos, deze tuin, deze stad, ikzelf. Wanneer men zich daar rekenschap van geeft, wordt men er draaiërig van en alles gaat zweven [...] dat is walging." Toch is er geen totale zinloosheid. Sartre is van mening dat het bestaan zelf weliswaar geen vooraf bepaalde betekenis heeft, maar dat ieder mens zelf zin dient te geven aan zijn bestaan. Hij is zelf verantwoordelijk voor de keuzes die hij maakt en hoeft daarvoor geen verantwoording af te leggen. In navolging van Nietzsche stelt Sartre: "God is dood en wij hebben hem vermoord."

De ideeën van Camus en Sartre vormen de basis van het **existentialisme**, een filosofische stroming die nadruk legt op individuele vrijheid, verantwoordelijkheid en subjectiviteit. Al vanaf de jaren dertig beïnvloedt deze stroming de literatuur. Door alle ervaringen die de mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog

existentialisme

opdoen, raken velen los van God en krijgt het existentialisme ruimte. In verschillende naoorlogse romans, zoals die van Willem Frederik Hermans en Gerard Reve, vind je elementen van het existentialisme terug. Opvallende, steeds terugkerende motieven zijn:

- *Twijfel*. Vooraf bepaalde zingeving is er niet meer. Dit leidt tot twijfel aan de zin van het leven en aan de hoogste norm. Twijfel aan God dus. Absolute waarheden en standpunten zijn er niet meer. Niets is immers zeker.
- *Meer aandacht voor seksualiteit*. In zijn zoektocht naar zingeving vindt de aan zichzelf overgelaten mens een oplossing in de seksualiteit als tegenhanger van de eenzaamheid. Meer en meer krijgt het seksuele aandacht binnen de literatuur. Vaak gaat het om zelfgerichte, lichamelijke liefde.
- *Crisis van het geweten*. Het verlangen van de mens om te bouwen op zekerheden, vaste normen en waarden, ziet Sartre als een groot kwaad. De mens moet zichzelf als norm hebben en doen wat hij goed vindt. De mens is vrij om zijn eigen waarden te kiezen. Er wordt geen beroep gedaan op zijn geweten.

Een duidelijk voorbeeld van een existentialistische roman is *De grote zaal* van Jacoba van Velde. Het boek laat zien hoe een leven zonder God vervuld is van angst en eenzaamheid. De 74-jarige Geertruide van der Veen is na een hartaanval in een verpleegtehuis opgenomen, de laatste verblijfplaats voor de dood. De grote zaal in het tehuis staat symbool voor het einde. Wie daar eenmaal ligt, zal binnenkort sterven. De gevoelens van angst en eenzaamheid nemen toe naarmate het boek vordert en de dood nadert.

De angst, de verstikkende angst is er weer. Een ondeelbaar ogenblik was ik in de zwarte tunnel, waarvan ik het einde niet kon zien. Met mijn laatste krachten kon ik nog vluchten voor het verschrikkelijke. Voor het onbekende. Maar het is de laatste keer geweest. Ik weet het. Onafwendbaar komt het ogenblik dat ik erdoor zal moeten gaan... Tot het einde. Wat zal daar zijn! Wat is er aan het einde! Ik ben bang. Is er dan niets wat me helpen kan! Nee, ik ben alleen. Geen mens kan nog iets voor me doen.

“In hun romans heerst niet alleen twijfel aan God, God wordt ook bespot, Zijn bestaan zelfs volledig ontkend.”

Literatuur van de jaren zestig en zeventig

Schrijvers na 1960 hebben een sterke betrokkenheid op de samenleving; ze schrijven zogenoemde geëngageerde literatuur. Uit het existentialisme volgt namelijk dat de vrije mens zelf zin moet geven aan het bestaan. Dat kan hij doen door zich in te zetten voor een rechtvaardige samenleving en stelling te nemen tegen sociale en politieke misstanden. Als de vrije mens zich engageert met de slachtoffers van dergelijke misstanden, kan het niet anders of hij moet in verzet komen: revolutie.

In de jaren zeventig is er een tendens naar een zogenoemd ‘huiskamerproza’: realistische, korte verhalen over het leven van alledag. Dit genre wordt beoefend door Simon Carmiggelt, die voor zijn verhalende cursiefjes in *Het Parool* in 1978 zelfs de P.C. Hooft-prijs ontvangt. Hij beschrijft de gewone mens die hij op zijn dagelijkse wandelingen door Amsterdam ontmoet. Toch is ook deze literatuur minder gemoedelijk dan het misschien lijkt. In de verhalen wordt burgerlijkheid vanuit een ironische invalshoek beschreven.

Christelijke literatuur

Met de doorbraak van het existentialisme wordt de breuk tussen de algemene literatuur en de christelijke literatuur groter. Het begin van die breuk is ontstaan rond 1880, als de Tachtigers verkondigen dat de kunst alleen bestaat om de kunst. Existentialistische auteurs als Hermans en Reve gaan nog een stapje verder. In hun romans heerst niet alleen twijfel aan God, God wordt ook bespot, Zijn bestaan zelfs volledig ontkend.

Volgens christelijke schrijvers is kunst er niet alleen om zichzelf. Ook houden zij vast aan het bestaan van God en van normen en waarden. Toch heeft het existentialisme wel invloed op de christelijke literatuur. Een auteur als Nijenhuis laat zijn personages worstelen met God en met de zin van het bestaan. De zoektocht naar zingeving is dus ook in de christelijke literatuur aanwezig.

7.2 Oorlogsliteratuur

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

autobiografie	boek over het eigen leven
(literaire) canon	lijst van klassiekers, boeken die als belangrijk worden gezien in de literatuurgeschiedenis
egodocument	autobiografische tekst

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de kern van *Danseres zonder benen* is;
- wat twee tegengestelde reacties op *Danseres zonder benen* zijn;
- wat de kern van de verteltechniek van *Het bittere kruid* is en hoe je deze kunt toelichten;
- welke verschillende soorten documenten er te noemen zijn waarin de Tweede Wereldoorlog een rol speelt;
- de titels van drie andere oorlogsboeken.

Jodenhaat is van alle tijden. In de Bijbel is de geschiedenis van Esther een vroeg voorbeeld van antisemitisme. In de middeleeuwen worden Joden vervolgd uit jaloezie om hun materiële welvaart; theologisch is er het verwijt dat zij de Messias hebben gedood. In de Tweede Wereldoorlog bereikt de haat tegen de Joden een hoogtepunt: zes miljoen Europese Joden vinden de dood. Vandaag de dag is er opnieuw, of eigenlijk nog steeds, een sterke anti-Joodse beweging.

Danseres zonder benen

Een keer gebeurde het, dat ik op een buitenweg door een jongen uit de zesde klas werd nageroepen: 'joedinneke!' Het was duidelijk bedoeld om mij als Jodin te kwetsen. Ik dacht er de hele week over na: hoe dat mogelijk was, dat in dit dorp vol genegenheid en deze school vol liefde, één de behoefte had tot bezeren. Aan het eind van die week gaf ik mijn zangles in de hoogste klassen. Ik liet de jongen voor de klas komen en vroeg hem, zonder innerlijk boos te zijn, welk woord hij op die buitenweg achter mij aan geroepen had. Hij kleurde en kon het niet uitbrengen. Ik vroeg: 'Waarom niet? Het is juist voor mij een heel mooi woord. Joedinneke, Jodin, - zo heet ik. Als je me met een naam pijn wou doen, had je wat anders moeten bedenken.' Hij stond daar met gebogen hoofd en ik had medelijden met hem, omdat hij onbegrepen een scheldgewoonte had overgenomen, die eeuwen oud was en waar hij niets aan kon doen. Eer we met zingen begonnen, vertelde ik, wat Jood-zijn en Jodendom betekenden. Er was een atmosfeer van begrip en ook van goed-wil-len-maken in de klas. Later, toen ik voor het Pesach feest een dag eerder vakantie kreeg dan de Paasvakantie, was het dezelfde jongen, die me toemompelde: 'gelukkig Paasfeest.'

De titel van dit boek, *Danseres zonder benen*, kan je op het verkeerde been zetten. Hij verwijst naar een droom van Clara, de hoofdpersoon, maar het boek gaat allerm minst over een danseres; het is een vergelijking. Zoals een danseres niet kan dansen zonder haar benen, kan zij niet leven zonder haar man, de opperrabbijn Avraham. *Danseres zonder benen* is een **autobiografie**, waarin Clara Ascher-Pinkhof terugblijkt op haar leven. Alleen staat ze voor de opvoeding van zes kinderen; als ze weduwe wordt, zijn de oudste, een tweeling, nog maar vijf jaar. Via flashbacks maak je nader kennis met Avraham en ontdek je hoe Clara de oorlog heeft doorstaan.

In haar boek vertelt zij over het lot van de Joden in de Tweede Wereldoorlog. Scholen, winkels, vervoermiddelen, telefoon: allemaal voor Joden verboden. Een gele ster op de kleding van elke Jood die ouder is dan zes jaar. En ten slotte dat nieuwe fenomeen: onderduiken. Onderduiken of omkomen. Achteraf is soms

autobiografie

Naam: Clara Asscher-Pinkhof
(Amsterdam 1896 – Haifa 1984)

Belangrijke titels:

Sterrekinden (1946)

Danseres zonder benen (1966)

Opmerkelijk:

Verliest in de oorlog vijf broers en twee zoons.

PASPOORT: CLARA ASSCHER-PINKHOF

makkelijk te zeggen welke keuze de beste zou zijn geweest - onderduiken natuurlijk - maar in die tijd is dat niet altijd helder, zo blijkt uit het volgende fragment.

Ik heb vijf broers gehad. Ik heb er niet één meer. Alleen de drie meisjes, van wie ik de oudste ben, zijn gered. Eén zuster was al voor enige jaren naar Palestina gegaan, en de jongste en haar man zagen alles duidelijker in dan één van ons en doken tijdig onder, hun kinderen verspreid, zij beiden samen. Dat ik in leven ben, is ondanks mijn verblindheid, ondanks mijn gebrek aan inzicht en realiteitszin. Wij leerden niet van wat zich onder onze ogen afspeelde – wij, mijn ouders, mijn broers en ik. Onderduiken was vluchten, en vluchten deed je niet als je een zuiver geweten had. Dat deportatie de dood betekende, wilden we niet aanvaarden: in een oorlog sneuvelden soldaten – maar mensen wegvoeren en ze ombrengen, dat deed geen vijand. Het kon niet zijn, en daarom banden we het uit onze gedachten.

Veel Joden beseffen niet hoe ernstig de situatie is. De tweelingzonen van Clara, Elie en Menachem, trouwen allebei voor de burgerlijke wet, omdat bekend is dat gehuwden minder snel opgepakt zullen worden. Het helpt echter niet. Extra wrang is dan later het besef dat de Duitsers een spelletje hebben gespeeld. Drie andere kinderen laten zich overhalen om onder te duiken, maar Clara zelf blijft bovengronds actief. Ze bespreekt boeken in de kinder- en jeugdruïben van *Het Joodse Weekblad*, het orgaan van de Joodse Raad. Ze staat de Joden bij in de Hollandse Schouwburg, die daar bijeengedreven zijn om op transport te worden gesteld naar Duitsland. Als ze uiteindelijk zelf wordt opgepakt bij een razzia en naar Westerbork vervoerd wordt, ontfermt ze zich daar over de kinderen in de kinderbarak. Later komt ze in Bergen-Belsen, waar ze ook zo veel mogelijk andere mensen helpt. Uiteindelijk loopt het voor Clara goed af. Via een uitwisselingsgroep komt ze in Palestina terecht.

Danseres zonder benen verschijnt in 1966. De oorlog is dan alweer twintig jaar voorbij. Enkele recensenten bekritisieren de roman in de media. Hermine Heijermans schrijft in *Vrij Nederland* dat ze het een overbodig boek vindt, want er zijn al zoveel slechte boeken geschreven over de Tweede Wereldoorlog. Voor haar behoort dit boek niet tot de literatuur; de stijl is meer die van een damesblad. Ze vindt het hinderlijk dat de auteur zoveel over zichzelf schrijft en ook nog trots is op zichzelf. Ten slotte meent ze dat de gruwelijkheden in de kampen niet duidelijk beschreven worden.

Heere Heeresma weerspreekt haar in het *Nieuw Israëlitisch weekblad*. Volgens hem schrijft Asscher-Pinkhof geen boek over de oorlog, maar over zichzelf. Hij waardeert de stijl van het boek juist. De algemene verstaanbaarheid van een damesblad vindt hij terug in *Danseres zonder benen*, maar de inhoud staat mijlenver af van een damesbladverhaal. Wat het beschrijven van de gruwelijkheden betreft, vindt Heeresma dat Clara juist heel ver gaat. Zij beschrijft hoe een Duitser emotioneel wordt als zij hem op zijn gedrag aanspreekt. Daarmee laat ze zien dat de Duitsers wisten wat ze aan het doen waren, toen ze hun gruwelijkheden begingen.

Deze meningen laten twee kanten zien van het boek. Het is enerzijds een prettig leesbare autobiografie over een prachtige vrouw met een bijzonder verleden. Ook is het een boek dat als historisch document veel waarde heeft. Anderzijds heeft het binnen de **literaire canon** geen grote plaats.

literaire canon

Het bittere kruid

Een boek dat wel als onderdeel van de literaire canon wordt beschouwd, is *Het bittere kruid*. Het verschijnt in 1957 en wordt een bestseller. In opvallend korte, haast toonloze zinnen vertelt Marga Minco haar verhaal over de oorlog.

‘Wat zit er in?’ vroeg ik bij de voordeur.

‘Waarin?’ vroeg mijn vader, die rustig jas en hoed ophing. Hij had het pakje op de kapstok gelegd. ‘Nou,’ zei ik ongeduldig, ‘in dat pakje, dat je bij je hebt.’

‘Je zult het wel zien,’ zei hij. ‘Kom maar.’

Ik volgde hem naar binnen. Daar legde hij het op tafel, terwijl iedereen er nieuwsgierig naar keek. Er zat een touwtje omheen, waarvan hij eerst geduldig de knopen lospeuterde. Daarna vouwde hij het papier open. Het waren de sterren.

‘Ik heb er voor allemaal wat meegebracht,’ zei hij, ‘dan kunnen jullie ze op al je jassen naaien.’ Mijn moeder nam er een uit het pakje en bekeek die aandachtig. ‘Ik zal eens zien of ik gele zij in huis heb,’ zei ze.

‘t Is oranje,’ zei ik, ‘je moet er oranje garen voor gebruiken.’

‘Het lijkt mij beter,’ zei Lotte, de vrouw van mijn broer, ‘om garen in de kleur van je mantel te nemen.’ ‘Het zal afschuwelijk staan op mijn rode jasje,’ zei Bettie. Ze

Naam: Marga Minco
(Ginneken (Breda) 1920)

Belangrijke titels:

Het bittere kruid (1957)

De val (1983)

Opmerkelijk:

Trouwt met de dichter Bert Voeten, bij wie ze ook ondergedoken zat in de oorlog.

PASPOORT: MARGA MINCO

was uit Amsterdam overgekomen en bleef een paar dagen logeren. 'Zien jullie maar hoe je het doet,' zei mijn vader. 'Als je er maar aan denkt dat ze aan de linkerkant op borsthoogte moeten zitten.' 'Hoe weet je dat?' vroeg mijn moeder. 'Het stond toch in de krant,' zei mijn vader. 'Heb je dat niet gelezen? Ze moeten duidelijk zichtbaar zijn.' 'Wat heb je er veel meegebracht,' zei mijn moeder, die aan ieder van ons een paar sterren uitdeelde. 'Kon je er zoveel krijgen?' 'O ja,' zei mijn vader, 'zoveel ik maar wou.' 'Het is wel gemakkelijk,' zei ze. 'Nu kunnen we er wat in reserve houden voor het zomergoed.'

Omdat dit gesprek is weergegeven in korte, heldere zinnen, kun je je voorstellen dat het echt zo gezegd kan zijn. En omdat voor de latere lezer duidelijk is wat de functie van de sterren wordt, krijgt de tekst een sarcastische ondertoon. Vader kan er zoveel krijgen als hij maar wil. In reserve houden voor het zomergoed? Waarschijnlijk zijn ze dan allang opgepakt.

Het is Marga Minco wel eens verweten dat ze 'kaal' schrijft. Ze antwoordt: "Liever kaal, dan babbelsek." Deze onderkoelde schrijfstijl, ook wel understatement genoemd, wordt ook gewaardeerd. Voor haar zakelijke manier van schrijven krijgt ze in 1958 de Vijverberg-prijs. Met deze prijs wordt de literaire kwaliteit van haar novelle beloond.

De titel *Het bittere kruid* verwijst naar de geschiedenis uit de Tenach dat farao de Israëlieten wil uitroeien. Nog steeds eten de Joden bittere kruiden bij de viering van Pesach, ter herinnering aan de uittocht uit Egypte. Zo trekt Marga Minco een parallel tussen beide machten die het Joodse volk willen uitroeien.

'Een kleine kroniek' is de ondertitel van *Het bittere kruid*. Daarmee geeft Minco aan dat ze aan geschiedschrijving doet. Het is niet zomaar een verhaal, het is waar gebeurd. Verwerking van de traumatische gebeurtenissen speelt daarbij een belangrijke rol, getuige het motto van het boek: 'Door mijn hoofd rijdt een trein vol Joden. Ik leg het verleden als een wissel om.' Verwerken, niet vergeten.

Nog meer oorlogsliteratuur

De Tweede Wereldoorlog heeft grote invloed op de literatuur. In veel publicaties van kort na de bevrijding komt de oorlog voor als achtergrond, als motief of als thema. Er verschijnen ook veel teksten die buiten het domein van de literatuur vallen, zoals getuigenissen, dagboeken, wetenschappelijke studies, jeugd- en kinderromans. Van Joodse hand zien veel **egodocumenten** het licht, autobiografische teksten van allerlei genre.

Het beroemdste Nederlandse oorlogsboek is ongetwijfeld *Het Achterhuis* van Anne Frank. Het is het dagboek van een meisje dat ondergedoken zit en uiteindelijk opgepakt wordt. Dit boek is op een andere manier dan *Danseres zonder benen* en *Het bittere kruid* heel bijzonder: door de ogen van een tiener beleef je het ondergedoken zijn, de angst voor verraad, de zorg van de verzetslieden.

De situatie in de verschillende soorten kampen komt in allerlei boeken aan de orde. In *Kinderjaren* van Jona Oberski lees je over het leven van een Joodse kleuter in een concentratiekamp. *De nacht der Girondijnen* is een novelle over Kamp Westerbork. In dit kamp komt elke week een trein om gevangenen van Westerbork naar Auschwitz te vervoeren. De Joodse hoofdpersoon heeft zelf antisemitische gevoelens en werkt mee met de Duitsers. Elke week stelt hij de lijst op van mensen die op de trein worden gezet. Later leert hij zijn Joodse afkomst accepteren. Het boek *Nacht und Nebel* van Floris Bakels beschrijft op een indringende wijze het leven in de werkkampen. Dit is een andere

wereld dan die in de vernietigingskampen, maar even verschrikkelijk. Bijzonder aan dit boek is de grote betekenis die het geloof voor Bakels heeft, juist in de moeilijkste omstandigheden.

Al deze boeken zijn geschreven door mensen die erbij waren. Mensen die aan de latere generaties willen vertellen hoe erg het was, dat het ondenkbare gebeurde, maar dat het nooit weer mag gebeuren. De literaire waarde is soms te betwisten, maar historisch zijn deze boeken zeker van belang.

egodocument

7.3 De Grote Drie

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

De Grote Drie	drie bekende auteurs van vlak na de Tweede Wereldoorlog: Harry Mulisch, Willem Frederik Hermans en Gerard Reve
ideeenovelle	verhaal van beperkte omvang waarin de ideeën van de schrijver naar voren komen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat in grote lijnen de opbouw van *De aanslag* is;
- in hoeverre *De aanslag* een existencialistisch boek is;
- welke auteurs tot *De Grote Drie* gerekend worden;
- wat de cultuurvisie van Willem Frederik Hermans is;
- hoe deze cultuurvisie in *Het behouden huis* naar voren komt;
- welke kenmerken van het existencialisme in *Het behouden huis* zijn aan te wijzen;
- hoe het boek *De avonden* van Gerard Reve is ontvangen;
- waarom dit boek functioneel saai is.

Harry Mulisch

“Ik ben de Tweede Wereldoorlog”, is een beroemde uitspraak van misschien wel de bekendste auteur van Nederland: Harry Mulisch. Zijn moeder is namelijk van Duits-Joodse afkomst, terwijl zijn Oostenrijks-Hongaarse vader met de Duitsers collaboreert. In veel van Mulisch' boeken speelt de Tweede Wereldoorlog dan ook een grote rol. In *De aanslag* (1982) gebruikt hij een gebeurtenis in de oorlog als aanleiding voor zijn verhaal.

In die stilte, die de oorlog ten slotte was in Holland, weerklinken op straat plotseling zes scherpe knallen: eerst één, dan twee snel achter elkaar, na een paar seconden het vierde en het vijfde schot. Even later een soort schreeuw en dan nog een zesde. Anton, die juist de dobbelsteen wil gooien, verstart en kijkt naar zijn moeder, zijn moeder naar zijn vader, zijn vader naar de tussendeuren; maar Peter tilt de mantel van de carbidlamp en zet hem op het bord.

Op slag zaten zij in het donker. Peter stond op, stommelde naar voren, deed de schuifdeuren open en loerde in de erker door een kier van de gordijnen. Meteen stroomde mufte vrieskou uit de salon de kamer in.

‘Ze hebben iemand neergeschoten,’ zei hij. ‘Er ligt iemand.’ Snel ging hij naar de gang.

‘Peter!’ riep zijn moeder. (...)

Midden op de verlaten straat, voor het huis van meneer Korteweg, lag een fiets waarvan het omhoogstekende voorwiel nog draaide, - een dramatisch effect, dat later close in elke verzetsfilm zou verschijnen. Mank rende Peter over het pad van de voortuin de straat op. (...) Hij knielde neer bij een bewegingloze man, die ter hoogte van de fiets in de goot lag. Zijn rechterarm rustte op de stoeprand, alsof hij het zich makkelijk had gemaakt. Anton zag zwarte laarzen glanzen en het ijzeren beslag op de hakken. (...)

‘Het is Ploeg,’ hoorde Anton hem even later op de gang zeggen, met iets triomfantelijks in zijn stem. ‘Hartstikke dood, als je ‘t mij vraagt.’

Ploeg is een landverrader die in de proloog van het boek wordt doodgeschoten. Buurmeisje Karin Korteweg verplaatst het lijk van haar eigen huis tot voor het huis van de familie Steenstra, met als gevolg dat de hoofdpersoon Anton zijn hele familie verliest. In de eigenlijke tekst van het boek gaat Anton op zoek naar het antwoord op de vraag: wie is schuldig aan de dood van mijn ouders? De thematiek die Mulisch hiermee aansnijdt, overstijgt echter de specifieke situatie en heeft een universeel karakter. ‘Waarom treft onschuldige mensen in deze

Naam: Harry Mulisch
(Haarlem 1927 – Amsterdam 2010)

Belangrijke titels:

De aanslag (1983)

De ontdekking van de hemel (1992)

Opmerkelijk:

Is zich erg bewust van zichzelf en zijn kwaliteiten en daarom vinden velen hem arrogant.

PASPOORT: HARRY MULISCH

wereld zo veel leed?', is een vraag die in elke situatie met onschuldige slachtoffers naar voren komt.

In navolging van klassieke toneelschrijvers bouwt Mulisch zijn boek op in vijf delen, episoden genoemd, die zich telkens een aantal jaar later afspelen. Alleen de proloog speelt zich af in de Tweede Wereldoorlog. De 'tragische held' Anton ontmoet in elke episode mensen uit zijn jeugd, die hem informatie geven over de aanslag, waardoor hij uiteindelijk het antwoord vindt op de vraag: waarom voor ons huis? Schrijnend is de eindconclusie: eigenlijk is het niets anders dan toeval, het noodlot. Het leidmotief van de dobbelsteen benadrukt dit.

Staat deze verwijzing naar het noodlot niet haaks op het gedachtegoed van het existentialisme? Volgens deze stroming zijn de eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid van het individu immers belangrijk, wat in tegenspraak lijkt met de noodlotsgedachte. Toch erkennen ook existentialisten wel dat er situaties zijn die de mens niet in de hand heeft. Het gaat er dan echter om hoe de mens hier vervolgens mee omgaat, welke keuzes hij maakt naar aanleiding van deze gebeurtenissen. Volgens het existentialisme dien je niet gelaten het hoofd te buigen.

Anton maakt in dit opzicht een ontwikkeling door. Hij gaat zijn verleden steeds minder uit de weg, accepteert gaandeweg het verhaal dat het verleden hem heeft gevormd en dat hij vanuit die kennis zijn leven vorm moet geven. God speelt in het boek geen rol dan alleen in negatieve zin in het terugkerend gebruik van vloeken.

Mulisch is een van de grootste auteurs van vlak na de oorlog. Hij ontvangt veel prijzen voor zijn werk, maar is teleurgesteld dat hij de Nobelprijs voor Literatuur niet ontvangt. Vaak wordt hij in één adem genoemd met Gerard Reve en Willem Frederik Hermans. Samen worden ze ook wel 'De Grote Drie' genoemd. Van deze drie auteurs heeft Mulisch de meeste boeken op zijn naam

De Grote Drie

“Ik ben de Tweede Wereldoorlog...”

staan. Na het overlijden van Hermans en Reve noemt hij zichzelf ‘De Grote Een’, typisch een uitspraak van de zelfbewuste schrijver die hij geweest is.

Willem Frederik Hermans

Ook Willem Frederik Hermans behoort tot het driemanschap van de naoorlogse literatuur. Als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, is hij 19 jaar. De oorlog is dan ook van invloed geweest op zijn leven en werk. Hermans schrijft in 1951 een boek met de titel *Ik heb altijd gelijk*. Hermans legt iemand vervelende zinnen in de mond, die voor grote opschudding zorgen, vooral onder het rooms-katholieke volksdeel. Hermans wordt voor de rechtbank gedaagd, maar hij wordt vrijgesproken. Hij kan niet veroordeeld worden om iets wat de personages in zijn boeken zeggen. Dat hij vindt dat hij altijd gelijk heeft, laat hij ook merken in zijn polemieken: journalistieke publicaties waarin hij van alles op de hak neemt.

Een bekend boek van Hermans is *Het behouden huis* (1952). De titel doet denken aan de bekende geschiedenis van Willem Barentsz, die in 1595 met zijn manschappen overwintert op Nova Zembla. Tijdens zijn reis naar Indië loopt het schip vast in het ijs en de enige overlevingsmogelijkheid is om van het wrakhout een huis te bouwen: het behouden huys. De hoofdpersoon van het gelijknamige boek betreft een leegstaand huis in de hoop een dergelijke veilige plaats te vinden, beschermd tegen de oorlog.

In het begin van het boek lijkt je daarmee als lezer opnieuw in een oorlogsverhaal te zijn beland, maar dit is allerm minst het geval. De oorlog vormt alleen het decor; het eigenlijke verhaal weerspiegelt de cultuurvisie van de auteur. Daarom wordt het boek ook wel een **ideeenovelle** genoemd. Volgens Hermans is alle beschaving slechts schijn, als een dun laagje vernis op de oorspronkelijke chaos aangebracht. Daar komt

ideeenovelle

Naam: Willem Frederik Hermans
(Amsterdam 1921 – Utrecht 1995)

Belangrijke titels:

Het behouden huis (1951)

De donkere kamer van Damocles (1958)

Opmerkelijk:

Weigert de P.C. Hooft-prijs.

PASPOORT: WILLEM FREDERIK HERMANS

de hoofdpersoon op lugubere wijze achter. Niet alleen ziet hij zichzelf genoodzaakt de eigenlijke bewoners van het huis te vermoorden om zijn eigen hachje te redden, ook ziet hij met eigen ogen hoe de partizanen, een soort onpartijdige revolutionairen, de ingekwartierde Duitsers vernederen en vermoorden. De Duitsers die nota bene van alle personages in het boek het meest respect toonden voor cultuur. De Duitse kolonel, die piano speelt, wordt opgeknoopt aan een van de pianosnaren. Cultuur is eigenlijk niet mogelijk, laat Hermans hiermee duidelijk zien.

Het behouden huis is een schoolvoorbeeld van een existentialistisch boek. De chaos en desillusie zoals Hermans ze beschrijft, passen binnen deze stroming. Ook is de hoofdpersoon een eenzame man; als partizaan hoort hij niet bij de Duitsers en niet bij de Russen. De andere partizanen kan hij echter niet verstaan en er wordt dan ook weinig gesproken in de novelle. Dit draagt bij aan de sfeer van absurditeit en vervreemding in het boek. Een laatste existentialistische eigenschap is het gebrek aan zekerheid en de angst die hieruit voortvloeit. De hoofdpersoon denkt even veilig te zijn in het huis, maar hij is steeds bezig met overleven. Daarom leeft hij voortdurend in angst. Er is een kamere hoofdpersoon heeft en brengen die dicht zit. Wat bevindt zich in die kamer? En steeds is er de dreiging van de dood.

Ook nu kan het raak wezen, dacht ik, en ik zit hier gewoon, ik doe niets. Ik heb dorst. Ook nu kan ik getroffen worden, alsof op zitten de doodstraf staat. Maar iedereen gaat dood, ook al zou er nooit oorlog zijn. Wat maakt oorlog voor verschil?

Al met al blijkt het behouden huis een desillusie te zijn geweest. De conclusie van de hoofdpersoon aan het eind van het boek is dan ook:

*Ik keek voor de laatste maal om naar het huis. Alle ruiten waren uit de spinnin-
gen gebarsten. Ik zag armzalig dood riet in bossen naar beneden hangen uit de
gebroken plafonds die de hemel hadden voorgesteld. Ik keek het huis diep in de
doodzieke keel.*

*Het was of het ook aldoor komedie had gespeeld en zich nu pas liet zien zoals
het in werkelijkheid altijd was geweest: een hol, tochtig brok steen, inwendig vol
afbraak en vuiligheid.*

Gerard Reve

De laatste van De Grote Drie, Gerard Reve, heeft een niet veel vrolijker boodschap voor zijn lezers. Zijn debuut *De avonden* (1947) zorgt voor veel ophef. De algemene kritiek is dat de roman geen enkel uitzicht biedt voor het troosteloze bestaan van de naoorlogse generatie. Schrijver Nescio spreekt van een *onboek* en Godfried Bomans schrijft in Elsevier: "Ik heb zelden een boek gelezen, zó naargeestig, zó zeer van iedere positiviteit verstoken, zó grauw, cynisch en volstrekt negatief als dit. Het wurgt iemand de keel toe."

Reve zelf reageert laconiek: "Het is nog altijd een wijd verbreide opvatting dat een schrijver uitzicht moet bieden. Ik zie dat niet in. Is dat speciaal mijn taak?" *De avonden* wordt meer dan vijftig keer herdrukt en het wordt nog steeds beschouwd als een van de belangrijkste romans van na 1945.

Het verhaal zelf is nogal saai. Maar boeken kunnen ook met opzet saai zijn. De hoofdpersoon Frits Egters leidt een uitermate burgerlijk leven, eigenlijk verveelt hij zich voortdurend. De avonden zijn eentonig. Als lezer ontmoet je de negatieve gedachten van Frits; zichzelf en anderen beziet hij nietsontziend, met name lichamelijke tekortkomingen.

'Frits, help je even afdrogen?' riep zijn moeder. Hij stond op, zoog adem tussen de opengeklemden tanden door en liep bij het verlaten van de kamer tegen zijn vader op, die naast de boekenkast, vlak bij de deur stond. 'Wordt er gebeld?' vroeg hij. 'Nee,' riep Frits. In de keuken droogde hij snel de borden, kopjes en schotels, af. 'Het is niet veel vandaag,' zei zijn moeder.

Toen hij weer bij de kachel zat, berook hij zijn handen. 'Wij zijn onvolkomen wezens,' zei hij bij zichzelf. 'Ik had ze moeten afspoelen.' 'De lucht van mijn vingers, van de theedoek, is nog niets,' dacht hij. 'De adem van een mens is erger. De geur van de afgewerkte, regelmatig door de longen uitgestoten damp-

Naam: Gerard Reve
(Amsterdam 1923 – Zulte (België) 2006)

Belangrijke titels:

De avonden (1947)

Nader tot U (1966)

Opmerkelijk:

Leest in 1991 voor de radio zijn boek
De avonden helemaal voor. Dit neemt tien uur
in beslag

PASPOORT: GERARD REVE

kringlucht. Dat is goed gezegd. Er zijn er verschillende.' Hij peuterde met zijn pink achter zijn kiezen. 'Je hebt,' dacht hij, 'de adem als een lucht van beschimmelde oude jassen, die in azijn worden gekookt. Zeker. Dan de adem van iemand, die te veel harde eieren heeft gegeten. Maar het ergste is de lucht van iemand, die een dag heeft gevestigd. Dat is als bedorven melk of als boomschors, die in het water heeft liggen rotten. Jawel. Vijf over zeven.'

Hij liep de gang in, ontstak licht en keek in de spiegel. 'Moge ik behoed blijven voor kaalhoofdigheid,' zei hij, het haar achterover drukkend en de grens van de inplanting scherp beziend. 'Het is een gruwelijke straf.'

Deze gedachten, waarmee Frits zijn tijd vult, onderstrepen de absurditeit van het bestaan, de leegte en de eenzaamheid. Frits zit in zichzelf opgesloten, er is geen hoger doel en die peilloze leegte grijpt je als lezer inderdaad bij de keel. Het onderstreept de troosteloosheid van een leven zonder God.

"De avonden" wordt meer dan vijftig keer herdrukt en het wordt nog steeds beschouwd als een van de belangrijkste romans van na 1945."

7.4 Christelijke literatuur

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

onheilsmotief element in een verhaal dat wijst op naderend onheil

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke geheimen de drie hoofdpersonen in *De tornado* hebben;
- wat de tweeledige functie van deze geheimen is;
- hoe je de figuur van Ezen in het verhaal kunt plaatsen;
- hoe Nijenhuis 'past' binnen het existentialisme;
- hoe je enkele andere christelijke auteurs uit deze periode kunt typeren.

De tornado

De kleine dorre notaris keek door het hoge raam van zijn herenhuis en zei: 'Bovendien, meneer Maulveau, het spookt er als de hel. Men spreekt van Poltergeisten.'

'Zo-o?' zei Vergy Maulveau. Hoewel hij het vormelijk zei, klonk er een lichte ergernis in zijn stem. Hij was tweeënveertig jaar, sterk gebouwd, en had een verweerd roodbruin gezicht met gereserveerde blauwe ogen.

De ergernis was de notaris niet ontgaan. Het prikkelde hem enigszins en gekwetst voegde hij eraan toe: 'Deze mededeling heb ik u vrijwel ambtelijk verstrekt, maar u kunt er natuurlijk mee handelen naar believen.'

'Ik zou ze dan graag terzijde leggen.'

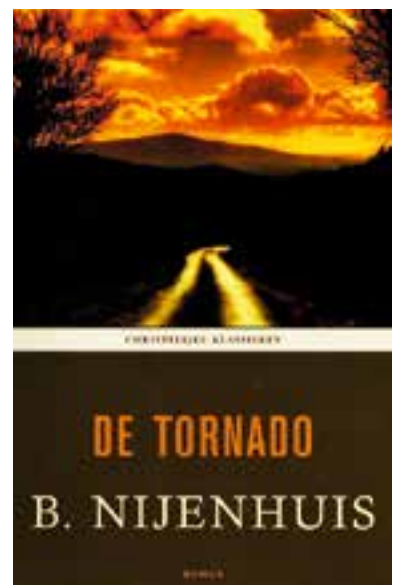
'Zoals u wilt.'

Dit fragment is het begin van het boek *De tornado* van Bé Nijenhuis. In dit boek wemelt het van de geheimen, die het verhaal spannend maken. Allereerst verschijnt daar de geheimzinnige hoofdpersoon Vergy Maulveau. Wie is hij? Waar komt hij vandaan? Wat brengt hem ertoe deze 'spookhoeve' te kopen? Rond de tweede hoofdpersoon, Ilze Zarmut, zijn er ook raadsels. Wat doet zij op het dorp en waarom is ze helemaal alleen? Heeft ze geen familie? En dan is er nog dominee Kladak. Wat mankeert die man, dat hij op zo'n lauwe manier het Evangelie verkondigt? Hij preekt alsof hij er zelf niks van gelooft!

De onthulling van de geheimen rond de hoofdpersonen is belangrijk voor de thematiek. Het blijkt dat zowel Vergy als Jacob verschrikkelijke dingen heeft meegemaakt, die hun geloof aan het wankelen hebben gebracht. Ze lijden allebei onder de herinneringen eraan en ze hebben hun vertrouwen in God verloren. Het spook blijkt de broer van Ilze te zijn en zij lijdt onder het verdriet om hem. Ze vindt het verschrikkelijk dat zelfs dominee Kladak twijfelt aan God: *'Als u het niet heeft en ik heb het niet, dan rest ons immers niets anders dan de angst,'* zegt ze tegen hem.

Als een tornado de hoeve van Vergy treft, komt het verhaal tot een ontknoping en dan blijkt dat zowel Vergy als Jacob deze natuurramp ziet als de hand van God. Ondanks alles klampt Jacob zich aan God vast en bidt hij om behoud.

Tegenover de twijfelende hoofdpersonen

in *De tornado* staat de figuur van Ezen. Ezen is een man Gods, die doorheeft dat het met het geloof van de dominee niet goed zit en die Ilze helpt haar haat los te laten. Ezen wordt beschreven als een zuivere, tengere buitenman met God in zijn ogen. Hij leeft heel dicht bij God. Haast profetisch uit hij zich:

Zijn gezicht kreeg een bijna kinderlijke uitdrukking, maar plotseling begon hij te beven. Ongeveer zoals hij gebeefd had, toen hij geknield voor haar bed lag. 'Deze hoeve,' zei hij, 'God bewaarde ze voor brandstichting door Saren. Misschien zal Hij nog eens... En dominee Kladak en mijnheer Maulveau... Dominee Kladak... Eens zal hij overwinnen, de raven zullen hem navliegen. Daarna...'
Hij schudde zijn hoofd en draaide zich plotseling met een ruk om naar de bossen. 'Er nadert een groot geweld,' stamelde hij ontzet, wijzend naar de bossen. Zijn werkjasje hing open en de panden ervan woeien heen en weer in de sterke wind. Het kwam haar voor dat hij groeide. Ineens liet hij zijn arm zakken en zei heftig: 'God zegene u beiden. Hij zegene u en doe Zijn aanschijn over u lichten.'

Nijenhuis en het existentialisme

De tornado is geschreven in 1951-1952. Nijenhuis heeft de Tweede Wereldoorlog aan den lijve ondervonden. Ook bij hem vind je elementen van het existentialisme terug, zoals het **onheilsmotief** en het motief van de onmogelijke liefde. Eenzaamheid en uitzichtloosheid zijn ook zowel in het existentialisme als in *De tornado* te vinden. En toch is er verschil. Nijenhuis weet er een wending aan te geven door te schrijven over verlossing door God en hoop op God. Met de liefde komt het ook goed in *De tornado*. Het tragische levensgevoel, het zinloze van het alledaagse bestaan dat spreekt uit de romans die in diezelfde tijd zijn geschreven door andere auteurs, zie je bij Nijenhuis niet terug. Er is altijd ruimte voor humor en vooral ook voor geloof in God.

Dat laatste blijkt ook in zijn boek *Laatste wagon*, evenals *De tornado* een psychologische roman. In *Laatste wagon* draait het om de vraag of God bestaat of niet, of het lijden van Christus zin heeft of niet. Hoofdpersoon Tamy Burgerheem staat met haar problemen alleen in de wereld. Maar er komt redding, zij het met de laatste wagon.

Andere christelijke literatuur

Naast Nijenhuis is ook Cornelius Lambregtse een christelijke auteur. De uit Zeeland afkomstige onderwijzer emigreert kort na de oorlog naar de Verenigde Staten, waar hij een aantal Nederlandse romans schrijft. In 1971 publiceert hij *In zijn arm de lammeren*, een boek over de vierjarige Fransje die op jonge leeftijd overlijdt. Het boek is een streekroman: het Zeeuwse leven en landschap worden erin beschreven en dialogen staan in het Zeeuwse dialect. Dit kan een belemme-

onheilsmotief

Naam: Berend (Bé) Nijenhuis
(Heerenveen 1914 - Arnhem 1972)

Belangrijke titels:

Laatste wagon (1954)

De tornado (1956)

Opmerkelijk:

Debutteert met een thriller *Dossier 333*, een doorbraak voor de christelijke literatuur

PASPOORT: BEREND NIJENHUIS

ring zijn bij het lezen. De literaire waarde is discutabel, maar het is wel een ontroerend verhaal over kinderlijk geloof. Lambregtse schrijft het verhaal mede op basis van herinneringen aan zijn eigen zoontje, dat op jonge leeftijd stierf. Enkele jaren later verschijnt het vervolg over Fransjes zus, *Het scharlaken koord*, maar dit wordt minder positief ontvangen dan het eerste boek.

Ook Wilma Vermaat (auteursnaam: Wilma) is een christelijke schrijver uit deze periode. Zij publiceert al voor de oorlog en veroorzaakt in 1923 opschudding met *Gods gevangene*, een boek over een homoseksuele onderwijzer die door zijn omgeving niet wordt geaccepteerd, maar rust vindt in zijn geloof. Bekend van haar is een anekdote uit de Tweede Wereldoorlog. Als de Duitsers bij haar aanbellen met de vraag of ze ook onderduikers heeft, antwoordt ze naar waarheid: ja. De Duitsers vertrekken weer, omdat ze denken dat ze voor de gek gehouden worden. Na de oorlog publiceert ze onder andere de autobiografie *Het heilig geheim van mijn leven*.

In de jaren vijftig schrijft Jan Overduin *Huurling en herder* en *Het paradijs*. In beide psychologische romans is de hoofdpersoon op zoek naar zijn eigen identiteit en naar zijn relatie met God. Auteurs als Kees Rijnsdorp en Rudolf van Reest (Karel Cornelis van Spronsen) publiceren in de jaren zestig en zeventig. Van Reest verzet zich tegen kleinburgerlijkheid en religieuze bekrompenheid, maar laat anderzijds zien wat volgens hem de waarde is van de kern van het christelijk geloof. Rijnsdorp thematiseert in zijn werk het spanningsveld tussen christendom en cultuur. Dat spanningsveld is na de Tweede Wereldoorlog duidelijk aanwezig. Al met al heeft het existentialisme in deze periode de overhand en het christendom wordt meer en meer naar de marge van de samenleving verdrongen en daarmee ook naar de marge van de literatuur. Literatuur is immers een weerspiegeling van wat er in de samenleving speelt.

7.5 De Vijftigers en Ida Gerhardt

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

polyinterpretabel	meer betekenissen zijn mogelijk en gelijkwaardig
de Vijftigers	groep dichters uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw
literaire conventies	afspraken waaraan iedere schrijver en dichter zich moet houden
experimentele poëzie	poëzie van de Vijftigers: associatief, vrij en revolutionair

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie de Vijftigers zijn en hoe zij poëzie zien;
- wat de namen zijn van vijf dichters die tot de Vijftigers gerekend worden;
- wat de invloed van de Vijftigers is geweest;
- hoe Ida Gerhardt geplaatst kan worden ten opzichte van de Vijftigers en het existentialisme;
- welke (autobiografische) onderwerpen in haar werk naar voren komen;
- welke twee personen voor Ida Gerhardt belangrijk zijn en waarom dit zo is;
- wat de namen zijn van twee bundels van Ida Gerhardt.

Naam: Lubertus Jacobus Swaanswijk
(Amsterdam 1924 – Alkmaar 1994)

Pseudoniem: Lucebert

Belangrijke titels:

De Amsterdamse school (1952)

Amulet (1957)

Opmerkelijk:

Houdt zich ook bezig met de schilderkunst.

PASPOORT: LUCEBERT

*ik draai een kleine revolutie af
ik draai een kleine mooie revolutie af
ik ben niet langer van land
ik ben weer water
ik draag schuimende koppen op mijn hoofd
ik draag schietende schimmen in mijn hoofd
op mijn rug rust een zeemeermin
op mijn rug rust de wind
de wind en de zeemeermin zingen
de schuimende koppen ruisen
de schietende schimmen vallen*

*ik draai een kleine mooie ritselende revolutie af
en ik val en ik ruis en ik zing*

**poly-
interpretabel**

In het bovenstaande gedicht zit veel emotie en beweging. Je hoort de zee ruisen en je voelt hoe de ik-persoon opgaat in het water. Hij wordt de zee, die eeuwig voortgaat met vallen en ruisen en zingen. De ik-persoon begint een revolutie, waarbij hij niet langer bestaat uit het stof der aarde, maar uit water. Het is moeilijk onder woorden te brengen wat de dichter hier precies bedoelt. Slaat de revolutie op zijn manier van dichten? Of zit de revolutie in het zich losmaken van het land en het opgaan in het water? De maker van dit gedicht, Lucebert, presenteert zijn gedichten als **polyinterpretabel**. Meer betekenissen zijn mogelijk, niet een is de beste.

De Vijftigers

de Vijftigers Lucebert is een belangrijke vertegenwoordiger van **de Vijftigers**, een groep dichters die in de jaren vijftig van de twintigste eeuw toonaangevend is in de

poëzie. Wat doen de Vijftigers anders dan andere dichters, waardoor ze zo beroemd zijn geworden? Al deze dichters zijn opgegroeid in de oorlogsjaren. Ze hebben het idee dat naoorlogse poëzie niet hetzelfde kan zijn als de poëzie van voor de oorlog. Ze verzetten zich tegen de **literaire conventies**. Ze willen geen strakke regels meer die het rijm, het metrum, de woordvolgorde en de interpunctie vastleggen. Geen traditioneel sonnet meer, geen vlucht uit de werkelijkheid. "Er is een lyriek die wij afschaffen", laten ze gezamenlijk weten.

De Vijftigers willen echte, wezenlijke poëzie. Een gedicht moet zo spontaan mogelijk geboren worden. Daarvoor moet de dichter zijn verstand uitschakelen. Het gaat erom dat een gedicht ontstaat in vrijheid. Dat gebeurt als de dichter door middel van associaties zijn gevoelens en ervaringen opschrijft. Zo ontstaat **experimentele poëzie**. Een gedicht moet dus eigenlijk niet bedacht worden, maar het is ook niet iets wat je moet willen verklaren, je moet het ondergaan.

Een dichter als Jan Hanlo gaat zo ver met experimenteren dat hij in sommige gedichten alleen nog maar associeert op oerklanken. Over zijn beroemde gedicht *Oote* werden zelfs Kamervragen gesteld. Het begint als volgt:

Oote oote oote
Boe
Oote oote
Oote oote oote boe
Oe oe
Oe oe oote oote oote
A
A a a
Oote a a a
Oote oe oe

Invloed van de Vijftigers

Bekende Vijftigers zijn naast Lucebert en Hanlo: Simon Vinkenoog, Gerrit Kouwenaar, Hans Andreus, Remco Campert, Hugo Claus en Paul Rodenko. Het is geen georganiseerde groep. Ieder van de dichters pakt het op zijn manier aan. Wat hen ten diepste verbindt, is vrij zijn, jong zijn, zich afzetten tegen het gevestigde, en het opkomen voor slachtoffers van onrechtvaardigheid. Een aantal van hen is politiek bewust links georiënteerd. Het is de tijd van het communisme, de Koude Oorlog tussen Amerika en Rusland en dat is terug te vinden in de poëzie.

literaire
conventies

experimentele
poëzie

Naam: Ida Gerhardt
(Gorinchem 1905 – Warnsveld 1997)

Belangrijke titels:

Sonnetten van een leraar (1951)

Het levend monogram (1955)

Opmerkelijk:

Past binnen geen enkele stroming.

PASPOORT: IDA GERHARDT

Door zich los te maken van de gevestigde poëzie, hebben de Vijftigers baanbrekend werk verricht. Hun gedichten zijn uitingen van verzet tegen de tijdgeest. Misschien is het daarom dat onder jongeren de experimentele gedichten ongekend populair zijn. De oudere generatie begrijpt weinig van die nieuwerwetse poëzie. Waarschijnlijk draagt ook het optreden van de dichters zelf bij aan het succes van hun poëzie bij de jongere generatie. Lucebert declameert in 1952 het gedicht 'Een woordenschat uit de Nederlands woordenboek Van Dale, gelezen door een vandaal'. Een deel van de aanwezigen in de zaal loopt weg bij het aanhoren van allerlei vunzige woorden, maar de jongeren moeten erom lachen en vinden het wel interessant.

Omdat er geen inhoudelijk programma is dat de dichters samenbindt, verliezen ze elkaar na een paar jaar uit het oog en gaan op individuele voet verder. Hun taak een revolutie te ontketenen zit erop. In navolging van de Vijftigers zijn veel anderen vrijer gaan dichten. Ook in christelijke poëzie zie je veel meer vrije verzen dan voor de jaren vijftig.

Ida Gerhardt

Iemand die niet dicht zoals de Vijftigers en ook niet past binnen de stroming van het existentialisme, is Ida Gerhardt. Haar gedichten hebben een klassieke vorm. Rijmschema's en versvoeten kloppen in het gedicht. Waar ze afwijkt van het rijmschema of het metrum, is dat noodzakelijk voor de interpretatie van het gedicht. Haar deels religieuze poëzie met de klassieke vormgeving valt niet in de smaak bij de gevestigde dichters van deze tijd. Toch is haar werk bij een groot publiek geliefd en ze heeft een oeuvre van formaat nagelaten.

In de poëzie van Gerhardt komen verschillende autobiografische onderwerpen aan de orde. Zo heeft ze verschillende gedichten gemaakt over haar jeugd en in het bijzonder over de herinneringen aan haar moeder.

Kinderherinnering

*Vóór wij vertrokken naar de zwarte brandersstad,
ging gij nog eenmaal met mij naar de uiterwaarden.
Er was een wollig schaap, dat witte lammeren had;
een veulentje stond bij de grote blonde paarden.*

*Opeens voelde ik, dat gij mij naar het water trok.
Gij zijt gekeerd, omdat ik wild en angstig schreide.
Wit liep gij op de dijk; ik hangend aan uw rok.
Moeder en kind: vijanden en bondgenoten beide.*

Duidelijk is, dat het hier niet om een fijne jeugdherinnering gaat. Integendeel. Het is bekend dat Gerhardt een moeizame verhouding met haar moeder had. In Ida's biografie staat dat haar moeder het zwaar te verduren had. Vanwege de carrière van haar man moest ze vaak in een korte tijd verhuizen. In 'Kinderherinnering' staat de verhuizing van Gorinchem naar Schiedam voor de deur. Het kan zijn dat de moeder dat absoluut niet zit zitten of dat ze door iets anders depressief is en eigenlijk van plan is het water in te lopen met haar kind. Dit gedicht over Ida's moeder staat in deel 1 van de bundel *Het levend monogram*. Dat deel draagt de veelzeggende naam 'In memoriam matris', wat betekent: ter herinnering aan mijn moeder. Daarin staan vijftien gedichten ter nagedachtenis aan Ida's moeder. Hoe traumatisch ze haar jeugd jaren heeft ervaren, blijkt al in het eerste gedicht, waar staat dat ze *met grijze haren/de gruwelen van mijn kinderjaren* beschrijft.

Docentschap en geloof

Twee mensen met wie Ida het heel goed kan vinden, zijn haar leraar klassieke talen J.H. Leopold - een bekend dichter - en Marie van der Zeyde. Beiden hebben een grote invloed op Ida. Marie van der Zeyde kent ze al vanaf de middelbare school. De twee vrouwen zijn erg op elkaar gesteld en worden partners voor het leven. Samen met Marie vertaalt Gerhardt de Psalmen. De vertaling wordt in 1972 uitgegeven door de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap. In leraar Leopold ziet Ida een vaderfiguur. Hij heeft er oog voor dat Ida hoogbegaafd is, en door hem gaat ze zelf ook klassieke talen studeren. Behalve de relatie met haar moeder komen in de gedichten van Ida Gerhardt ook veel klassieke beelden voor. In de bundel *Het levend monogram* hebben de gedichten naast het klassieke aspect een religieuze ondertoon. Mogelijk komt dat doordat Gerhardt net begonnen is aan een studie Hebreeuws. Duidelijk autobiografisch zijn ook de *Sonnetten van een leraar*; de gedichten in deze bundel gaan over een docent klassieke talen, maar het religieuze aspect komt eveneens aan bod.

A en Ω*Lucas 11:49*

*Het mooiste werk: Grieks in het eerste jaar.
 Het Griekse alfabet staat op het bord.
 'Kijk kinderen, ω: dat is een kandelaar.
 Maak dat de Omega gaaf getrokken wordt.'*

*Behoed dit eerst beginnen voor gevaar;
 dat niet het werk, nauwelijks ontkiemd, verdort.
 -Zie, als het buiten vroege lente wordt,
 liggen de kleine Griekse bijbels klaar.*

*Pasen: een jongen leest met heldere stem
 van Jezus, twaalf jaar, in Jeruzalem;
 en hoe hij voor de schriftgeleerden las.*

*En elk kind in de luisterende klas
 begrijpt het vragend: 'Wist gij niet?' van Hem,
 die in de dingen van zijn Vader was.*

Altijd is er een diepere laag, een onderliggende boodschap in Gerhardts gedichten. In veel van haar gedichten is daarbij een hunkering te horen. Hunkering naar een gelukkige jeugd die er niet was, naar erkenning van haar familie, heimwee ook naar een hemelse toekomst. Mooi is dat verwoord in het volgende gedicht, waarbij een herkenbaar tafereel van een spelend kind op het strand een bovenaardse dimensie krijgt.

Onder vreemden

*Het speelt het liefste ver weg op het strand,
 het kind dat nooit zijn eigen vader ziet,
 die overzee is in dat andere land.*

*Het woont bij vreemden en het went er niet.
 Zij fluisteren erover met elkaar.
 Heimwee huist in zijn kleren en zijn haar.*

*En altijd denkt het dat hij komen zal:
 Vandaag niet meer; maar morgen, onverwacht –
 en droomt van hem en roept hem in de nacht.*

Ik wacht u, Vader van de overwal.

De periode vanaf 1980

1911 - 1995

Annie M.G. Schmidt
Tegendraads in een burgerlijk land

Vanaf 1945

Suriname en de
Nederlandse Antillen
De koloniën worden
zelfstandig

Vanaf 1945

Veelkleurig
Nederland
De multiculturele
maatschappij

Vanaf 1945

Europa
Nederlanders en
Europeanen

1995

Srebrenica
De dilemma's
van vredes-
handhaving

1959 - 2030?

De gasbel
Een schat die
opraakt

1950

1975

2000

Kernbegrippen

postmodernisme

intertekstualiteit

generatie Nix

academische roman

mediatisering van de literatuur

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

filosofische stroming die begrippen als waarheid en authenticiteit in twijfel trekt

het verschijnsel dat een tekst verwijzingen naar en elementen van andere teksten bevat

verzamelnaam voor jonge schrijvers die in de jaren negentig debuteerden en bij wie het werk zich kenmerkt door de afwezigheid van idealen

verhaal met complexe structuurelementen

niet alleen het boek is belangrijk, maar ook het optreden van de auteur in moderne media

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de kern is van het postmodernisme;
- hoe intertekstualiteit een rol speelt in postmoderne literatuur;
- welke thema's bij postmoderne literatuur aan bod komen;
- hoe je de generatie Nix moet typeren;
- wat de namen zijn van een aantal postmoderne auteurs en hoe hun werk te duiden is;
- wat met de mediatisering van de literatuur wordt bedoeld;
- wat het verschil is tussen hoge en lage cultuur en waarom dat na 1980 vervaagt;
- waardoor ook het verschil tussen literatuur en lectuur vervaagt;
- wat de positie is van de christelijke literatuur na 1980.

8.1 Algemene inleiding

Postmodernisme

Is er zoiets als 'de waarheid'? En zo ja, is de waarheid dan kenbaar? Lange tijd geeft men op deze vragen een bevestigend antwoord. Mensen zoeken en vinden zekerheid bij de grote zingevingssystemen: in de godsdienst, zoals het christendom, in de politiek, zoals het communisme, of in de kunst en wetenschap. Naarmate de twintigste eeuw vordert, nemen de twijfels echter toe. Een nieuwe filosofische stroming dringt de westerse mentaliteit binnen, die de eenheid tussen mensen sterk versnipperd en voor grote diversiteit zorgt: het **postmodernisme**.

De Fransman Lyotard staat in de jaren vijftig aan de wieg van deze stroming. Hij noemt de zingevingssystemen 'grote verhalen'. Deze term gebruikt hij niet voor niets; godsdienst, politiek en wetenschap zijn volgens hem slechts verhalen, geen werkelijkheid. Volgens de postmodernisten is de echte werkelijkheid onkenbaar voor mensen. De grote verhalen zijn dan ook slechts menselijke constructies; verbeeldingen die zin geven aan het leven. Neem het christendom. Volgens de postmodernisten heeft de mensheid dit verhaal in de loop der eeuwen ontwikkeld om doel en richting in het leven te hebben. Het christendom verwijst niet naar

een echt bestaande realiteit van God, verlossing en een eeuwig leven. Het is een beeld waarmee mensen betekenis geven aan het dagelijks leven. Zo zijn er meer verhalen. Volgens het postmodernisme is het ene verhaal niet beter of zuiverder dan het andere. Alle verhalen zijn toegestaan, zolang de mens maar beseft dat het om verbeelding gaat. Zingeving is daarmee relatief geworden. Een verhaal is het hoogst haalbare, objectieve zingeving bestaat niet.

Dit denken is diep doorgedrongen in de hedendaagse westerse mentaliteit. Ieder mens mag zijn eigen opvattingen hebben; alle meningen zijn gelijkwaardig. De waarheid in pacht hebben ofwel zeggen dat je 'de enige echte waarheid' hebt ontdekt, is echter uit den boze. Ook in de literatuur is dat zichtbaar geworden. Zoveel hoofden, zoveel zinnen.

Postmoderne literatuur

De literaire wereld van de laatste drie decennia is dan ook heel divers. Het lijkt erop dat juist die diversiteit het belangrijkste kenmerk is van de literatuur sinds 1980. Toch zijn er ook wel overeenkomsten te vinden.

In veel postmoderne romans speelt **intertekstualiteit** een belangrijke rol: de tekst als zodanig is onderdeel van een groot netwerk aan teksten. Vaak wordt er met die andere teksten en hun betekenis gespeeld. Dit vestigt er de nadruk op

postmodernisme

inter-
tekstualiteit

“Een van de eerste duidelijke voorbeelden van zo’n postmoderne Nederlandse roman is *Een lied van schijn en wezen* van Cees Nooteboom.”

dat er veel betekenissen of waarheden zijn en dat dit verhaal evenzeer een verhaal is als alle andere; of het waargebeurd is of niet, doet er niet toe. Kortom, er wordt gespeeld met de verhouding tussen werkelijkheid en verbeelding (en taal). Zo kan het gebeuren dat een auteur aan het einde van het boek weer alles op zijn kop zet, zodat je als lezer vertwijfeld achterblijft: hebben de gebeurtenissen zich nu wel of niet afgespeeld? Of dat verteller en personage opeens samenvallen. Eigenlijk is het dus een spelen met de vraag: wat is waarheid? Waarheid is zoals ik het beleef, dus ook zoals ik het verzin. Feit en fictie, waarheid en verzin- sel lopen door elkaar en zijn zelfs verwisselbaar. Een van de eerste duidelijke voorbeelden van zo’n postmoderne Nederlandse roman is *Een lied van schijn en wezen* van Cees Nooteboom (1981).

Ook wat thematiek betreft, zijn er overeenkomsten tussen verschillende postmoderne romans. Het gaat opvallend vaak over een zoektocht naar de eigen identiteit. Wie ben ik en wie is de ander? Kan ik mezelf of de ander ooit echt leren kennen? Dat heeft eigenlijk ook weer met de waarheidsvraag te maken. Daarnaast zijn er steeds meer schrijvers die actuele maatschappelijke problematiek tot onderwerp maken van hun boeken. Denk aan Herman Koch met *Het diner* (over jeugdcultuur en vandalisme) of de vele hedendaagse boeken waarin het migrantenprobleem terugkomt. Er is dus opnieuw ruimte voor geëngageerde literatuur. Een goed voorbeeld van een boek waarin al deze laatste punten terugkomen, is *Dit zijn de namen* van Tommy Wieringa (2012). Dit boek gaat over de problematiek van mensensmokkel: vluchtelingen die veel geld betalen om onder erbarmelijke omstandigheden de reis te maken naar een ‘betere wereld’. Het gaat in de tweede plaats ook over identiteitsvorming. Een belangrijke vraag in het verhaal is hoe religie ontstaat. Wieringa’s antwoord: mensen hebben behoefte aan een verhaal dat hun troost en houvast kan geven. Er komt een Jezusfiguur in het boek voor, maar dat is niet meer dan een icoon, een voorbeeld dat de anderen na zijn dood in leven houdt. Tot slot is het boek voor een deel geschreven als een moderne versie van Israëls exodus uit Egypte en woestijntocht naar Kanaän. De vluchtelingen blijken op het verkeerde been gezet te zijn. Niets is wat het lijkt in dit boek. Maar wat waar is of niet, doet er eigenlijk ook niet toe. Het gaat erom wat je gelooft dat waar is.

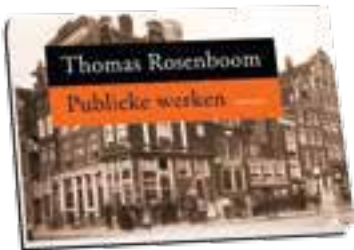
Postmoderne auteurs

In de jaren tachtig en negentig treden enkele jonge schrijvers naar voren die qua levenshouding overeenkomsten vertonen. In Nederland gaat het om auteurs als Ronald Giphart, Joost Zwagerman en Arnon Grunberg. Hun werk kenmerkt zich door onverschilligheid ten opzichte van de maatschappij, afwezigheid van idealen, landerigheid en verveling. De personages uit de betreffende romans zoeken naar verstrooiing om het besef van zinloosheid te verdrijven. In hun vervelen 'zappen' ze van de ene kick naar de andere. Ze vermaken zich met seks, drugs,

generatie Nix

alcohol en consumptie. Deze auteurs worden gerekend tot de **generatie Nix**. Die naam heeft te maken met de afwezigheid van ideologische of intellectuele standpunten in hun werk. De genoemde auteurs hebben evenmin expliciete literaturopvattingen, maar wel een sterk imago. Hun werk is actueel, vlot, ongecompliceerd en leest gemakkelijk.

Toonaangevende postmoderne schrijvers zijn bijvoorbeeld Doeschka Meijsing, Connie Palmen, Thomas Rosenboom, A.F.Th. van der Heijden en Adriaan van Dis. Deze auteurs illustreren de diversiteit van het postmodernisme. Rosenbooms belangrijkste boek is *Publieke werken*. Zijn werk heeft een ogenschijnlijk realistische stijl, de verhalen spelen zich veelal af in het verleden, maar de personages hebben universele karaktertrekken. Ze denken hun leven onder controle te hebben, maar dit blijkt allerminst het geval. Meijsing schrijft met *Robinson* een verhaal over een-

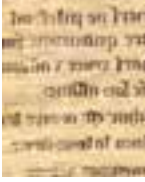
zaamheid en isolement. Het boek heeft een ingewikkelde opbouw en is daarom een zogenoemde **academische roman**. Van der Heijden publiceert met *Tonio* een van de zwartste romans van de afgelopen decennia. Het is een biografisch verhaal; naar aanleiding van de dood van zijn zoon schrijft Van der Heijden een reconstructie van diens leven. Het verhaal toont de enorme afgrond die het leven geworden is, nu zijn zoon er niet meer is.

academische roman

Toch zijn er ook seculiere auteurs die in hun boeken nog steeds wél een ideologische boodschap willen leggen. Verwerking speelt hierbij een sleutelrol: leren van het verleden, grip krijgen op het leven. Er verschijnen bijvoorbeeld nog steeds boeken over de Tweede Wereldoorlog of over het koloniale verleden. Maar ook microdrama's op familieniveau blijken het grote publiek aan te spreken, zoals blijkt bij een boek als *Sonny Boy* van Annejet van der Zijl.

Een andere literaire ontwikkeling die zich vanaf het eind van de twintigste eeuw voordoet, is de opkomst van de migrantenliteratuur. Een bekende allochtone auteur is Kader Abdolah; hij belicht in bijvoorbeeld *Reis van de lege flessen* en *Papegaai vloog over de IJssel* de culturele verschillen waar allochtonen in Nederland mee te maken krijgen. Andere belangrijke namen in dit genre zijn Hafid Bouazza en Abdelkader Benali.

Vermenging van hoge en lage cultuur

Een duidelijk gevolg van het postmodernisme is het vervagen van de grenzen tussen hoge en lage cultuur. Vroeger was literatuur echt iets voor artistieke fijnproevers. Het was het domein van de hoogopgeleide elite. Literatuur was: de moeilijke boekenlijsten op het gymnasium, de betere milieus, indrukwekkende boekenwanden en ernstige literaire tijdschriften. Hoge cultuur dus, omgeven door stilte, concentratie en intellect, beslist niet bedoeld voor alle mensen.

Wie nu naar de literaire wereld kijkt, krijgt een ander beeld: elke week een dikke boekenbijlage bij de krant, een Dichter des Vaderlands, voorleesavonden, debatten, leeskringen, literaire prijzen, tv-shows en signeersessies bij grote boekhandels. Niet alleen het boek is belangrijk, maar ook het optreden van de auteur in moderne media die bij de lage cultuur gerekend worden: televisie, film, internet en tijdschriften. Dit noem je de **mediatisering van de literatuur**.

Literatuur is dus niet meer exclusief, maar breed toegankelijk. Dat is een gevolg van de postmoderne gedachte dat alle mediavormen gelijkwaardig zijn. Het postmodernisme rekent af met de autoriteit van de kleine elite die bepaalt wat kwaliteit is. De populaire media nemen deze rol over. Je kunt daarom zeggen dat literatuur gedemocratiseerd is: geschikt voor een veel breder publiek.

Een voorbeeld van de vermenging van hoge en lage cultuur is de boekverfilming van *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch. Deze auteur, die moeilijke filosofische literatuur schrijft, heeft er geen moeite mee dat zijn boek vrij vertaald wordt naar een film die toegankelijk is voor een breed publiek. Dat de regisseur van de boekverfilming daarmee concessies doet aan de inhoud van het boek, neemt de auteur voor lief.

Het gevolg van de inzet van moderne media is niet alleen dat literatuur gedemocratiseerd wordt, maar ook dat de scheidslijnen tussen literatuur en lectuur steeds minder duidelijk zijn. Het begrip 'literair' wordt te pas en te onpas gebruikt; op boeken verschijnt bijvoorbeeld de aanduiding 'literaire thriller'. En iemand als Kluun, die populaire, erotisch geladen boeken schrijft, komt even vaak in de media als bijvoorbeeld een serieuze auteur als Anna Enquist.

Ook in boekwinkels ligt alles door elkaar op een tafel. Voor het grote publiek is het onderscheid tussen lectuur en literatuur daardoor ook steeds minder duidelijk.

Christelijke literatuur

Sinds de jaren zeventig lijkt het christendom voorgoed uit de gecanoniseerde literatuur verdreven te zijn. Auteurs als Maarten 't Hart en Jan Siebelink schrijven over de ballast van hun 'zwaar gereformeerde' jeugd. Hun romans worden massaal gelezen en zijn tekenend voor de secularisering van Nederland. Een kaskraker is ook *Dorsvloer vol confetti* in 2009. Franca Treur beschrijft in deze

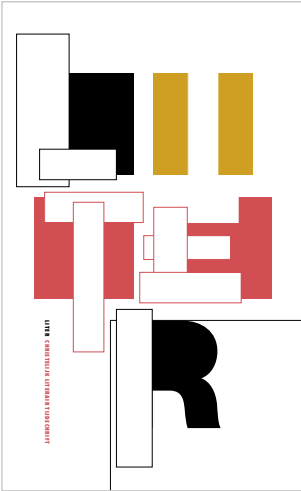
**mediatisering
van de literatuur**

roman de bevindingen van een meisje binnen een gesloten Zeeuwse, reformatorische boerencultuur.

De christelijke literatuur beweegt zich in de marge van het literaire veld. Dat wil niet zeggen dat er in christelijke kring geen aandacht is voor literatuur. Het *Reformatorisch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad* dragen bij aan de literaire emancipatie van orthodox-reformatorisch Nederland. Een belangrijke rol spelen literatuurcritici als Hans Werkman, Tjerk de Reus en Enny de Bruin, die hun leven wijden aan brede literatuurkritiek vanuit christelijk perspectief. *Liter*, een experimenteel literair tijdschrift, fungeert als belangrijkste podium voor christelijke schrijvers en dichters. Daarbij is ruimte voor mystiek en religie in brede zin. Gastschrijvers van de laatste jaren zijn Oek de Jong, Marcel Möring, Willem Jan Otten en Désanne van Brederode. Tot een echte doorbraak van christelijke literatuur komt het niet. Rond de eeuwwisseling zijn auteurs als Pieter Nouwen en Vonne van der Meer de belangrijkste christenschrijvers. Voor hun werk is matig aandacht in de reguliere media.

Toch lijkt religie in de literatuur de laatste jaren weer te 'mogen'.

In 1997 worden de christelijke dichters Rien van den Berg en Hilbrand Rozema genomineerd voor de C. Buddingh'-Prijs, de landelijke debutantenprijs voor dichters. Uitschieter vormt de toekenning van de P.C. Hooft-prijs in 2014 aan Willem Jan Otten.

8.2 Literatuur als verwerking

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

faction verhaal waarin feit en fictie door elkaar lopen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe literatuur een vorm van verwerking kan zijn;
- wat de bijzondere invalshoek is van *De tweeling*;
- wat de kern is van *Het meisje dat verdween*;
- hoe je een aantal boeken kunt duiden waarin het koloniale verleden een rol speelt.

MH17

*Twintig keer naar het journaal gekeken en
het is nog steeds
waar: zomaar in het web gevlogen van de
oorlog van anderen.*

*Bestaat er in het Russisch ook een woord
voor schuld,
woord voor genade, noem het woord dat
macht niet duldt:*

voor zulke pijn heb je niet eens een woord.

*Twintig keer naar het journaal gekeken en
het is nog steeds
moord. Je zoekt de weefsels van dit abrupt
verhaal. Je vindt*

*het woord, who cares of het bestaat of niet.
Wereldverdriet.*

Anne Vegter, Dichter des Vaderlands

Als je iets ingrijpends meemaakt – een vergaand conflict, een hopeloze verliefdheid of het overlijden van een geliefde – kan dit je lang bezighouden. Ervaringen die je raken, vormen je. Zo zijn er ook op nationaal niveau gebeurtenissen die tot op de dag van vandaag doorwerken in de Nederlandse samenleving. Denk aan rampen zoals het neerstorten van vlucht MH17 boven Oekraïne in 2014. Een ander duidelijk voorbeeld is de Tweede Wereldoorlog. Nog steeds verschijnt er literatuur over de periode 1940-1945. Ook het koloniale verleden in Nederlands-Indië wordt in verschillende boeken beschreven.

De tweeling

In het boek *De tweeling* van Tessa de Loo, dat in 1993 verscheen, staan de levens van de tweelingzusjes Anna en Lotte centraal. Na de dood van hun ouders komen beide meisjes in verschillende gezinnen terecht. Anna groeit op in Duitsland, waar ze een moeilijke jeugd heeft, die getekend wordt door armoede en mishandeling. Lotte kent in Nederland een onbezorgde en welvarende jeugd. In de Tweede Wereldoorlog krijgt Anna een relatie met een Oostenrijkse soldaat, terwijl Lotte verkering krijgt met een Jood. Beide jongens overlijden in de oorlog:

de een aan Duitse zijde, de ander in een vernietigingskamp. Geen wonder dat er wederzijds veel onbegrip is als de twee zussen elkaar op latere leeftijd weer ontmoeten.

De moeizame verhouding tussen Anna en Lotte bevat een diepere symboliek. *De tweeling* is een van de eerste Nederlandse romans met de verhouding tussen Nederland en Duitsland als hoofdthema. Een gewaagde invalshoek. Gebruikelijker is het om vooral in jeugdboeken Nederlandse jongens als verzetshelden en Duitsers als rasechte schurken af te schilderen. Het is verleidelijk om in stereotypen te denken en zodoende kunnen boeken soms bijdragen aan een beeld dat geen recht doet aan de werkelijkheid.

Ook in een bestseller als *De aanslag* van Harry Mulisch gaat het over de gebruikelijke rollen van verzetsmensen, slachtoffers en verraders, al speelt het zontje van de verrader hier een meer genuanceerde rol. Wat echter veelal onbeschreven blijft in oorlogsliteratuur, is het leven van de gemiddelde burger. Niet alle Duitsers waren vrijwillig betrokken bij de oorlog, zoals ook niet alle Nederlanders actief waren in het verzet of de NSB. De meeste mensen probeerden zich zo 'grijs' mogelijk te gedragen: zij conformeerden zich aan de situatie in hun land, zonder al te actief mee te doen of in verweer te komen. Met *De tweeling* nuanceert De Loo het ingekapselde beeld over Duitsers en Nederlanders. Pijnlijk ervaar je dat in het volgende fragment, als Anna kort na de oorlog een bezoek brengt aan Lotte in Nederland.

Vanuit de trein gezien viel het met de verwoesting van Nederland nogal mee. De weilanden lagen er glad en geschoren bij, het vee stond welgedaan in een ansichtkaart met bruggetjes en kerktorens. In de Haagse tram was de situatie minder panoramisch. Alle plaatsen waren bezet, bij elke bocht werden de passagiers in het middenpad tegen elkaar aan gesmeten. Een heer van middelbare leeftijd stond hoffelijk voor Anna op. Ze plofte neer met haar onafscheidelijke rekwisiet, de leren koffer, 'dankeschön' zuchtend. 'Wat...' riep de man geschokt, 'u bent een Duitse! Sta op, onmiddellijk!' Anna, die maar half verstond wat hij zei maar heel goed begreep wat hij bedoelde, schoot overeind. Alle gezichten keerden zich beschuldigend in haar richting. 'Ik begrijp u heel goed,' verontschuldigde ze zich onhandig, 'ik begrijp heel goed dat u niets met ons te maken wilt hebben. Maar ik was geen nazi, of u me geloven wilt of niet. Ik ben een gewone vrouw, mijn man is gesneuveld, ik heb niemand meer. Iets anders kan ik u niet zeggen...' Om haar heen werd veelbetekenend gezwegen, men wendde zich misprijzend af. Anna hing scheef aan de lus en voelde voor het eerst wat het voortaan zou betekenen een Duitse te zijn. Schuldig te worden bevonden door mensen die niets van je wisten.

Naam: Johanna Martina (Tineke)
Duyvené de Wit (Bussum 1946)

Pseudoniem: Tessa de Loo

Belangrijke titels:

De tweeling (1993)

Harlekino (2008)

Opmerkelijk:

In Nederland zijn ruim 600.000 exemplaren van *De tweeling* verkocht.

PASPOORT: TESSA DE LOO

Niet als individu te worden gezien maar als specimen van een soort, omdat je dankeschön zei in plaats van dank u wel.

Maar een onwankelbare solidariteit met haar eigen geschiedenis en het ontbreken van politiek bewustzijn behoedden haar voorlopig nog voor de schizofrenie van collectieve schuld en individuele onschuld. Voor haar, Anna Grosalie, was dit een historische dag. Ze was niet zozeer een Duitse alswel iemand die, alleen op de wereld achtergebleven, op zoek was naar de geborgenheid van haar eerste kinderjaren. De banden van het bloed, die voor de meeste mensen iets vanzelfsprekends waren waarop je altijd kon terugvallen, waren voor haar iets dat moest worden terugveroverd. Ze stapte uit, hield een voorbijganger aan en liet hem het briefje met het adres zien zonder een woord te zeggen. Ze keek wel uit om haar eigen taal te spreken – misschien stuurde hij haar opzettelijk de verkeerde kant op.

De lezer krijgt tijdens het lezen tegen wil en dank een diepe sympathie voor de Duitse Anna, die zoveel te verduren krijgt en meer dan Lotte slachtoffer lijkt te zijn. Dit boek raakt dan ook aan de vraag wie in de oorlog dader was en wie slachtoffer. De Loo draait de geijkte rollen om door een Duitse hoofdpersoon in de slachtofferrol te plaatsen en de Nederlandse tweelingzus als onverzoenlijk te typeren, blind voor eigen fouten en meedogenloos over Duitsers in het algemeen en haar zus in het bijzonder. Duidelijk blijkt dit uit het volgende fragment, waarin beide zussen reflecteren op de ontmoeting kort na de oorlog.

'Wat een desillusie was dat, mijn bezoek aan jou... Je weigerde Duits te spreken, ik kon alleen via je man met je communiceren – voor zover er überhaupt sprake was van contact. Hij vertaalde alles wat ik zei, de brave ziel, en de schaarse antwoorden die jij gaf.'

'Ik kreeg geen woord Duits meer over mijn lippen. Ik had niets meer met die taal, je had evengoed Russisch kunnen spreken.'

*'Maar dat kan toch niet, je moedertaal!' Zelfs nu spreek je haar nog vloeiend.
'En toch was het zo.'*

*'Het was natuurlijk psychisch. Je wilde niets met me te maken hebben en ver-
schanste je achter het Nederlands...' Anna werd nu fel. 'Je hebt geen idee hoe
erg het voor me was. Je was de enige die ik nog had, ik wilde je leren kennen, ik
wilde me verontschuldigen voor mijn gedrag toen jij mij kwam opzoeken. Ik wilde
laten zien dat ik veranderd was. Maar jij was in de weer met je baby. Een baby,
dat maakte het allemaal nog erger! Jij baadde de baby, voedde de baby, kamde de
baby... Mij negeerde je. Wat ik ook deed om je belangstelling te wekken: ik was
lucht voor je. Je man was verlegen met de situatie, hij probeerde het zo goed moge-
lijk op te vangen... Waarom ben je niet tegen me tekeergegaan, heb je me de huid
niet volgescholden, dan had ik me kunnen verdedigen? Maar dat ontwijkende....
Ik bestónd niet voor je.'*

*Lotte keek geagiteerd om zich heen om te zien of er iemand rondliep bij wie ze
haar koffie kon afrekenen. Ze wilde weg, en zo snel mogelijk. Het werd hoe langer
hoe gekker, nu werd ze ook nog ter verantwoording geroepen. De wereld op zijn
kop.*

Dat De Loo in haar boek de schuldrol van de Duitsers nuanceert, roept in recensies zowel positieve als negatieve reacties op. In elk geval spreekt haar boek het grote publiek zeker aan. Gedurende het eerste jaar na de publicatie worden er 115.000 exemplaren van *De tweeling* verkocht. In 2002 wordt het boek succesvol verfilmd; de verhaallijn in de film is echter duidelijk anders dan die in het boek.

Het meisje dat verdween

Ook *Het meisje dat verdween* (2010) van Els Florijn houdt de Nederlanders een spiegel voor. De veroorzaker van de verdwijning van het Joodse meisje Ditte is namelijk niet in de eerste plaats de Duitse bezetter, maar het Nederlandse lokale bestuur. De burgemeester van Lienden geeft de verblijfplaats van Ditte door aan de SD, die haar ophaalt. Via Westerbork komt Ditte in Auschwitz terecht, waar ze wordt vergast.

Florijn is een christelijke schrijfster, al komt dat in dit boek minder duidelijk naar voren, mede doordat de personages Joods zijn. Wel krijgt Ditte op haar eenzame tocht naar de gaskamer een helpende hand toegestoken; een vrouw ontfermt

Naam: Els Florijn (Utrecht 1982)

Belangrijke titels:

De schaduw van de wolf

Het meisje dat verdween

Opmerkelijk:

Wint in 2002 de RD-verhalenwedstrijd.

PASPOORT: **ELS FLORIJN**

zich over haar. Daarmee laat Florijn subtiel de aanwezigheid van God zien. Naast het verhaal van Ditte is er het verhaal van Lotte, Dittes pleegzus, die vertelt hoe ze de oorlog is doorgekomen en op zoek gaat naar Ditte. Er is dus sprake van een wisselend perspectief. Bijzonder is daarbij dat het verhaal grotendeels vanuit het perspectief van een kind wordt verteld. Lotte is weliswaar wat ouder, maar Ditte is een meisje van drie jaar. Het effect hiervan is dat je als lezer vaak veel beter begrijpt wat er gaande is. Heel schrijnend komt dat naar voren bij de gaskamer.

Het is fijn als ze mag douchen! Lotte deed haar altijd in bad, dan mocht ze met de eendjes en met kleine bakjes spelen, en als Lotte haar afdroogde dan kreeg ze altijd met handdoek en al een knuffel, omdat ze zo lekker rook, zei Lotte.

Ze wordt weer opgetild door de oude vrouw, ze mogen naar binnen door een deur. Overal lopen weer gestreepte mannen, ze moeten gaan zitten, er wordt weer geroepen. Waar is ze hier? Tegenover is een grote deur met een klein gat bovenin, en overal zijn bankjes en haken boven hun hoofd.

En iedereen begint aan zijn kleren te trekken, zijn jas uit te doen en zijn schoenen uit te trekken: ze ziet hoe Tikva uitgekleeft wordt, hoe haar jasje opgehangen wordt, zelfs haar jurkje gaat uit en al haar kleren tot een klein mager meisje met steil zwart haar overblijft. Ook de moeders moeten uitkleden, dat is raar, moeders horen kleren aan te hebben. (...)

De oude vrouw fluistert in haar oor: 'Kom maar, mijn lieve kind, kom maar, kom maar mee, geef maar een hand, want je gaat lekker slapen, hè, kleine meid, kom, lieve kind.'

Ze heeft een vreemde stem, die oude vrouw.

Slapen! Dus ze gaan slapen. Nooit je avondgebedje vergeten, hoor, zei Lotte altijd,

en papa vroeg iedere avond: 'Zul je netjes bidden, Ditte?' en nu zou ze het bijna vergeten! Heel belangrijk, zei Lotte, want de Heer der wereld zorgt voor ons, maar je moet wel Hem bidden en zoeken, dus niet vergeten, hoor!

Het meisje dat verdween is gebaseerd op het waargebeurde verhaal van de familie Frank uit Lienden. De inkleuring van het verhaal is echter goeddeels verzonnen, vooral in de verhaallijn van Ditte. Een dergelijke mengeling van feit en fictie noem je **faction**.

faction

Koloniaal verleden

Een andere periode uit de Nederlandse geschiedenis die haar weerslag vindt in de literatuur, is het koloniale verleden. Vooral Nederlands-Indië is een pijnlijk hoofdstuk uit de Nederlandse geschiedenis. In 1945 verklaart deze kolonie zich onafhankelijk, maar pas in 1949 erkent Nederland Indonesië als onafhankelijke staat.

Hella S. Haasse (1918-2011) schrijft verschillende boeken over dit onderwerp. Bekend is *Heren van de thee* (1992), een verhaal dat gaat over een Nederlands echtpaar dat zich vestigt op het eiland Java. De hoofdpersoon Rudolf van Kerkhoven begint daar een theeplantage en dit brengt hem economische voorspoed. Zijn vrouw voelt zich echter zeer ongelukkig en ze raken elkaar volledig kwijt. Dit onvermogen om ten diepste tot de ander door te dringen is een terugkerend thema in Haasses werk.

Ook het boek *Indische duinen* (1994) van Adriaan van Dis zoomt in op de gevolgen van het kolonialisme. De hoofdpersoon Nathan wordt kort na de oorlog in Nederland geboren; zijn ouders zijn net vanuit Nederlands-Indië in Nederland komen wonen. Het verhaal laat zien dat er veel onbegrip is voor het leed van de mensen uit Indië en dat dit pijnlijke verleden als een taboe het gezinsleven regeert.

Zowel de boeken over de Tweede Wereldoorlog als die over ons koloniale verleden maken duidelijk dat literatuur tot bezinning ofwel reflectie kan leiden, ook op het eigen handelen. Blijkbaar is daar zelfs jaren na dato nog behoefte aan.

“Het meisje dat verdween is gebaseerd op het waargebeurde verhaal van de familie Frank uit Lienden.”

8.3 Het geloof afgeschreven

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

debuut	eerste roman van een schrijver
karikatuur	sterk overdreven weergave van iets

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie Franca Treur is en hoe zij staat ten opzichte van het christelijk geloof;
- wat de strekking is van *Dorsvloer vol confetti*;
- welke verschillende reacties er op dit boek kwamen;
- hoe Maarten 't Hart het christelijk geloof beschrijft;
- hoe Jan Siebelink het christelijk geloof beschrijft;
- op welke manieren een huisbezoek bij de drie auteurs beschreven wordt.

Sinds de Tweede Wereldoorlog is de ontkerkelijking of secularisatie in Nederland een doorgaand proces. Literatuur vormt een spiegel van de samenleving. De secularisatie vindt dan ook haar weerslag in romans van verschillende schrijvers. Bekend in dit verband zijn de auteurs Maarten 't Hart, Jan Siebelink en Franca Treur. De boeken van deze auteurs maakten hoe dan ook de tongen los. Niet het minst van reformatorische lezers. De auteurs schrijven immers over hun christelijke jeugd, de godsdienstige opvoeding die ze kregen, hun vragen en twijfels, de kerk, ambtsdragers, de 'regeltjes'. Ze rekenen ermee af, zeggen sommige critici. Nee, vinden anderen, ze komen in het reine met hun wortels.

Franca Treur

Franca Treur groeit op in het Zeeuwse Meliskerke in een bevindelijk gereformeerd milieu. Ze bezoekt het Calvin College in Goes en studeert Nederlands en Literatuurwetenschap in Leiden. Tijdens haar studie wordt ze eerst lid van een christelijke studentenvereniging, maar later neemt ze afstand van het christelijk geloof. In haar **debuut** *Dorsvloer vol confetti* (2009) schrijft ze over Katelijne, een meisje dat opgroeit in een boerengezin in Meliskerke. De roman bevat onmiskenbaar

debuut

autobiografische elementen, hoewel de schrijfster zelf in een interview met het *Reformatorisch Dagblad* benadrukt dat het vooral een fictief verhaal is: "Zo'n boek kun je niet schrijven als je niet bent opgegroeid op een boerderij en geen reformatorische achtergrond hebt. Het decor en sommige gebeurtenissen heb ik geleend uit mijn jeugd. Maar de personages zijn verzonnen en aan de waargebeurde voorvallen heb ik ook een eigen draai gegeven. Ik beschouw dit boek als een literair werk, niet als een autobiografie." In 2014 wordt het boek verfilmd.

Voor mensen met een kerkelijke achtergrond heeft *Dorsvloer vol confetti* herkenningpunten.

Juist in de details is het boek raak geschreven. Als onbespreekbare vanzelfsprekendheid zijn er de normen: dat er geen campinggasten mogen blijven op zondag, dat een stel trouwt als het meisje 'per ongeluk' zwanger is, dat je niet naar de kermis gaat en dat je op de reformatorische basisschool hoort hoe slecht pop-, maar ook gospelmuziek is. De eerlijke en slimme Katelijne slikt al die vanzelfsprekendheden echter niet voor zoete koek, maar plaatst er vraagtekens bij. Toch heeft ze soms juist een bepaalde naïviteit, die zelfs komisch overkomt. Als bijvoorbeeld de kostbare Bijbel van de oma wordt gestolen, een familie-erfstuk, heeft Katelijne de oplossing: als de dief de Bij-

Naam: Franca Treur (Meliskerke 1979)

Belangrijke titels:

Dorsvloer vol confetti (2009)

De woongroep (2014)

Opmerkelijk:

Bezocht als leerling het reformatorische Calvin College in Goes.

PASPOORT: FRANCA TREUR

bel gaat lezen, krijgt hij wel spijt van zijn daad en komt hij hem vanzelf weer terugbrengen.

Het boek eindigt met het huwelijk van de broer van Katelijne. Ter gelegenheid van het feest maakt Katelijne confetti van GezinsGidsen en Saambinders. Op het huwelijk laat ze de confetti feestelijk naar beneden dwarrelen, waar deze 'in alle mogelijke combinaties' en 'in een heel nieuwe volgorde' terecht komt. Als iemand de deur opent, waait de confetti weer een andere kant op. Zo zet Treur als het ware de deur open voor een nieuwe toekomst. Ze laat zien dat al die vaste waarheden toch niet zo vast zijn, maar willekeurig en dat er talloze andere 'waarheden' mogelijk zijn.

Met 150.000 verkochte exemplaren is *Dorsvloer vol confetti* een groot succes te noemen. Seculiere recensies benadrukken vooral de literaire waarde van het boek, met name het vlotte, originele taalgebruik. Tegelijk bekritisieren ze de wat losse verhaallijn; het boek is eigenlijk een aaneenschakeling van korte verhalen. Reacties uit christelijke hoek hebben vooral betrekking op de beschrijving van de bevindelijk-gereformeerde cultuur en ze variëren van hevige gekwetstheid tot een voorzichtige bewondering voor de vragen die Treur weet op te roepen. In elk geval is ieder het er wel over eens dat Treur anders schrijft dan bijvoorbeeld Maarten 't Hart, die met zijn boeken veel radicaler afstand neemt van het christelijk geloof. Opvallend is, dat na het grote succes van Treurs eerste roman, haar tweede boek *De woongroep* (2014) over het algemeen veel kritischer is ontvangen.

Maarten 't Hart

Maarten 't Hart rekent in zijn boeken genadeloos af met het christelijk geloof. Een bekende roman van zijn hand is *Een vlucht regenwulpen*. Met dit boek breekt hij in 1979 door bij het grote publiek en in 2014 wordt deze roman als zogenoemde klassieker gepromoot tijdens de campagne Nederland

Leest. Tekenend is de manier waarop de organiserende stichting het boek samenvat: "Het gaat over een door afkomst en opvoeding tot isolement gedoemd kind, wiens angsten verzacht worden door een grote opmerkingsgave en een diepe liefde voor de natuur."

In *Een vlucht regenwulpen* rekt Maarten 't Hart niet alleen af met het christelijke milieu, maar ook met God Zelf. De moeder van de hoofdpersoon Maarten is ernstig ziek: ze heeft keelkanker. Omdat Maarten vanuit Zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus altijd heeft geleerd dat alles besloten ligt in Gods voorzienigheid, schrijft hij deze ziekte toe aan God. Zijn conclusie is dan: God is een beul.

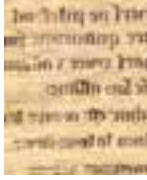
Haar adem werd dagelijks iets meer afgesneden, ze stikte oneindig langzaam en tijdens die verschrikkelijke ziekte, die zoveel pijn veroorzaakte, keerde, omdat ik Hem wilde haten, voor enige tijd het geloof in God terug. Ik zag Hem als een beul die mensen veracht. Ik kan dat eigenlijk best begrijpen maar ik zal Hem altijd kwalijk nemen dat hij nu juist die ziekte uitkoos voor mijn moeder want ik heb met hart en ziel van haar gehouden.

Ook hypocriete christenen komen vaak voor in het werk van Maarten 't Hart. Ouderlingen in zijn boeken blijken domme machtswellustelingen te zijn, predikanten gaan stiekem vreemd en psalmenzingende handelaren zijn duistere afzeters. Dominee Zelle uit *Het vrome volk* bijvoorbeeld. Aanvankelijk maakt hij veel indruk op de kerkgangers:

(...) Hij kon de hel zo beschrijven dat de mensen met brandblaren de kerk verlieten. Als hij over de hemel preekte dan zag je de mensen voor de troon van God staan en op weg naar huis wandelde je over straten van goud. Ook de ik-persoon uit *Het vrome volk* is erg onder de indruk van dominee Zelle. Totdat hij hem op een zaterdagmiddag in het veld betrapt met een hoer.

Jan Siebelink

Een thema dat zowel bij Maarten 't Hart als bij Jan Siebelink naar voren komt, zijn de meedogenloze eisen die het geloof aan mensen stelt. Deze laatste auteur deed veel stof opwaaien met zijn boek *Knielen op een bed violen*, een roman waarin de hoofdpersoon Hans Sievez zich totaal verliest in extreme religie. Het is een aangrijpend verhaal over iemand die in de ban komt van een religieuze groep en daardoor de greep op zijn eigen leven en huwelijk verliest. Hoewel bepaalde passages herkenbaar zijn, roept het boek bij veel christenen toch ook een gevoel van vervreemding op. Zo is er Jozef Mieras, die steeds bij Hans komt om hem geestelijke lectuur te verkopen. Hans koopt dit stiekem van geld dat zijn gezin broodnodig heeft.

Naam: Maarten 't Hart (Maassluis 1944)

Pseudoniem: Martin Hart (bij debuut)

Belangrijke titels:

Een vlucht regenwulpen

De jacobsladder

Opmerkelijk:

Jarenlang was de rijinstructeur die hem liet zakken doelwit van zijn polemieken.

PASPOORT: MAARTEN 'T HART

Hans veronachtzaamt zijn huwelijk en gezinsleven door zich volledig over te geven aan zijn geloof. Zelfs op zijn sterfbed mag zijn vrouw Margje niet bij hem komen. De aanwezige geestelijk leiders zijn bang dat zij zijn heil op het laatste moment nog in de weg kan staan.

'Wij zitten hier maar,' smeekte Margje, 'we doen niets, we mogen niets. Mag ik nu even naar hem toe?'

'Mevrouw, ik heb het u al eerder gezegd, ik kan geen toestemming geven. Een woord van u op het moment van sterven kan hem zijn heil kosten. Wij weten zo weinig. Daarom kunnen we geen risico nemen.'

Siebelink publiceert meer werk van gelijke strekking, zoals *De overkant van de rivier*. In andere boeken, zoals in *Suezkade* en *De blauwe nacht*, gaat het bijvoorbeeld over docentschap of erotiek. Veelal is de hoofdpersoon zoekend naar zekerheden in zijn bestaan.

Huisbezoek

karikatuur

Zowel Franca Treur en Maarten 't Hart als Jan Siebelink beschrijven in hun werk een kerkelijk huisbezoek. Opvallend is, dat ze alle drie een **karikatuur** schetsen van een dergelijk bezoek. Door karaktereigenschappen te overdrijven wordt een verhaal dramatischer en de verbeelding scherper. Enerzijds zijn er herkenbare elementen, anderzijds is het een weergave die geen eerlijk beeld geeft van de werkelijkheid en daardoor de beeldvorming negatief beïnvloedt. Franca Treur beschrijft herkenbaar hoe de ouderlingen eerst over koetjes en kalfjes praten, om later het gesprek op 'het ene nodige' te brengen. Het venijn zit hem onder andere hierin, dat ze de ouderlingen dusdanig beschrijft, dat ze lichamelijke weerzin oproepen.

'Jullie zijn toch ook al met een heel kooitje.' Willemse kijkt eens goedkeurend de kring rond. Zijn gezicht is net een huzarenslaatje, de ogen twee plakjes augurk in met paprikapoeder bespikkelde slasaus.

'Ai ziet, hoe goed, hoe lief'lijk is 't, dat zonen,' zegt Kees Bierens, die vroeger rijin-structeur is geweest. Het is hem aan te zien dat hij een zittend beroep heeft gehad. Zijn dijen komen tot over zijn helft van de bank en onder zijn overhemd zit een flink net mandarijntjes. Toch slaat hij de appeltaart van moeder niet af.

'Van 't zelfde huis, als broeders samenwonen,' vult Willemse aan. Ze zijn goed op elkaar ingespeeld. (...)

Het gaat eerst over het land en het weer en of het hooi al binnen is, en daarna over dominees; dat is nog veilig terrein. Al de tijd dat je het over een dominee kunt hebben, hoeft het niet over jezelf te gaan. (...)

'Eenieder is verantwoordelijk voor zijn onbekeerde staat,' zegt Kees Bierens, en hij steekt het laatste hapje van zijn appeltaart in zijn mond. Hij is de enige die niet doorheeft dat er daarbij een rozijn op zijn broek valt.

Stilte.

'Een appellerende prediking voorkomt toch dat iedereen er maar in berust?' zegt moeder met trillende stem. *'Er wordt veel te veel alleen voor Gods volk gepreekt, de onbekeerden worden amper aangesproken.'* Ze moet ervan blozen.

'Onbekeerden moeten door de ware prediking tot jaloersheid gedreven worden om er ook iets van te mogen kennen.' Na deze volzin leunt Willemse verpuft achterover.

Tot jaloersheid, denkt Katelijne. Dan moeten ze niet altijd maar zeggen dat bekeerde mensen bedrukt over de aarde moeten gaan en dat het later in de hemel altijd zondag is.

In *Een vlucht regenvulpen* van Maarten 't Hart krijgen hoofdpersoon Maarten en zijn moeder ook huisbezoek van twee ouderlingen en deze worden afgeschilderd als schijnheilige mannen zonder een spootje liefde.

Ze zakken breeduit weg in de oude leunstoelen, ik hoor het kraken van de zittingen. Ze wrijven in hun handen, ze schuiven dicht bij de kachel en slaan allebei op hetzelfde moment hun linkerbeen over hun rechterbeen met een zacht knappend geluid van bot op bot.

'We zullen beginnen met het zingen van een psalm. Des Heren wet nochtans, verspreidt volmaakter glans, dewijl zij 't hart bekeert.'

De oudste ouderling zet hard en vals in en bij het woord wet zingt ook de andere ouderling en mijn moeder fluistert met beverige stem enkele woorden, zonder toon, zonder melodie en ze kijkt naar me, haar eens zo

Naam: Jan Siebelink (Velp 1938)

Belangrijke titels:

*De overkant van de rivier
Knielen op een bed violen*

Opmerkelijk:

Noemt zichzelf nog steeds calvinistisch.

PASPOORT: JAN SIEBELINK

mooie ogen vol tranen en zegt: 'Ik weet het niet meer, Maarten.'

De beide ouderlingen horen het niet, haar stem is ook zo klankloos. Ze balken de psalm door de kamer, hun geluid overstemt zelfs het gebulder van de wind. Ze houden het laatste woord van elke regel aan totdat hun gezichten rood gloeien van ademnod, hun monden daarbij wijd geopend zodat ik beider huig kan zien trillen. (...)

'Wat heb je gedaan, zuster, vertel het ons.'

'Dat gaat u geen bliksem aan,' zeg ik woedend.

'Ik heb de zonde tegen de Heilige Geest gedaan,' zegt mijn moeder.

De beide broeders staren sprakeloos naar mijn moeder. Ik zie dat ze zoiets niet verwacht hebben en daar ook nog niet dadelijk een adequaat antwoord op weten te geven.

Mijn moeder staat weer op, ze beweegt haar rechterhand voorzichtig heen en weer alsof ze iets wegduwt.

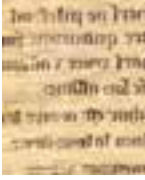
'Gaan jullie maar,' zegt ze, 'je weet nu dat er geen vergeving voor mij kan zijn.'

'Maar zuster, dat kan niet. We moeten rapport uitbrengen over dit bezoek bij de kerkenraad. Als we vertellen wat we vanavond gehoord hebben en jullie bekeren je niet, worden jullie afgesneden van de gemeente des Heren.'

Deze luid 'balkende' ouderlingen, die na de bekentenis van de moeder een meedogenloos gebed uitspreken, brengen de hoofdpersoon Maarten tot het uiterste. Met bruut geweld slaat hij de ouderlingen uiteindelijk het huis en het erf af.

In *Knielen op een bed violen* krijgt Sievez regelmatig huisbezoek van de heren Ibel, Steffen en Mieras. Opnieuw is opvallend hoe deze mannen beschreven worden.

De zon stond laag boven het witgekalkte glas, raakte het land bij de limoen waar Hans, touw afhaspelend lijnen uitzette voor een nieuw bed, toen hij gekraak onder de haag hoorde en even later een stem, hoog als van een kind: 'Goeiemiddag Sievez.' Chris Ibel, in zijn lange zwarte jas, kroop door het gat in de haag, een koffer achter zich aan slepend. In de schuinvallende banen zonlicht kwam hij op Hans toe, het vuil van zijn jas kloppend. Het viel Hans weer op hoe gering van lengte hij was. Bijna een dwerg. Hij droeg zijn platte, zwarte pet. Spuug kleefde in zijn mondhoeken. Ibel keek goedkeurend over het land en mompelde: 'Zo geve God u de vettingheid van de aarde.' Hij was nog steeds druk zijn jas van grove stof aan het afvoegen. 'Hier heeft de Heere God zich dus aan jou doen kennen?' Hans knikte bescheiden. 'De Heere zij geprezen.' toen verscheen in de opening van de haag, plat over de grond kruipend, Huib Steffen, gevolgd door Jozef Mieras. Ze hadden deze doorgang zelf ontdekt, onttrokken zich zo aan de vrouw van Hans Sievez.

Alles beschreven?

Een negatief Godsbeeld, hypocriete christenen en een keihard geloof; christenen krijgen bepaald geen aai over hun bol in het werk van deze schrijvers. Nu is literatuur ook niet bedoeld om lezers te knuffelen. Integendeel: je mag best een beetje schrikken en uitgedaagd worden door literatuur. Maar de vraag is wel: hebben genoemde schrijvers met deze thema's álles gezegd over het christendom? Het antwoord is natuurlijk: nee. Eén bepaald aspect uit de werkelijkheid beschrijven betekent ook dat je al die andere aspecten niet beschrijft. De auteur maakt dus keuzes. Maarten 't Hart kiest ervoor om hypocriete christenen te beschrijven en niet oprechte christenen; hij beschrijft de angstaanjagende eigenschappen van God en niet de troostende. Een auteur is vrij in dit soort keuzes, hij is vanuit literair oogpunt niet verplicht om de werkelijkheid genuanceerd te beschrijven. Als (christelijke) lezer is het echter wel goed te beseffen dat het geschetste beeld geen recht doet aan de werkelijkheid. Dat voorkomt een eenzijdig beeld van het christelijk geloof.

“Eén bepaald aspect uit de werkelijkheid beschrijven betekent ook dat je al die andere aspecten niet beschrijft.”

8.4 Het geloof aangeschreven

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

raamver telling	verhaal of verhalen binnen een verhaal
epiloog	nawoord

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke onderwerpen in *Eilandgasten* aan bod komen;
- hoe dit boek is opgebouwd;
- welke christelijke elementen in dit boek te vinden zijn;
- welke betekenis de verschillende ruimtes hebben;
- wat de opbouw van *Achtendertig nachten* is;
- wat de inhoud van dit boek in grote lijnen is;
- wat de namen van enkele andere christelijke schrijvers zijn.

Eilandgasten

Welke keuzes maak je als je geconfronteerd wordt met een partner die vreemdgaat, een ongewenste zwangerschap, een zware depressie? Wie er nooit mee te maken heeft gehad, kan er vaak gemakkelijk over oordelen. De vakantiegangers in *Eilandgasten* (1999) van Vonne van der Meer komen er zelf mee in aanraking. Hoe kiezen zij?

In *Eilandgasten* is, anders dan gebruikelijk, geen sprake van een of twee hoofdpersonen; centraal in het boek staat het vakantiehuis Duinroos op het eiland Vlieland, waar verschillende gasten op vakantie komen. Het boek bestaat uit zes verschillende levensverhalen binnen een zogenoemde **raamvertelling**. De personages verblijven een of enkele weken op het eiland en als lezer maak je op die manier een fragment van hun leven mee. Zo zijn er Dana en Chiel, die na de ontroof van Chiel de draad van hun huwelijk weer proberen op te pakken. Een hoofdstuk later is er de jonge Sanne, die onbedoeld zwanger is geraakt. Er is Leo, die naar het eiland komt om een eind aan zijn leven te maken. En zo zijn er nog anderen; in elk hoofdstuk is er sprake van een probleem.

De problemen van de gasten springen duidelijk in het oog. Ze ervaren elk in hun eigen situatie de gebrokenheid van het leven, een eerste thema. Maar het bijzondere is, dat elke eilandgast een omwenteling doormaakt. Ook al weet je als lezer niet precies hoe het afloopt, de suggestie wordt gewekt dat Dana Chiel zal kunnen vergeven, dat Sanne de baby houdt en dat Leo afziet van zijn voornemen om zelfmoord te plegen. De eilandgasten herwinnen hun levenslust, het hoofdthema van dit boek. De crisis loopt niet uit op desillusie, zoals bij het existentialisme, maar heeft juist een positieve uitwerking. Er komt weer ruimte voor een nieuw begin, een ronduit christelijke benadering. *Eilandgasten* is een ode aan het leven. All shall be well, denkt Sanne. Het zinnetje komt als leidmotief enkele keren terug. Er spreekt vertrouwen uit. Niets is zonder bedoeling.

Deze positieve wending aan het eind van elk verhaal staat haaks op de postmoderne houding om bij tegenslag al snel voor jezelf of voor de 'makkelijkste' weg te kiezen: te scheiden, abortus te plegen of uit het leven te stappen. Recensenten hebben om die reden ook wel kritiek op het boek, vooral op de christelijke dimensie die eruit spreekt. Veel recensenten vinden de personages te braaf en de ommekeer in hun conflict ongeloofwaardig. Alle gebeurtenissen lopen min of meer goed af en dat vinden ze te voorspelbaar. Recensent Arjan Peters van *de Volkskrant* vindt dat Vonne van der Meer 'vrome sprookjes' schrijft.

raamvertelling

Naam: Vonne van der Meer
(Eindhoven 1952)

Belangrijke titels:

Eilandgasten

Het smalle pad van de liefde

Opmerkelijk:

Ze bekeerde zich in 1994 tot het katholieke geloof. Haar man is de bekende auteur Willem Jan Otten

PASPOORT: VONNE VAN DER MEER

Diepere betekenis

Eilandgasten bevat veel ogenschijnlijk eenvoudige elementen die bij nader inzien een diepere betekenis hebben. Naast alle verschillende vakantiegasten is er één persoon die in het boek een terugkerende en overkoepelende plaats heeft: de werkster. Tegelijk is zij ook de minst opvallende persoon en de enige van wie duidelijk is dat ze in God gelooft. De gasten zien haar nooit, maar onzichtbaar is ze toch aanwezig in het opruimen en schoonmaken. Ze doet het vuile werk, zonder dat mensen het zien. In de proloog legt zij de laatste hand aan de schoonmaak, in de **epiloog** is ze er weer. Het lijkt erop dat de sturende hand van God gesymboliseerd wordt door de werkster. Zij heeft het eerste en het laatste woord: de proloog en de epiloog.

Speciale zorg besteedt de werkster aan het gastenboek, dat ze klaarlegt voor de nieuwe huurders, met een veertje tussen de bladzijden. Daarbij denkt ze: *Als ze er maar iets in schrijven, al is het maar hun naam, zodat de gezichten een naam krijgen. 'Onze namen staan geschreven in de palm van uw hand' stond ook op Jeltens rouwkaart. Dat heb ik altijd een mooie gedachte gevonden: één handpalm met miljarden namen.* De ruimte in *Eilandgasten* is niet willekeurig, maar met zorg uitgekozen. De plaatsen vormen meer dan alleen het decor, ze zetten de thematiek van het verhaal extra kracht bij. 'Duinroos' bijvoorbeeld is een heel betekenisvolle ruimte. Het vakantiehuis is een doorgangshuis: een beeld voor het leven. De ene mens komt en de andere gaat. Ook ruimtes als het eiland en het vasteland, de zee en de veerboot hebben allemaal betekenis. Ze wijzen op de tijdelijkheid van het menselijk bestaan en het hiernamaals.

Duidelijk blijkt dat bij de zieke vrouw. Ze weet dat ze snel zal sterven. Ze wacht op de grote overtocht. Vlak voor haar vertrek van het eiland ziet ze de veerboot aankomen. Ze denkt na over het naderend einde; of is het een begin? *Daar zag je de boot al van ver aankomen. Nu was het nog wat heilig, maar het werd vast een mooie, heldere dag. Stel dat ze zeeziek werd. Niet aan denken, niet bang zijn. Het waaide niet*

eens, het werd een kalme overtocht. (...) Ze wachtte tot de veerboot haar kwam halen. Maar ook twijfel overvalt haar. Want wat weet ze nu helemaal van de overtocht? De eilandgasten moeten over het water, net als Petrus: *Waar spoel ik aan als het zover is? Of spoel ik niet aan, los ik op?*

Maar het veertje -dat het hele boek door terugkomt- geeft haar weer vertrouwen:

In iets te geloven dat er nog niet is. Dat wel bestaat, maar alleen in je verbeelding en dan nog heel ijl als... als dat veertje hier.

Het veertje staat symbool voor het geloof in het onvoorstelbare. Een veertje lijkt niets, maar het kan vogels laten vliegen. En alle eilandgasten komen het tegen. Sanne houdt het tegen haar buik, als teken van leven. Leo denkt door het veertje terug aan zijn vrouw. Met de oude vrouw die stervende is, gaat het veertje terug naar waar het vandaan kwam: God.

Voordat *Eilandgasten* in 1999 verschijnt, is Vonne van der Meer vooral bekend als schrijfster van toneelstukken. In 1994 maakt zij een belangrijke levenskeuze: ze treedt toe tot de Rooms-Katholieke Kerk. Het is bijzonder dat zij in een tijd van secularisatie een omgekeerde beweging maakt naar de kerk toe, evenals haar man, de auteur Willem Jan Otten. In haar werk is daarna een verschuiving te zien. Na haar bekering komen zingevingsvragen, spiritualiteit en ethiek in haar boeken aan de orde.

Achtendertig nachten

Ook Janne IJmker is een schrijfster die een stevige thematiek niet schuwt. In haar eerste roman voor volwassenen *Achtendertig nachten* (2006) is de hoofdpersoon een vrouw die haar man heeft vermoord en daarom in de gevangenis

zit. Deze historische roman speelt zich in 1767 af in Assen. De aanzet voor het verhaal krijgt Janne IJmker op het schoolplein: een overblijfmoeder op school vertelt dat er in de krant een bericht stond over een galgenveld dat gevonden is in de buurt van Assen. Als de schrijfster de naam achterhaalt van een vrouw die hier heeft gehangen (Elsjen Roelofs), is een verhaal geboren. Twee jaar lang duikt Janne IJmker de archieven in. Met de historische gegevens die ze daar vindt, krijgt haar verhaal vorm. De kern is weliswaar historisch, maar het eigenlijke verhaal bedenkt ze zelf.

Het verhaal gaat over Elsjen, die haar man vergiftigt en daarom uiteindelijk wordt veroordeeld tot de doodstraf. Niemand vraagt haar echter tijdens

Naam: Janne IJmker (Tiendeveen 1962)

Belangrijke titels:

Achtendertig nachten
Kanaleneilandjes

Opmerkelijk:

Zich inleven in de personages is belangrijk voor IJmker. Bij presentaties speelt ze ook wel eens een van deze personages.

PASPOORT: JANNE IJMKER

het proces waarom ze dit heeft gedaan. Die vraag wordt in die tijd niet gesteld. Janne IJmker is echter juist op zoek naar een antwoord op deze vraag. Oordelen als buitenstaander is gemakkelijk, maar wat brengt een moeder en huisvrouw zover dat ze haar man ombrengt?

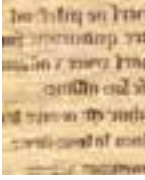
Qua opbouw en perspectief zit het boek knap in elkaar. In de proloog maak je kennis met Jan, die zich geen raad weet van de pijn, nadat hij het vergiftigde voedsel van Elsjen heeft gegeten.

Hijgend hing hij boven de emmer. De venijnige lucht die eruit opsteeg deed hem nogmaals kotsen. Hij kon zich niet herinneren ooit in zijn leven zo te hebben gebraakt, alsof zelfs zijn maag eruit moest. Even voelde Jan de opluchting verlost te zijn van zijn hinderlijke maaginhoud. Hij stond op om terug te keren in de bedstee. Hij greep naar zijn buik, zijn hart. De pijn keerde zo hevig weer, dat hij een kleine schreeuw niet kon onderdrukken.

Jan overleeft het niet. Elsjen wordt van moord beschuldigd en in 'het gevang' gezet. In afwachting van haar vonnis kijkt Elsjen terug op haar leven. Er is dus een wisseling van perspectief. Dit is even wennen, omdat je als lezer niet direct sympathie voor haar hebt. Ze heeft immers haar man vermoord. Toch weet IJmker gaandeweg het verhaal wel sympathie voor Elsjen op te roepen. Via flashbacks kom je te weten hoe haar jeugd is geweest en hoe haar dat gevormd heeft. Elsjen worstelt met haar verleden en met God. Waarom is haar leven gegaan zoals het is gegaan? 'Wie is Elsjen?', vraagt ze zich op zeker moment zelfs letterlijk af. Het Bijbelboek Job speelt een belangrijke rol in haar zoektocht naar antwoorden.

“Elsjen worstelt met haar verleden en met God.”

Door Job te lezen zie ik hoe klein ik heb gedacht van God. Ik zie hoe ik, in mijn eigen opgerichte ladder van gehoorzaamheid aan een belofte, naar de hemel ben geklommen om Hem ter verantwoording te roepen. Hem, de schepper, die wij onmogelijk na kunnen gaan, wiens wegen ik niet begrijp. Nog steeds weet ik niet of Hij mij straft of beproeft. Ik begrijp zelfs niet waarom ik pas in het gevang mijn leven een beetje doorgrond, hoewel ik uiterst dankbaar ben dat ik er iets van ga begrijpen.

Aan het eind van het boek is er opnieuw een perspectiefwisseling. De dood van Elsjen zie je vanuit het perspectief van Janna, de vrouw die in de gevangenis steeds voor Elsjen gezorgd heeft. Ze sterft een vreselijke, gewelddadige dood en Janna kijkt biddend toe. Elsjen zal door haar op het galgenveld begraven worden, waar ze zal liggen tot de opgravingen in de twintigste eeuw haar geschiedenis nieuw leven inblazen.

Janne IJmker

Janne IJmker begon haar schrijverscarrière met een aantal jeugdboeken. Na *Achtendertig nachten* verscheen *Afscheid van een engel*, een boek waarin de zoon van Elsjen in het reine komt met zijn verleden. IJmker's boeken vinden in christelijke kring gretig aftrek en ze wint verschillende prijzen. Tegelijk weet ze met haar boeken niet echt door te dringen in de seculiere wereld. Ze zou het wel kunnen, meent een recensent op Recensieweb: "*Achtendertig nachten* is geen meesterwerk, maar IJmker heeft wel de potentie een meesterwerk te gaan schrijven. Ik stel me daarbij voor dat ze het zelfvertrouwen ontwikkelt iets meer over te laten aan de verbeelding van de lezer en enkele stilistische missers leert vermijden, en vervolgens een onverbiddelijke bestseller schrijft waar de Grachtengordel niet omheen kan, en die dan een discussie uitlokt over christelijke waarden in onze samenleving."

Andere christelijke schrijvers

Dat Janne IJmker niet echt doordringt in de seculiere boekenwereld, is geen uitzondering. Christelijke literatuur bevindt zich in de marge van de literaire wereld, en christelijke schrijvers bereiken met hun boeken vooral een christelijk publiek. Deze schrijvers publiceren vaak bij Mozaïek, een uitgeverij waarbij "alle uitgaven raakvlakken hebben met het christelijk geloof", zoals de website zegt. Dat is een nobel streven, maar tegelijk houdt het wel de beperkte doelgroep in stand.

Een andere schrijfster die in christelijke hoek veel waardering krijgt, is Els Florijn. Ze is van dezelfde generatie als Franca Treur, maar schrijft met een heel andere invalshoek. Naast *Het meisje dat verdween* (zie ook paragraaf 8.2) schrijft

ze *Schaduw van de wolf*, een boek over een meisje dat in het reine komt met haar angsten, mede door het geloof. Ook Guurtje Leguijt is een bekende naam. Zij schrijft *Niemandslaan* en *Badwater*, beide geëngageerde romans die een probleem in de maatschappij aan de orde stellen. De publicaties van Joke Verweerd, Marianne Witvliet en Lisette van de Heg zijn wat betreft literaire waarde niet allemaal even hoogwaardig, maar ze zijn wel populair en lezen makkelijk weg. Een grote naam is Pieter Nouwen. Zijn meesterwerk is *Het negende uur*. In dit boek lopen twee verhaallijnen door elkaar: de beroemde componist Bach componeert de Matthaüs-Passion, een muziekstuk over het lijdensverhaal van Jezus, en zanger Eduard Schneider zingt de Christuspartij bij een hedendaagse uitvoering van dit stuk. Schneider is in het verhaal een anti-Christus: hij is een onsympathieke man die overlijdt op het tijdstip waarop Jezus ook is gestorven. Toeval, een misdrijf, of een Godsoordeel? Nouwen geeft met zijn verhaal een voorzichtig antwoord op deze vraag.

Tot slot is Willem Jan Otten een naam van formaat. Hij is evenals zijn vrouw Vonne van der Meer een bekeerling: op latere leeftijd sluit hij zich aan bij de Rooms-Katholieke Kerk. Zijn essays en enkele romans snijden existentiële thematiek aan als zonde en genade, afhankelijkheid en verantwoordelijkheid. Seculiere recensenten vinden zijn werk soms te christelijk, terwijl christelijke critici soms juist vraagtekens plaatsen bij het christelijke gehalte ervan. De literaire waarde is echter onbetwist, getuige ook de P.C. Hooft-prijs die hij in 2014 ontvangt.

Willem Jan Otten

“Zijn essays en enkele romans snijden existentiële thematiek aan als zonde en genade, afhankelijkheid en verantwoordelijkheid.”

8.5 Literaire non-fictie

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

literaire non-fictie literatuur die gebaseerd is op werkelijke gebeurtenissen.

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat literaire non-fictie is;
- hoe je Annejet van der Zijl als auteur kunt typeren;
- wat de globale inhoud van *Sonny Boy* is;
- wat de thematiek van dit boek is;
- wat de aanleiding is voor Suzanna Jansen om *Het Pauperparadijs* te schrijven;
- wat de titel *Het Pauperparadijs* betekent;
- wat de globale inhoud van dit boek is;
- wat de thematiek van dit boek is.

Naam: Annejet van der Zijl
(Leeuwarden 1962)

Belangrijke titels:

Anna (2002)

Sonny boy (2004)

Gerard Heineken (2014)

Opmerkelijk:

Is van Friese komaf; haar Friese naam is Annajetske.

PASPOORT: ANNEJET VAN DER ZIJL

**literaire
non-fictie**

Veel literatuur is fictie. Toch is niet elk verhaal helemaal verzonnen. Er is ook **literaire non-fictie**. Hierbij neemt een auteur gebeurtenissen uit de werkelijkheid als leidraad voor zijn verhaal. Dit genre heeft vaak ook kenmerken van een biografie.

Sonny Boy

Iemand die zich toelegt op het schrijven van literaire non-fictie, is Annejet van der Zijl. Deze schrijfster is tevens historica en dat is terug te vinden in haar boeken. Ze schrijft verschillende biografieën over bekende Nederlanders als Annie M.G. Schmidt, prins Bernhard en Gerard Heineken. Een ander boek van haar hand gaat over onbekende mensen, maar juist hiermee breekt ze door bij het grote publiek. Het gaat om *Sonny Boy* (2004), het treurige liefdesverhaal van Waldemar Nods en Rika van der Lans. Dat ze niet zomaar voor deze onbekende

mensen heeft gekozen, blijkt al uit het motto van het boek: *Wie iets van een bepaalde tijd wil begrijpen, moet biografieën lezen, en dan niet die van staatslieden, maar de in aantal veel te schaarse biografieën van onbekende burgers.*

Van der Zijl hoort het verhaal over Waldemar en Rika van een vriendin en van meet af aan laat het haar niet meer los. Ze overweegt een historische roman te schrijven, maar ze vindt zo veel materiaal in de vorm van brieven dat ze ervoor kiest deze als uitgangspunt te nemen boven haar fantasie. Delen van brieven zijn dan ook opgenomen in het boek. Ook foto's van Waldemar, Rika en hun zoontje Waldy zijn als illustraties opgenomen. Bovendien is de zoon van Waldemar en Rika nog in leven; hem kan ze dus interviewen voor haar verhaal.

De Surinaamse Waldemar gaat naar Nederland om daar een toekomst op te bouwen en komt als kostganger terecht bij Rika. Het

verschil tussen de jonge Surinaamse student en zijn hospita had niet groter kunnen zijn: Rika is blank, zeventien jaar ouder en ze is weggegaan bij haar man en vier kinderen. Tussen die twee ontwikkelt zich een pure, maar ook onconventionele liefde. Je kunt je voorstellen dat men in het Nederland van de jaren veertig weinig begrip kan opbrengen voor de relatie van Waldemar en Rika.

Als een lopend vuurtje verspreidde het nieuws zich door de Haagse families. Rika had het getrouwd en wel aangelegd met een zwarte jongen die haar zoon had kunnen zijn en kon nu ieder moment bevallen van een bruine bastaardbaby. Het schandaal was niet te overzien. Voor haar ouders had ze definitief afgedaan. Ze schrapten de dochter met wie ze al zoveel te stellen hadden gehad uit hun hart en hun gebeden. Ook de overige familieleden en kennissen trokken hun handen van haar af. Zelfs haar broers en zusters, die de capriolen van hun onafhankelijke zus tot dan toe geamuseerd en zelfs met enige bewondering hadden aangezien, wilden niets meer met haar te maken hebben.

Rika en Waldemar krijgen een zoontje: Waldy. Hij is letterlijk 'het zonnetje in huis'; *Sonny Boy* wordt hij genoemd. Ondanks alle vooroordelen van de familie en omgeving, tekent Annejet van der Zijl de geliefden sympathiek. Ze worden door iedereen met de nek aangekeken, maar besluiten in de Tweede Wereldoorlog onderduikers in huis te nemen. Annejet van der Zijl: "Ik dacht: wat bijzonder dat mensen die zelf door hun liefde de paria's van hun sociale omgeving waren geworden, het toch nog konden opbrengen om anderen te helpen. In die tijd schreef ik veel reconstructies over misdaden en die gingen altijd over de vraag: waarom doet iemand iets slechts? Dit verhaal ging voor mij meteen over de vraag: waarom doet iemand iets goeds?"

De oorlog heeft grote invloed op het leven van Waldemar, Rika en Waldy. Hun liefde, die bestand was tegen alle stormen van kritiek, komt door de oorlog op een andere, letterlijke manier onder vuur te liggen. Dit laatste raakt de thematiek van het boek: liefde die alle tegenstand overwint, maar toch op tragische wijze eindigt.

“De oorlog heeft grote invloed op het leven van Waldemar, Rika en Waldy.”

Naam: Suzanna Jansen
(Amsterdam 1964)

Belangrijke titels:

Mijn geheim (2009)

*Het Pauperparadijs: een familie-
geschiedenis* (2010)

Opmerkelijk:

Heeft een journalistieke achtergrond en werkte enige tijd als correspondent in Moskou.

PASPOORT: SUZANNA JANSEN

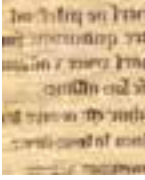
Het Pauperparadijs

Een ander voorbeeld van literaire non-fictie is *Het Pauperparadijs* (2008). Tijdens onderzoek naar haar familiegeschiedenis stuit Suzanna Jansen op een vergeten stukje nationale geschiedenis: de armenkolonie in het Drentse Veenhuizen. In 1823 is deze 'Maatschappij van Weldadigheid' opgericht door Johannes van den Bosch, met de nobele doelstelling om de onderklasse van de maatschappij (bedelaars en de allerarmsten) een mogelijkheid te geven tot heropvoeding. Jansen ontdekt dat haar voorouders in deze zogenoemde 'kolonie' hebben gewoond. Hoe is dat zo gekomen? Ze gaat op onderzoek uit. Het artikel dat ze van plan is te schrijven, groeit uit tot een boek: *Het Pauperparadijs*.

Deze titel bevat een tegenstelling. Paupers zijn arme mensen die geen kans hebben ooit hogerop te komen. Niet direct iets waarbij je aan een paradijs denkt. Toch is de oorspronkelijke bedoeling van de kolonie in Veenhuizen wel positief geweest, zo blijkt uit het boek. Generaal Johannes van den Bosch had grootse plannen.

De ambitie van de generaal loog er niet om. Hij wilde de armoede niet alleen terugdringen, hij wilde haar uitroeien. Zijn plan was even eenvoudig als briljant: er was te veel onbenutte arbeidskracht, en er was te veel onbenutte, nog onontgonnen grond. Wanneer de armen dat land zouden bebouwen, bewezen ze de samenleving een dienst en konden ze tegelijk in hun eigen levensonderhoud voorzien. Daarbij zorgde een groter landbouwareaal voor meer voedsel, en dus vanzelf voor minder honger en gebrek.

“Toch is de oorspronkelijke bedoeling van de kolonie in Veenhuizen wel positief geweest, zo blijkt uit het boek.”

Zo mooi als het bedoeld is, zo rampzalig pakt het uit. In plaats van beter wordt het in de kolonie voor veel mensen slechter. Er is weinig eten, een ernstige oogziekte komt veelvuldig voor, baby's sterven vaak voor het eerste jaar, gezinnen worden uit elkaar gerukt. Jansen verweeft oorspronkelijke citaten door haar eigen tekst, die dit bevestigen. Zo schrijft een ooggetuige:

Een timmermansknecht die gehuwd is, en drie kinderen heeft, van 3, 5, 7 jaren oud, bevindt zich zonder werk, heeft te veel eergevoel om onderstand te vragen, kan zulks ook soms niet krijgen, en besluit om met zijn gezin zijne toevlugt tot de Maatschappij van Weldadigheid te nemen, om, zoo als er velen denken, door arbeidzaamheid, in de behoeften van zijn huisgezin te voorzien. Hij komt allhier met zijn gezin aan, en wat gebeurt er nu? De man wordt van de vrouw gescheiden, en de kinderen van de ouders; die van 7 jaren gaat naar het 3^e gesticht, en de twee anderen gaan in de kinderzaal onder het bestuur van een zogenaamde kindermoeder. Deze hartverscheurende tooneelen zijn ijselijk, en meermalen ben ik er ooggetuige van geweest. Men moet waarlijk alle menschelijk gevoel verloren hebben, indien men dit zonder tranen in de oogen kan aanzien, te meer als men nagaat den armoedigen staat waarin die kinderen zich bevinden.

Vijf generaties van haar familie brengt Suzanna Jansen in beeld. Daarbij vraagt ze zich steeds af: waarom was het zo'n taboe in mijn familie, waarom werd altijd verzwegen dat mijn voorouders uit Veenhuizen komen? Deze vragen leiden naar de thematiek van het boek. Jansen laat zien hoe groot het effect van dit 'koloniale verleden' is geweest op haar familie, op haar opvoeding. De schaamte, de ontkenning zelfs, die de familie nog steeds parten speelt, al is het inmiddels al bijna twee eeuwen geleden. Het laat zien hoe de wortels van het heden geankerd zijn in het verleden.

8.6 Poëzie: postmodern en christelijk

Kernbegrippen

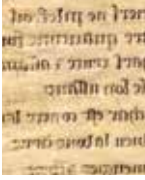
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

- artistieke vrijheid** de vrijheid die een kunstenaar heeft om zijn werk naar eigen inzicht vorm en inhoud te geven
- gelaagdheid** het op meerdere manieren kunnen lezen, begrijpen en interpreteren van een tekst

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat postmoderne poëzie is;
- wie Maarten van der Graaff is en wat voor gedichten hij maakt;
- wie Rutger Kopland is en wat voor gedichten hij maakt;
- wie Koos Geerds is en wat voor gedichten hij maakt;
- wat de namen zijn van een aantal andere christelijke dichters.

Postmoderne poëzie is nog moeilijker dan het gelijknamige proza onder één noemer te brengen. Veel postmoderne dichters lijken een voorkeur voor ontoegankelijkheid te hebben, al geldt dat natuurlijk niet voor alle poëzie. Vaak is er een drang om het onzeggbare toch in taal te vatten. Exemplarisch voor deze worsteling met taal is de bundel *Vluchtautogedichten* van Maarten van der Graaff.

Gedicht uit Galicië

*We lopen een tocht waarin we niet geloven.
Een zwarte regen wil naar zee (die niet vol raakt, maar slikt
zonder te kauwen, zoals het toerisme duizenden per
jaar eet.)*

Het is moeilijk te zeggen hoe moe alles is.

Van der Graaff debuteert met deze bundel in 2014 en wint hiermee de C. Buddingh'-Prijs, de prijs voor de beste debuutbundel van het jaar. "Beweeglijk en vindingrijk", vindt de jury. Naast lof is er bij recensenten ook kritiek; sommige vinden de bundel bewust ontoegankelijk en warrig. "Wat moet ik bijvoorbeeld met regels als: *De poëzie van het absurde/gutst door epileptische schermen*", vraagt een criticus zich vertwijfeld af. Postmoderne dichters maken graag gebruik van de hun toebedachte **artistieke vrijheid**.

**artistieke
vrijheid**

Rutger Kopland

Een bekende en populaire dichter in de tweede helft van de twintigste eeuw is Rutger Kopland. Zijn eigenlijke naam is Rudi van den Hoofdakker en in het dagelijks leven is hij werkzaam als psychiater. Hij is bekend geworden doordat hij nieuwe manieren bedacht om depressies te bestrijden, met lichttherapie bijvoorbeeld. Naast zijn werk schrijft Van den Hoofdakker gedichten. Zijn poëzie is relatief toegankelijk, al is er vaak wel sprake van **gelaagdheid**: er zijn soms meer betekenissen.

gelaagdheid

De dood is een terugkerend thema in zijn poëzie. Bekend is het gedicht 'Jonge sla', waarin de jonge sla een metafoor vormt voor jong leven. Het gedicht begint stoer, robuust, maar eindigt in een anticlimax: alles kan ik verdragen, behalve jong leven dat geen toekomst heeft.

Naam: Rutger Hendrik (Rudi) van den Hoofdakker
(Goor 1934 – Glimmen 2012)

Pseudoniem: Rutger Kopland

Belangrijke titels:

Het orgeltje van yesterday

Alles op de fiets

Opmerkelijk:

Weigert de benoeming tot Dichter des Vaderlands.

PASPOORT: RUTGER KOPLAND

Jonge sla

*Alles kan ik verdragen,
het verdorren van bonen,
stervende bloemen, het hoekje
aardappelen kan ik met droge ogen
zien rooien, daar ben ik
werkelijk hard in.*

*Maar jonge sla in september,
net geplant, slap nog,
in vochtige bedjes, nee.*

Typerend voor de poëzie van Kopland is een gevoel van weemoed, gekoppeld aan een lichte vorm van ironie. Zijn gedicht 'Weggaan' is een klassieker in de Nederlandse literatuur geworden. Het wordt veel gebruikt in rouwadvertenties en bij uitvaarten.

Weggaan

*Weggaan is iets anders
dan het huis uitsluipen
zacht de deur dichttrekken
achter je bestaan en niet
terugkeren. Je blijft
iemand op wie wordt gewacht.*

*Weggaan kun je beschrijven als
een soort van blijven. Niemand
wacht want je bent er nog.
Niemand neemt afscheid
want je gaat niet weg.*

In 1988 ontving Kopland de P.C. Hooft-prijs voor zijn gehele oeuvre. Zijn verkiezing tot Dichter des Vaderlands liet hij echter aan zich voorbijgaan. Ook weigerde hij een koninklijke onderscheiding. “De gedachte moet zijn dat je mensen in het zonnetje zet die doorgaans alleen in de schaduw opereren”, zei Kopland toen.

Koos Geerds

Een bekende dichter met een christelijke signatuur is Koos Geerds. Hij publiceert bij een seculiere uitgeverij, de Arbeiderspers. Zelf zegt hij daarover: “Toen ik twintig jaar geleden begon, hoorde ik van alle kanten: Als christen kun je niet bij een seculiere uitgeverij uitgeven. Dat heb ik altijd onzin gevonden. Als je goede gedichten schrijft, accepteren ze je, vinden ze je geloof juist iets boeiends. (...) Dat moderne, vage gedoe, daar zit niemand op te wachten.”

Deze duidelijkheid is terug te lezen in zijn gedichten. Eerlijk, onomwonden en toegankelijk schrijft hij in zijn bundel *Staphorst* (1998) over het leven in deze plaats, waarover veel vooroordelen bestaan. Als jongen woonde Geerds in Rouveen, vlak bij Staphorst, en hij kent de gemeenschap dus goed. Besloten, maar niet bekrompen, zo typeert hij haar. Ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag brengt hij deze bundel uit, die als het ware portretten biedt van het alledaagse leven in Staphorst. De onderwerpen variëren van ‘de machtigste man op het dorp’ (de hoefsmid) en een barende koe tot de vanzelfsprekende zorg voor elkaar ‘als je gek was of kinds’. “Geerds heeft met deze bundel iets groots gewrocht”, concludeert *Liter*. Ook de inwoners van Staphorst herkennen zich in zijn gedichten, want de Staphorsters hebben een fietsroute gemaakt die langs objecten gaat die Geerds beschrijft.

In *Staphorst* is een verlangen naar het volmaakte te bespeuren. In de eerste plaats bestaat de bundel uit veertig gedichten, een getal dat in de Bijbel voor volmaaktheid staat. Ook is er het dorp, dat symbool staat voor de ongerepte schepping. *Toen God het dorp schiep, oost en west, / schiep hij ook mensen naar zijn evenbeeld*, zo begint het eerste gedicht. De stad daarentegen staat hierin voor het kwaad. Hoewel dit niet helemaal te rijmen is met het hemelse

Naam: Koos Geerds (Ureterp 1948)

Belangrijke titels:

Staphorst

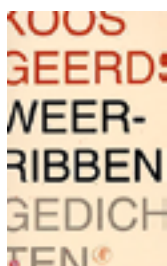
Dialogo met het eiland

Opmerkelijk:

Wordt in 2009 benoemd tot 'Dichter bij Overijssel'.

PASPOORT: KOOS GEERDS

Jeruzalem, is het wel een mooi gedicht, waarin een verlangen naar de eeuwige volmaaktheid doorklinkt.

*Als God weer bij de mensen woont,
zal er geen stad meer zijn –
dan bloeit de grond
en wijd strekt zich de horizon
buiten de dorpen uit
en boven alle velden
zingt hoog en vrij de leeuwerik.
Daar is geen honger, geld of macht,
geen traan die blinkt:
alleen Gods licht heerst
en de nacht wordt dag.
Nog zien wij in een spiegel,
als in raadselen,
maar straks van aangezicht
tot Aangezicht.*

Hoewel Geerds zelf in de jaren negentig dus nog moppert op 'moderne en vage' poëzie, maakt hij zelf ook een ontwikkeling door. In 2014 verschijnt van zijn hand *Dialogo met het eiland*, een bundel gedichten naar aanleiding van een tentoonstelling van beeldend kunstenaar Jan Pieter Gootjes; een aantal door hem gemaakte houtdrukken van Schiermonnikoog is afgebeeld in de bundel. De gedichten zijn moderner dan in *Staphorst* en ook lastiger te duiden. Lichtvoetigheid vermengt Geerds met levensernst, het leven als reis, als een eiland in de tijd. Duidelijk blijkt dat in het gedicht 'Prediker', dat gaat over het leven als ballonvaart, met je hart als kostbaarste ballon.

Prediker

*mijn zoon er komt geen eind aan het ontwerpen
van luchtballonnen en wind is hun limiet*

*verzoet je palet verbitter geen woorden
neem jouw deel van de ijdelheid en geniet*

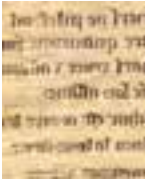
*wees geen sjacheraar en weer het chagrijn
wat jij betekent is misschien niet weinig*

*zend je ballonnen de windstreken rond
en heet hen na omzwerpingen welkom*

*verdeel ze in zevenen ja in achten
want onbekend voor jou zijn de tijden*

*kijk naar de zon kijk onophoudelijk
volbrengt hij de weg van zijn schepper*

*behoed je hart als je kostbaarste ballon
bloed beschrijft zijn baan totdat hij barst*

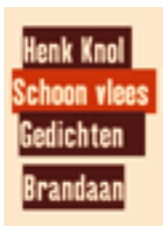
Andere christelijke dichters

Andere christelijke hedendaagse dichters zijn Jaap Zijlstra, Rien van den Berg, Lenze Bouwers, Hans Werkman, Henk Knol, Menno van der Beek en Willem Jan Otten. De meesten van hen zijn nauw betrokken bij het literair tijdschrift *Liter* en dit blad biedt een podium voor hun poëzie. Henk Knol is iemand die graag speelt met taal. Hij debuteert in 1990 met *Toch maar de tuin geruimd*; in 2013 verschijnt *Schoon vlees*. Zijn gedichten zijn niet altijd heel toegankelijk, maar de contrasten zijn van een rauwe schoonheid. Ze stemmen in elk geval tot bezinning.

Henk Knol

“De meesten van hen zijn nauw betrokken bij het literair tijdschrift *Liter* en dit blad biedt een podium voor hun poëzie.”

Oudejaarspsalm

*Here, Gij zijt ons een toevlucht geweest van geslacht tot geslacht
Altijd om middernacht konden wij wachten, vader,*

*ja, van eeuwigheid tot eeuwigheid zijt Gij God
tot jij het groot gebed van Mozes voorgelezen had:*

*wij voleindigen onze jaren als een gedachte
En in dat eindeloos ogenblik brak dan op straat die hel*

*want het gaat snel voorbij en wij vliegen heen
van zalig krakend vuurwerk los, terwijl jij voor ons bad.*

*Leer ons zó onze dagen tellen, dat wij een wijs hart bekommen.
Werkten nog even vlug met jou je oude vragen af:*

*Keer weder, o Here! Hoe lang nog?
het wordt niet te laat en nee, twee pilsjes maar. Zeker:*

*De liefelijkheid van de Here onze God zij over ons,
we komen weer met alle vingers thuis. Halsoverkop*

*en bevestig het werk onzer handen over ons.
vielen we buiten in een sterrennacht met honderd kleuren*

*ja, het werk onzer handen, bevestig dat
poedersuiker. Dan ging ons eerste rotje als een berm bom af.*

Registers

Auteurs

Hoofdstuk 2

Cats, Jacob	70
Revius, Jacobus	72
Vondel, Joost van den	74
Veer, Gerrit de	80

Hoofdstuk 3

Langendijk, Pieter	94
Effen, Justus van	100
Wolff-Bekker, Elizabeth	106
Alphen, Hieronymus van	110

Hoofdstuk 4

Drost, Aarnout	126
Beets, Nicolaas	132
Hildebrand	132
Bilderdijk, Willem	136
Costa, Isaïc da	140
Multatuli	144
Dekker, Eduard Douwes	144
Linde, Gerrit van de	150
Schoolmeester	150
Paaltjens, Piet	152
HaverSchmidt, François	152

Hoofdstuk 5

Perk, Jacques	168
Kloos, Willem	170
Gorter, Herman	172
Couperus, Louis	174
Eeden, Frederik van	182
Waals, Jacqueline van der	186

Hoofdstuk 6

Doesburg, Theo van	198
Küpper, Christian Emil Marie	198
Ostaijen, Paul van	202
Marsman, Hendrik	204
Nijhoff, Martinus	208
Bordewijk, Ferdinand	214
Mérode, Willem de	218
Keuning, Willem Eduard	218
Doolaard, A. den	222
Spoelstra, Bob	222

Hoofdstuk 7

Mulisch, Harry	241
Hermans, Willem Frederik	244
Reve, Gerard	246
Nijenhuis, Berend	250
Lucebert	252
Swaanswijk, Lubertus Jacobus	252
Gerhardt, Ida	254

Hoofdstuk 8

Treur, Franca	274
't Hart, Maarten	276
Siebelink, Jan	278
Nouwen, Pieter	286
Otten, Willem Jan	286
Jansen, Suzanna	290
Haasse, Hella	271
Abdolah, Kader	262
Farahani, Hossein Sadjadi	
Ghaemmaghani	262
Kopland, Rutger	294
Hoofdakker, Rudi van den	294
Geerds, Koos	296

Kernbegrippen

A

Aanschouwelijk onderwijs	111
Abele spelen	39
Academische roman	262
Acrostichon	28
Alexandrijn	66
Alter ego	142
Antirevolutionair	140
Apologie	51
Artistieke vrijheid	293
Atheïsme	89
Autobiografie	235
Autonome kunst	168
Autonoom	210

B

Ballade	123
Barok	46
Bedrijf	65
Biedermeier	157
Blijspel	93

C

Catharsis	66
Chauvinisme	122
Contrarevolutionair	140
Couleur locale	127
Cultuursprookje	179
Cultuurstelsel	145

D

Dadaïsme	203
De Grote Drie	242
De Vijftigers	252
Debuut	273
Deïsme	89
Determinisme	174
Dichtgenootschap	91

Dierenepos	26
Diets	10
Domineespoëzie	133
Drie eenheden	95

E

Egodocument	239
Embleem	71
Emblematbundel	71
Empirisme	87
Epiloog	282
Essay	99
Estheticisme	168
Exempel	13
Existentialisme	231
Experimentele poëzie	253
Expressionisme	202

F

Faction	271
Feodale stelsel	18
Frans-classicisme	95
Fysico-theologie	88

G

Geëngageerde kunst	204
Gelaagdheid	293
Gelegenheidspoëzie	46
Gematigde verlichting	87
Generatie Nix	262
Getallen- en kleurensymboliek	18
Geuzenlied	49
Godsoordeel	19
Grand Tour	77
Grondtekst	62

H

Historische avant-garde	195
Historische ideeenroman	127
Historische roman	123

Hofdag	18	M	
Homo universalis	136	Magisch-realisme	215
Hoofse ridderroman	12	Manifest	198
Hoofsheid	12	Manuscript	9
Humanisme	45	Marialegende	32
Humorcultus	121	Mecenas	10
		Mediatisering van de literatuur	263
I		Memento mori	14
Ideeënnovelle	243	Middelnederlands	10
Imaginaire reisverhaal	82	Miniatuur	9
Impressionisme	164	Minstreel	9
Improvisatie	157	Modernisme	195
Interbellum	195	Moralist	101
Intertekstualiteit	260	Mystificatie	153
Ironie	132	Nationalisme	122
		N	
K		Naturalisme	163
Kantttekeningen	62	Natuurlijke godsdienst	128
Karikatuur	276	Nederlandsche	
Kinderliteratuur	111	Handel-Maatschappij	145
Klassiek drama	47	Nederlandsche Kultuurkamer	229
Klassieken	65	Neoromantiek	165
Klimaattheorie	81	Nieuwe zakelijkheid	199
Klucht	39	Nihilisme	196
Knittelvers	150	Noodlot	175
Kolderieke humor	150	O	
Komedie	93	Onheilsmotief	249
Kopiïst	9	Oudnederlands	10
		P	
L		Paasspel	39
L'art pour l'art	168	Parodie	27
Leenheer	18	Passiespel	39
Leenman	18	Patriot	90
Legende	13	Pedagogiek	88
Leidmotief	177	Poësie parlante	210
Lied	123	Poète maudit	203
Literaire conventies	253	Polemiek	105
Literaire canon	237		
Literaire non-fictie	288		
Lyrisch gedicht	123		

Polyinterpretabel	252	Sotternie	39
Postmodernisme	260	Souterliedekens	55
Proloog	20	Speaking name	107
Propaganda	51	Spectatoriaal geschrift	98
Punt dicht	73	Stemmingsgedicht	187
		Stichtelijke poëzie	133
		Stream of consciousness	198
		Streekroman	223
R		T	
Raamvertelling	281	Tabula rasa	88
Radicale verlichting	87	Tijdzang	140
Rationalisme	87	Typografie	197
Realisme	122	V	
Realistische humor	148	Vazal	18
Reformatie	45	Verlichting	86
Rei	65	Vertoog	99
Reisbeschrijving	77	Verzetsliteratuur	230
Relativisme	137	Vitalisme	196
Renaissance	44	Voordrachtskunst	157
Reveil	119		
Revisor	57	W	
Ridderroman	11	Waarschijnlijkheid	95
Romantiek	118	Wagenspel	39
		Weltschmerz	120
		Z	
		Zwarte humor	153
S			
Satire	26		
Scheepsjournaal	77		
Schets	131		
Sciencefiction	138		
Sehnsucht	120		
Simultaantoneel	39		
Sonnettencyclus	169		

Bronvermeldingen

Hoofdstuk 1

Pag. 19, 33, 34, 40: Wikimedia Commons

Pag. 20: Wikimedia Commons © Joris H.

Pag. 22: www.donaldduck.nl/duckipedia/artikel/305 © Sanoma Media Netherlands B.V.

Pag. 28: www.literatuurgeschiedenis.nl

Hoofdstuk 2

Pag. 42-43: Wikimedia Commons – *Gezicht op Delft* – Johannes Vermeer, 1661

Pag. 44, 47, 50, 52, 53, 55, 56, 62, 68, 70, 72, 74, 79, 81: Wikimedia Commons

Pag. 58: Rijksmuseum (via Rijksstudio)

Pag. 63: Wiki Commons - Museum Catharijneconvent, Utrecht, @ Ruben de Heer

Pag. 65: www.communities.zeelandnet.nl

Pag. 78: Wikimedia Commons © Erik Baas

Hoofdstuk 3

Pag. 83: Wikimedia Commons – *De beschieting van 's-Hertogenbosch door de Fransen tijdens het beleg van 1794* – Josephus Augustus Knip, 1800

Pag. 84-85: Wikimedia Commons – *Eugénie, keizerin van Frankrijk en haar dames* – Franz Xaver Winterhalter, 1855

Pag. 86: Wikimedia Commons © Baykedevries

Pag. 87: Wikimedia Commons (links boven)

Pag. 87: Wikimedia Commons © McSmit (rechts onder)

Pag. 94, 102, 105, 110, 111: Wikimedia Commons

Pag. 106: Wikimedia Commons © Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (rechts onder)

Hoofdstuk 4

Pag. 115: Wikimedia Commons – *Krijtrotsen op Riigen* – Caspar David Friedrich, 1818

Pag. 116-117: Wikimedia Commons – *The Fighting Temeraire wordt naar haar laatste ligplaats getrokken* – William Turner, 1839

Pag. 118, 119, 133, 136, 143, 144, 150, 156: Wikimedia Commons

Pag. 121: Catawiki.nl

Pag. 123: Wikimedia Commons – De gedichten van den Schoolmeester

Pag. 138: Het Bilderdijk-museum, Jaargang 23 / 2006

Pag. 140: www.refdag.nl

Hoofdstuk 5

Pag. 159: Wikimedia Commons – *De Straat van Parijs; Regenachtige Dag* – Gustave Caillebotte, 1877

Pag. 160-161: Wikimedia Commons – *Morgenrit langs het strand* – Anton Mauve, 1885

Pag. 162, 164, 167, 168, 170, 172 (links onder), 174: Wikimedia Commons

Pag. 175: Wikimedia Commons © Christian Barth

Pag. 182: www.frederikvaneedengenootschap.nl

Pag. 187, 188, 190: www.dbnl.org – Anton Korteweg en Murk Salverda (red.),

't Is vol van schatten hier... (2 delen). De Bezige Bij / Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Amsterdam / 's-Gravenhage 1986

Hoofdstuk 6

Pag. 191: Wikimedia Commons – *Compositie XIV* – Piet Mondriaan, 1913

Pag. 192-193 en 199: Wikimedia Commons – *Contra-compositie van dissonanten XVI* – Theo van Doesburg, 1925

Pag. 198, 202, 204, 208: Wikimedia Commons

Pag. 199: Wikimedia Commons © F. Eveleens (links onder)

Pag. 203: Wikimedia Commons – *The Sorrows of the King* – Henri Matisse, 1952

Pag. 211: Wikimedia Commons © Michielverbeek

Pag. 218: www.refdag.nl © Hans Werkman

Pag. 222: www.dbnl.org © Joos Florquin, Ten huize van... 9. Davidsfonds, Leuven / Orion - Desclée De Brouwer, Brugge 1973

Hoofdstuk 7

Pag 225: Wikimedia Commons – *Untitled abstract expressionist landscape* – Jay Meuser. @ Docoed

Pag. 236: www.refdag.nl

Pag. 238: Wikimedia Commons – Nationaal Archief, © Hans van Dijk / Anefo

Pag. 242: Wikimedia Commons

Pag. 244: Wikimedia Commons © Piet Schreuders

Pag. 246: Wikimedia Commons – Nationaal Archief © Joost Evers / Anefo

Pag. 252: Wikimedia Commons – Nationaal archief © Rob Bogaerts / Anefo

Pag. 254: Wikimedia Commons – Nationaal archief © Ron Kroon / Anefo

Hoofdstuk 8

Pag. 257: Wikimedia Commons © Xavier Tricot - Kitchen, Bron: Jojan

Pag. 258-259: Wikimedia Commons © Alfio Giuffrida/AG Sinnwerke

Pag. 260: Wikimedia Commons © Bracha L. Ettinger

Pag. 270: www.refdag.nl

Pag. 274: www.refdag.nl © Christiaan Zielman

Pag. 276: Wikimedia Commons © Dr. Jost Hindersmann

Pag. 278, 282, 284, 288: www.refdag.nl © Sjaak Verboom

Pag. 286: www.refdag.nl © Erik Kottier

Pag. 290: © fotoWilbert – BRU / Wilbert Bijzitter

Pag. 294: © Hollandse Hoogte / Dolph Cantrijn

Wij hebben zorgvuldig ons best gedaan om alle rechthebbenden van de gebruikte illustraties te achterhalen.

Mocht u desondanks menen rechten te hebben op één van de gebruikte afbeeldingen, verzoeken wij u contact op te nemen met de Vanderperk Groep, Groot-Ammers.